

РОДНАЕ слова

2009/2

(254)

ЛЮТЫ

Рэдакцыйная калегія

доктар філалагічных навук М. Прыгодзіч (намеснік)
 доктар філалагічных навук В. Максімовіч (намеснік)
 доктар мастацтвазнаўства Т. Габрусь
 доктар філалагічных навук У. Гніламёдаў
 доктар мастацтвазнаўства В. Дадзіёмава
 доктар філалагічных навук В. Іучанкаў
 доктар гістарычных навук, доктар архітэктуры А. Лакотка
 доктар філалагічных навук А. Ліс
 доктар філалагічных навук А. Лукашанец
 доктар мастацтвазнаўства У. Мартынаў
 доктар філалагічных навук І. Казакова
 доктар філалагічных навук А. Ненадавец

доктар філалагічных навук В. Новак
 доктар мастацтвазнаўства В. Нячай
 доктар педагагічных навук І. Паўлоўскі
 доктар філалагічных навук В. Рагойша
 доктар філалагічных навук І. Роўда
 доктар філалагічных навук І. Саверчанка
 доктар філалагічных навук В. Старычонак
 кандыдат філалагічных навук М. Трус
 доктар філалагічных навук М. Тычына
 доктар філалагічных навук І. Чарота
 доктар філалагічных навук Т. Шамякіна
 доктар педагагічных навук М. Яленскі

Навуковыя кансультанты

Г. Адамовіч, Р. Аладава, М. Аляхновіч,
 Г. Арцямёнак, А. Багданава, З. Бадзевіч,
 Т. Казакова, В. Карамазаў, У. Каляла,
 В. Лемцюгова, І. Лепешаў, Е. Лявонова,
 В. Ляшук, В. Ляшчынская, А. Макарэвіч,

У. Мархель, З. Мельнікава, П. Міхайлаў,
 М. Мішчанчук, А. Міхневіч, М. Мушынскі,
 М. Новік, В. Рагаўцоў, В. Русілка,
 У. Рынкевіч, У. Сенькавец, А. Солахаў, А. Станкевіч,
 П. Сцяцко, Т. Тамашэвіч, Н. Усава, І. Штэйнер

Рэдакцыйная рада

Р. Бабашка, М. Бубешка, В. Давідовіч,
 М. Жуковіч, Р. Ільіна, В. Кажура,

Л. Лазарчык, З. Падліпская, А. Панфіленка,
 Т. Прадзед, А. Тарайковіч, І. Таёноўская

Над нумарам працавалі

рэдактары:

Надзея Бышка (*Нацыянальная і сусветная культура: Песню бярыце з сабою*),

Алена Высоцкая (*Мовы рысы непаўторныя: Закон аб мовах, Надзённае пытанне, Меркаванне студэнта*),

Андрэй Грыгаровіч (*Мовы рысы непаўторныя: Мова маёй зямлі; Методыка і вопыт: ВНУ – школе, Рыхтуемса да алімпіяды, Урок па мове: тэорыя і практыка, Метадыст прапануе, Адрасы педагагічнага майстэрства*),

Крысціна Пучынская (*Мовы рысы непаўторныя: Актуальная тэма, Мова і камп'ютэр; Літаратура і час: Майстэрства творцы, На скрыжаванні культур, Жыццё жанру; Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён*),

Ларыса Сагановіч (*Мовы рысы непаўторныя: 3 гісторыі мовы, Грамадства і мова, Год роднай зямлі, Слова роднае – слова чужое, У свеце слоўнікаў, Жывая мова, Кірунак сказаў, Старонка маладога даследчыка; Методыка і вопыт: Новыя правілы беларускага правапісу, Год роднай зямлі*),

Мікола Трус (*Мовы рысы непаўторныя: Беларуская філалогія ў свеце; Літаратура і час: 3 юбілейны, Водсветы*),

Наталля Шапран (*Мовы рысы непаўторныя: Помнікі беларускага пісьменства, Вечная мелодыя жыцця, Скарбы мовы; Нацыянальная і сусветная культура: Меркаванне навукоўцы, Народныя святы, Дыялог з карцінай*),

намеснік галоўнага рэдактара
 дзяжурны рэдактар
 літаратурныя рэдактары
 камп'ютэрны набор
 тэхнічны рэдактар
 галоўны бухгалтар
 вядучы бухгалтар
 загадчык рэдакцыі

Любоў Уладыкоўская,
Ларыса Сагановіч,
Алена Высоцкая, Надзея Бышка,
Надзеі Бышкі,
Канстанцін Лісецкі,
Святлана Бакурава,
Вікторыя Вальковіч,
Галіна Сташэўская.

ЗАСНАВАЛЬНІК:
 МІНІСТЭРСТВА
 АДУКАЦЫІ
 РЭСПУБЛІКІ
 БЕЛАРУСЬ

УСТАНОВА
 «РЭДАКЦЫЯ ЧАСОПІСА
 «РОДНАЕ СЛОВА»»

Часопіс выходзіць
 з 1988 года
 (у 1988 – 1991,
 №№ 1 – 48,

выдаваўся пад назвай
 «Беларуская мова
 і літаратура ў школе»)

Галоўны рэдактар
 кандыдат
 філалагічных навук,
 дацэнт
Уладзімір КУЛІКОВІЧ

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Закон Рэспублікі Беларусь «Аб унясенні змяненняў і дапаўненняў у Закон Рэспублікі Беларусь “Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь”»	3
Прыгодзіч Мікалай. Шляхамі беларускага слова	7
Лукашанец Аляксандр. Беларуская мова: асаблівасці сучаснага стану і функцыянавання	11
Міхневіч Арнольд. Мова і ідэалогія. Мова ў кантэксце культуры	15
Іўчанкаў Віктар. Беларускі правапіс: з дваццатага стагоддзя – у дваццаць першае	18
Гуліцкі Мікалай. Беларуская мова як першааснова нацыянальнай культуры	23
Канановіч Аляксандр. Стан беларускай мовы ў сучасным грамадстве	26
Лемцюгова Валянціна. Назвы паселішчаў – помнікі народнай культуры	28
Гапоненка Ірына. Перадача іншамойных геаграфічных назваў па-беларуску	30
Барковіч Аляксандр. Корпусная лінгвістыка: яе гісторыя, магчымасці, развіццё ў Беларусі	32
Шчэрбін Вячаслаў. Асноўныя складнікі беларускай лексікаграфіі	38
Смірнова Ірына. Даследаванні Статута Вялікага княства Літоўскага беларускімі і замежнымі лінгвістамі: бібліяграфічны агляд: Да 480-годдзя першай рэдакцыі помніка старабеларускага пісьменства	46
Каўрус Аляксандр. Агледзіны слова: Утварэнне, словазмяненне, правапіс	49
Важнік Сяргей. Эпістальярны этыкет беларусаў: Да пытання станаўлення эпістальярнай нормы беларускай мовы	54
Рачкоўская Ала. Што ж напісана на твары?: Міміка ў невербальнай семіётыцы і мове	57
Старычонок Васіль. “Неабдымнае неба каханна...”: Вызначэнні каханна ў беларускім паэтычным дыскурсе	61
Гаўрош Ніна, Нямковіч Ніна. “Каханне і веру не трэба ўсім выстаўляць на паказ – душу чуе толькі неба...”: Шчасце, каханне, вера, любоў, адданасць, дружба, сяброўства, спагадлівасць, згода ў беларускіх афарыстычных выслоўях	65
Ляшук Вікторыя. Беларуская мова ў Славакіі	67

ЛІТАРАТУРА І ЧАС

Гарадніцкі Яўген. Класік беларускай паэзіі XX стагоддзя – Аркадзь Куляшоў	71
Трус Мікола. Беларуская прысутнасць у міжваеннай Чэхаславакіі: у дадатак да Пражскага эпістальярна	75

Барысенка Вольга. Мераць творчасць меркай еўрапейскай, або Вопыт спасціжэння літаратуры Пятром Васючэнкам	78
Васючэнка Пятро. Формулы літаратуры	81
Крычко Вольга. “Почет писание твоея любве...”: Літаратурная эпісталаграфія Беларусі: генезіс і традыцыі	84

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

Лукашанец Аляксандр, Кунцэвіч Любоў, Кандраценя Ірына. Правапіс галосных (§§ 5 – 6). <i>Працяг</i>	88
Ляшчынская Вольга. Аспекты вывучэння фразеалагізмаў у сістэме навучання беларускай мове	91
Даніловіч Мікола. Збіранне тапаніміі ў пазакласнай працы па мове	94
Куліковіч Уладзімір. Комплексная работа па беларускай мове і літаратуры: Другі (раённы, гарадскі) этап рэспубліканскай алімпіяды. 2008 / 2009 навучальны год. XI клас	98
Калечыц Алена, Цясевіч Алена, Пекач Алена. Сінтаксіс беларускай мовы: Урок 1. Словазлучэнне	100
Цыбульская Святлана. Тыздзень (дэкада) беларускай мовы і літаратуры ў школе: Асаблівасці арганізацыі і правядзення	103

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Лозка Аляксандр. “Псалтыр” Францыска Скарыны – першая друкаваная беларуская кніга?	106
Авярчук Наталля. “Валянцінчык” – ці гэта па-беларуску?	109
Шаранговіч Наталля. Мастацтва, знітаванае з роднай зямлёй [Уладзімір Басальга]	110

Адрасы педагагічнага майстэрства: Алена Вінтэрман (105).
Календар памятных датаў і юбілейных дзён на 2009 год: Красавік (87).
Паэтычная старонка. *Басуматрава* С. Чалавечая сэрца (99).
Песню бярыце з сабою. Апошняя каханне (муз. С. Бельцюкова, сл. Н. Гальпяровіча) (112).

Рэдакцыя выказвае падзяку аўтарам нумара, якія ахвяравалі свой ганарар на развіццё часопіса: С. Важніку, П. Васючэнку, І. Гапоненцы, Н. Гаўрош, М. Гуліцкаму, М. Даніловічу, В. Іўчанкаву, А. Калечыц, І. Кандрацені, В. Крычко, Л. Кунцэвіч, В. Лемцюговай, А. Лозку, А. Лукашанцу, В. Ляшчынскай, А. Міхневічу, Н. Нямковіч, А. Пекач, М. Прыгодзічу, А. Рачкоўскай, І. Смірновай, В. Старычонок, В. Шчэрбіну, С. Цыбульскай, А. Цясевіч.

Часопіс уключаны ў Пералік навуковых выданняў ВАК Рэспублікі Беларусь для друкавання вынікаў дысертацыйных даследаванняў па філалагічных навуках, мастацтвазнаўстве і культуралогіі, **па педагагічных навуках (тэорыя і методыка навучання беларускай мове і літаратуры)** у адпаведнасці з рашэннем калегіі Вышэйшай атэстацыйнай камісіі Рэспублікі Беларусь ад 31 снежня 2008 г. № 29.

У адпаведнасці з Законам аб друку аўтары нясуць адказнасць за дакладнасць прыведзеных у артыкуле фактаў і звестак. Рэдакцыя пакідае за сабой права друкаваць артыкулы ў парадку абмеркавання, не падзяляючы пункту гледжання аўтара.

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

ЗАКОН РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ «АБ УНЯСЕННІ ЗМЯНЕННЯЎ І ДАПАЎНЕННЯЎ У ЗАКОН РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ “АБ МОВАХ У РЭСПУБЛІЦЫ БЕЛАРУСЬ”»

Прыняты Палатай прадстаўнікоў 18 чэрвеня 1998 года
Адобраны Саветам Рэспублікі 29 чэрвеня 1998 года

Артыкул 1. Унесці ў Закон Рэспублікі Беларусь ад 26 студзеня 1990 года “Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь” (33 БССР, 1990 г., № 4, арт. 46) змяненні і дапаўненні і выкласці яго ў новай рэдакцыі:

“ЗАКОН РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ АБ МОВАХ У РЭСПУБЛІЦЫ БЕЛАРУСЬ

ГЛАВА 1. АГУЛЬНЫЯ ПАЛАЗЭННІ

Артыкул 1. Мэты заканадаўства аб мовах у Рэспубліцы Беларусь

Заканадаўства Рэспублікі Беларусь аб мовах мае на мэце ўрэгуляванне адносін у галіне развіцця і ўжывання беларускай, рускай і іншых моў, якімі карыстаецца насельніцтва рэспублікі ў дзяржаўным, сацыяльна-эканамічным і культурным жыцці, ахову канстытуцыйных правоў грамадзян у гэтай сферы, выхаванне паважлівых адносін да нацыянальнай годнасці чалавека, яго культуры і мовы, далейшае ўмацаванне дружбы і супрацоўніцтва народаў.

Артыкул 2. Дзяржаўныя мовы, іншыя мовы ў Рэспубліцы Беларусь

У адпаведнасці з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь дзяржаўнымі мовамі Рэспублікі Беларусь з’яўляюцца беларуская і руская мовы.

Рэспубліка Беларусь забяспечвае ўсебаковае развіццё і функцыянаванне беларускай і рускай моў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця.

Рэспубліка Беларусь праяўляе дзяржаўны клопат аб свабодным развіцці і ўжыванні ўсіх нацыянальных моў, якімі карыстаецца насельніцтва рэспублікі.

Дзяржаўныя органы, органы мясцовага кіравання і самакіравання, прадпрыемствы, установы, арганізацыі і грамадскія аб’яднанні ствараюць грамадзянам Рэспублікі Беларусь неабходныя ўмовы для вывучэння беларускай і рускай моў і дасканалы валодання імі.

Закон не рэгламентуе ўжывання моў у неафіцыйных зносінах, у зносінах членаў працоўных калектываў паміж сабой.

Артыкул 3. Права грамадзян карыстацца іх нацыянальнай мовай

Грамадзянам Рэспублікі Беларусь гарантуецца права карыстацца іх нацыянальнай мовай. Ім гарантуецца таксама права звяртацца ў дзяржаўныя органы, органы мясцовага кіравання і самакіравання, на прадпрыемствы, ва ўстановы, арганізацыі і грамадскія аб’яднанні на беларускай, рускай або іншай прымальнай для бакоў мове.

Рашэнне па сутнасці звароту афармляецца на беларускай або рускай мове.

Артыкул 4. Абавязак кіраўнікоў, іншых работнікаў дзяржаўных органаў, органаў мясцовага кіравання і самакіравання, прадпрыемстваў, устаноў, арганізацый і грамадскіх аб’яднанняў валодаць беларускай і рускай мовамі

Кіраўнікі, іншыя работнікі дзяржаўных органаў, органаў мясцовага кіравання і самакіравання, прадпрыемстваў, устаноў, арганізацый і грамадскіх аб’яднанняў павінны валодаць беларускай і рускай мовамі ў аб’ёме, неабходным для выканання імі сваіх службовых абавязкаў.

Артыкул 5. Гаранты правоў грамадзян пры разглядзе падаваемых імі дакументаў у дзяржаўныя органы, органы мясцовага кіравання і самакіравання, прадпрыемствы, установы, арганізацыі і грамадскія аб’яднанні

Дзяржаўныя органы, органы мясцовага кіравання і самакіравання, прадпрыемствы, установы, арганізацыі і грамадскія аб’яднанні

павінны прымаць і разглядаць дакументы, якія падаюцца грамадзянамі на беларускай, рускай мовах.

Адмова службовай асобы прыняць і разгледзець зварот грамадзяніна на беларускай, рускай мовах са спасылкай на няведанне мовы звароту цягне за сабой адказнасць у адпаведнасці з дзеючым заканадаўствам.

ГЛАВА 2. МОВА ДЗЯРЖАЎНЫХ ОРГАНАЎ, ОРГАНАЎ МЯСЦОВАГА КІРАВАННЯ І САМАКІРАВАННЯ, ПРАДПРЫЕМСТВАЎ, УСТАНОЎ, АРГАНІЗАЦЫЙ І ГРАМАДСКІХ АБ'ЯДНАННЯЎ

Артыкул 7. Мова актаў дзяржаўных органаў і органаў мясцовага кіравання і самакіравання

Акты дзяржаўных органаў Рэспублікі Беларусь прымаюцца і публікуюцца на беларускай і (або) рускай мовах.

Акты органаў мясцовага кіравання і самакіравання прымаюцца і публікуюцца на беларускай і (або) рускай мовах, а пры неабходнасці – і на нацыянальнай мове большасці насельніцтва той ці іншай мясцовасці.

Артыкул 8. Мова справаводства і дакументацыі

У Рэспубліцы Беларусь мовамі справаводства і дакументацыі, а таксама мовамі ўзаемаадносін дзяржаўных органаў, органаў мясцовага кіравання і самакіравання, прадпрыемстваў, устаноў, арганізацый і грамадскіх аб'яднанняў з'яўляюцца беларуская і (або) руская мовы.

Тэксты на пячатках, штампах, штэмпелях, фармулярах, афіцыйных бланках дзяржаўных органаў, органаў мясцовага кіравання і самакіравання, прадпрыемстваў, устаноў, арганізацый і грамадскіх аб'яднанняў выконваюцца на беларускай і (або) рускай мовах.

Артыкул 9. Мова тэхнічнай і праектнай дакументацыі

Тэхнічная і праектная дакументацыя ў Рэспубліцы Беларусь рыхтуецца на беларускай або рускай мове, а з улікам прызначэння – на іншай мове.

Артыкул 10. Мова дакументаў аб статусе грамадзян Рэспублікі Беларусь

Афіцыйныя дакументы, якія сведчаць статус грамадзяніна, – пашпарт, працоўная кніжка, дакументы аб адукацыі, пасведчанні аб нараджэнні, шлюбе, а таксама дакументы аб смерці асобы – выконваюцца на беларускай і (або) рускай мовах, а асобныя дакументы пры неабходнасці – на беларускай (рускай) і іншай мовах.

Артыкул 11. Мова з'ездаў, канферэнцый і іншых форумаў

У Рэспубліцы Беларусь рабочымі мовамі з'ездаў, сесій, канферэнцый, пленумаў, пасяджэнняў, нарад, іншых сходаў з'яўляюцца беларуская і (або) руская мовы.

Рабочай мовай міжнародных сходаў і форумаў, якія праводзяцца на тэрыторыі Рэспублікі

Артыкул 6. Абарона моў

Усякія прывілеі ці абмежаванні правоў асобы па моўных прыкметах недапушчальныя.

Публічная знявага, ганьбаванне дзяржаўных і іншых нацыянальных моў, стварэнне перашкод і абмежаванняў у карыстанні імі, прапаведзь вяржасці на моўнай глебе цягнуць устаноўленую законам адказнасць.

Беларусь, з'яўляецца мова, вызначаная ўдзельнікамі сходу ці форуму.

Удзельнікам мясцовых, рэспубліканскіх і міжнародных сходаў і форумаў гарантуецца права выбіраць мову выступленняў з забеспячэннем перакладу на рабочую мову.

Артыкул 12. Мова дакументаў па выбарах дэпутатаў і іншых асоб, выбіраемых на дзяржаўныя пасады народам

Дакументацыя па выбарах дэпутатаў і іншых асоб, выбіраемых на дзяржаўныя пасады народам, афармляецца на беларускай або рускай мове.

Выбарчыя бюлетэні друкуюцца на беларускай або рускай мове.

Артыкул 13. Мова ў сферы абслугоўвання

На транспарце, у гандлі, у сферы медыцынскага і бытавога абслугоўвання ўжываецца беларуская або руская мова, а пры неабходнасці – іншыя мовы.

Артыкул 14. Мова судаводства

У Рэспубліцы Беларусь судаводства вядзецца на беларускай або рускай мове.

Пры разглядзе ў судах крымінальных і грамадзянскіх спраў, гаспадарчых спрэчак асобам, што прымаюць удзел у справе і не валодаюць мовай судаводства, забяспечваюцца права азнаямлення з адпаведнымі матэрыяламі, удзел у судовых дзеяннях праз перакладчыка, права выступаць у судзе на мове, якой яны валодаюць.

Следчыя і судовыя дакументы выдаюцца асобам, што прымаюць удзел у справе, па іх патрабаванню ў перакладзе на мову, якой яны валодаюць.

Артыкул 15. Мова вядзення спраў аб адміністрацыйных правапарушэннях

Вядзенне спраў аб адміністрацыйных правапарушэннях у Рэспубліцы Беларусь ажыццяўляецца на беларускай або рускай мове.

Калі асоба, што прыцягваецца да адміністрацыйнай адказнасці, не валодае мовай, на якой вядзецца справа, яна можа выступаць на роднай мове і карыстацца дапамогай перакладчыка.

Артыкул 16. Мова натарыяльнага справаводства

Натарыяльнае справаводства ў Рэспубліцы Беларусь вядзецца на беларускай або рускай мове.

Калі асоба, што звярнулася за ажыццяўленнем натарыяльнага дзеяння, не валодае мовамі, на якіх вядзецца справаводства, тэксты дакументаў павінны быць перакладзены ёй натарыусам або іншай службовай асобай, што ажыццяўляе натарыяльнае дзеянне, у адпаведнасці з заканадаўствам Рэспублікі Беларусь.

Артыкул 17. Мова пракурорскага нагляду

Акты пракурорскага нагляду ў Рэспубліцы Беларусь складаюцца на беларускай або рускай мове. Пры ажыццяўленні пракурорскага нагляду на гэтых мовах вядзецца і перапіска з усімі дзяржаўнымі органамі, органамі мясцовага кіравання і самакіравання, прадпрыемствамі, установамі, арганізацыямі і грамадскімі аб'яднаннямі, размешчанымі на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь.

У зносінах з органамі пракуратуры, пракурорскага нагляду іншых дзяржаў выкарыстоўваецца прымальная для бакоў мова.

Артыкул 18. Мова юрыдычнай дапамогі

Юрыдычная дапамога грамадзянам і арганізацыям аказваецца на беларускай ці рускай мове або на прымальнай для бакоў мове.

Артыкул 19. Мова міжнародных дагавораў

Міжнародныя дагаворы Рэспублікі Беларусь заключаюцца:

на беларускай і (або) рускай мовах і мове (мовах) другога боку дагавора;

на беларускай і рускай мовах, а таксама на мове трэцяга боку, выкарыстоўваемай у якасці даведачнай;

па дамоўленасці бакоў на мове трэцяга боку.

Артыкул 20. Мова ва Узброеных Сілах, іншых вайсковых фарміраваннях Рэспублікі Беларусь

Ва Узброеных Сілах, іншых вайсковых фарміраваннях Рэспублікі Беларусь ужываюцца беларуская і (або) руская мовы.

ГЛАВА 3. МОВА АДУКАЦЫІ, НАВУКІ І КУЛЬТУРЫ

Артыкул 21. Права на выхаванне і атрыманне адукацыі на нацыянальнай мове

Рэспубліка Беларусь гарантуе кожнаму жыхару неад'емнае права на выхаванне і атрыманне адукацыі на беларускай або рускай мове. Гэта права забяспечваецца сістэмай дашкольных устаноў, агульнаадукацыйных школ, прафесійна-тэхнічных вучылішчаў, сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных устаноў.

Права на выхаванне і атрыманне адукацыі на роднай мове маюць і асобы іншых нацыянальнасцей, якія жывуць у рэспубліцы.

Кіраўнікі і іншыя супрацоўнікі сістэмы адукацыі павінны валодаць беларускай і рускай мовамі.

Артыкул 22. Мова выхавання ў дзіцячых дашкольных установах

У дзіцячых дашкольных установах, а таксама ў дзіцячых дамах у Рэспубліцы Беларусь выхаванне вядзецца на беларускай і (або) рускай мовах.

У адпаведнасці з пажаданнямі грамадзян па рашэнню мясцовых выканаўчых і распарадчых органаў могуць стварацца дзіцячыя дашкольныя ўстановы або асобныя групы, у якіх выхаванне вядзецца на мове нацыянальнай меншасці.

Артыкул 23. Мова навучання і выхавання, вывучэнне моў у агульнаадукацыйных школах

У Рэспубліцы Беларусь вучэбная і выхаваўчая работа ў агульнаадукацыйных школах вядзецца на беларускай і (або) рускай мовах.

У адпаведнасці з пажаданнямі грамадзян па рашэнню мясцовых выканаўчых і распарадчых органаў могуць стварацца агульнаадукацыйныя школы або класы, у якіх вучэбна-выха-

ваўчы працэс вядзецца на мове нацыянальнай меншасці або вывучаецца мова нацыянальнай меншасці.

Ва ўсіх агульнаадукацыйных школах Рэспублікі Беларусь вывучэнне беларускай, рускай і адной з замежных моў з'яўляецца абавязковым.

Парадак вывучэння беларускай мовы вучнямі, якія часова знаходзяцца на тэрыторыі рэспублікі, вызначаецца рэспубліканскім органам дзяржаўнага кіравання ў галіне адукацыі.

Артыкул 24. Мова навучання і выхавання ў прафесійна-тэхнічных вучылішчах, сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных установах

Навучанне і выхаванне ў прафесійна-тэхнічных вучылішчах, сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных установах Рэспублікі Беларусь ажыццяўляецца на беларускай і (або) рускай мовах.

Беларуская мова ва ўсіх навучальных установах Рэспублікі Беларусь вывучаецца незалежна ад іх ведамаснай прыналежнасці.

Артыкул 25. Мова ў сферы навукі

У Рэспубліцы Беларусь вынікі навукова-даследчых работ афармляюцца на беларускай або рускай мове.

Выканаўцы навукова-даследчых работ могуць выбіраць мову публікацый навуковых вынікаў.

Артыкул 26. Мова ў сферы культуры

У Рэспубліцы Беларусь мовамі ў сферы культуры з'яўляюцца беларуская і (або) руская мовы. Гарантуецца захаванне і развіццё культуры на мовах іншых народаў, прадстаўнікі якіх жывуць у рэспубліцы.

ГЛАВА 4. МОВА ІНФАРМАЦЫІ І СУВЯЗІ

Артыкул 27. Мова сродкаў масавай інфармацыі

У Рэспубліцы Беларусь мовамі сродкаў масавай інфармацыі з'яўляюцца беларуская і (або) руская, а таксама мовы іншых народаў, прадстаўнікі якіх жывуць у рэспубліцы.

У сродках масавай інфармацыі не дапускаецца скажэнне агульнапрынятых норм выкарыстоўваемай мовы.

Артыкул 28. Мова работы пошты і тэлеграфа

У межах Рэспублікі Беларусь паштова-тэлеграфная карэспандэнцыя ад грамадзян, дзяржаўных органаў, органаў мясцовага кіравання і самакіравання, прадпрыемстваў, устаноў, арганізацый і грамадскіх аб'яднанняў прымаецца на беларускай або рускай мове.

Пошта і тэлеграф забяспечваюцца маркамі, канвертамі, паштоўкамі, бланкамі і г. д., надпісы

на якіх выконваюцца на беларускай або рускай мове і адпавядаюць патрабаванням актаў Суветнага паштовага саюза і Міжнароднага саюза электрасувязі.

Артыкул 29. Мова аб'яў, паведамленняў і рэкламы

Тэксты афіцыйных аб'яў, паведамленняў, плакатаў, афіш, рэклам і г. д. выконваюцца на беларускай або рускай мове.

Артыкул 30. Мова маркіроўкі тавараў

Маркіроўка тавараў, этыкеткі на таварах, інструкцыі па карыстанню таварамі выконваюцца на беларускай або рускай мове.

Маркіроўка тавараў, прызначаных на вываз за межы Рэспублікі Беларусь, выконваецца на беларускай ці рускай мове або на мове заказчыка.

Назвы ў таварных знаках падаюцца на беларускай або рускай мове.

ГЛАВА 5. МОВА НАЗВАЎ

Артыкул 31. Мова назваў дзяржаўных органаў, органаў мясцовага кіравання і самакіравання, прадпрыемстваў, устаноў, арганізацый і грамадскіх аб'яднанняў

Афіцыйныя назвы дзяржаўных органаў, органаў мясцовага кіравання і самакіравання, прадпрыемстваў, устаноў, арганізацый і грамадскіх аб'яднанняў даюцца на беларускай і (або) рускай мовах. Пры неабходнасці гэтыя назвы могуць давацца ў перакладзе на іншую мову.

Артыкул 32. Мова тапонімаў і картаграфічных выданняў

У Рэспубліцы Беларусь тапонімы (назвы населеных пунктаў, адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак, вуліц, плошчаў, рэк і г. д.) даюцца на беларускай або рускай мове.

Назвы геаграфічных аб'ектаў, якія знаходзяцца па-за межамі Рэспублікі Беларусь, даюцца на беларускай або рускай мове ў адпаведнасці з традыцыяй, а новыя – у транскрыпцыі з мовы арыгінала.

Картаграфічныя выданні, прызначаныя для карыстання ў Рэспубліцы Беларусь, рыхтуюцца і друкуюцца на беларускай або рускай мове.

Артыкул 33. Мова асабовых імён

Беларускія (рускія) асабовыя імёны і прозвішчы ўжываюцца ў адпаведнасці з традыцыяй, нормамі і правіламі беларускай (рускай) мовы.

Асабовыя імёны і прозвішчы з іншых моў пішуцца і ўжываюцца на беларускай (рускай) мове ў адпаведнасці з правіламі перадачы іншамоўных уласных імён.

ГЛАВА 6. САДЗЕЙНІЧАННЕ НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАМУ РАЗВІЦЦЮ ЭТНІЧНЫХ БЕЛАРУСАЎ, ЯКІЯ ЖЫВУЦЬ ЗА МЕЖАМІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

Артыкул 34. Садзейнічанне нацыянальна-культурнаму развіццю этнічных беларусаў, якія жывуць за межамі Рэспублікі Беларусь

Рэспубліка Беларусь на аснове пагадненняў з іншымі дзяржавамі садзейнічае нацыянальна-

культурнаму развіццю этнічных беларусаў, якія жывуць у гэтых дзяржавах.

Рэспубліка Беларусь у адпаведнасці з нормамі міжнароднага права садзейнічае задавальненню нацыянальна-культурных інтарэсаў асоб беларускага паходжання, якія жывуць у замежных краінах”.

Артыкул 2. Гэты Закон уступае ў сілу з дня апублікавання.

Артыкул 3. Савету Міністраў Рэспублікі Беларусь:

падрыхтаваць і ўнесці ва ўстаноўленым парадку ў Палату прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь прапановы па прыняццю заканадаўчых актаў Рэспублікі Беларусь у адпаведнасць з гэтым Законом;

прывесці рашэнні Урада Рэспублікі Беларусь у адпаведнасць з гэтым Законом;

забяспечыць перагляд і адмену рэспубліканскімі органамі дзяржаўнага кіравання, падначаленымі Савету Міністраў, іх нарматыўных актаў, што супярэчаць гэтаму Закону.

Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь

А. Лукашэнка

13 ліпеня 1998 г., г. Мінск, № 187-3

Мікалай ПРЫГОДЗІЧ

ШЛЯХАМІ БЕЛАРУСКАГА СЛОВА

*Народ выражае сябе
найпаўней і найдасканалей у мове сваёй.*

Ізмаіл Сразнеўскі.

Беларуская літаратурная мова ў гістарычным развіцці не была аднароднай. Перыяд фарміравання беларускай (старабеларускай) літаратурнай мовы прыпадае на XIV – XVI стст., калі пісьменства на тэрыторыі Беларусі паступова насычалася спецыфічна мясцовымі арфаграфічнымі, фанетычнымі, граматычнымі і лексічнымі рысамі. Першая ж фіксацыя асаблівасцей беларускай гаворкі ў помніках пісьменства адносіцца да пачатку XIII ст. (т. зв. Смаленская грамата 1229 г.). Беларуская пісьмовая мова старажытнага перыяду (мела ў той час назву *рускіі языкъ*) складвалася на аснове пісьмовай спадчыны ўсходнеславянскай мовы і жывых гаворак былых плямёнаў дрыгавічоў, крывічоў і радзімічаў. Тэрмінам *рускіі языкъ* (пазней і *простыі языкъ*) найперш абазначалася мова ўсходнеславянскай часткі насельніцтва Вялікага княства Літоўскага. Назва *белорускіі языкъ* пачала выкарыстоўвацца толькі з XVII ст. у Маскоўскай дзяржаве, агульная ж назва *Белая Русь* у гістарычных крыніцах замежнага паходжання адзначаецца з XV ст. Старабеларуская літаратурная мова дасягнула найвышэйшага ўзроўню ў XV – XVI стст., калі стала афіцыйнай мовай справаводства (лічы – дзяржаўнай) Вялікага княства Літоўскага. Менавіта ў гэты час, асабліва пасля стварэння першых двух Статутаў ВКЛ, яна пачала абслугоўваць усе найважнейшыя сферы грамадскага жыцця: на ёй пісаліся і перапісваліся летапісы, вялася дыпламатычная перапіска з іншымі краінамі, працавалі магістраты, афармляліся судовыя і дзяржаўныя дакументы, стваралася мастацкая, навуковая і рэлігійная літаратура, перакладаліся папулярныя ў Еўропе рыцарскія раманы і воінскія аповесці, арыгінальныя зборнікі казанняў і павучэнняў хрысціянскіх прапагандыстаў. На старабеларускай мове з’явіліся першыя ўсходнеславянскія друкаваныя кнігі Францыска Скарыны, на ёй пісалі і выдавалі свае творы С. Будны, В. Цяпінскі, С. Зізаній, Л. Карповіч, А. Філіповіч, Ф. Еўлашоўскі, А. Рымша і іншыя. “Не обчим каким языком, але своим власным права списаные маем и каждого часу чого нам потреба ку отпору всякое кривды ведати можем...” – з гонарам пісаў у прадмове да Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 г. адзін са стваральнікаў гэтага першага нацыянальнай мове і самага дасканалы ў Еўропе таго часу зводу юрыдычных законаў падканцлер ВКЛ Леў Сапега.

Аднак ужо ў XVI і асабліва ў першай палове XVII ст. сфера выкарыстання старабеларускай літаратурнай мовы паступова пачала звужацца. Беларускі край у новых палітычных і культурных умовах, што склаліся пасля Люблінскай уніі 1569 г., калі ў выніку аб’яднання Вялікага княства Літоўскага і Каралеўства Польскага была створана федэратыўная дзяржава Рэч Паспалітая, апынуўся пад вялікім уплывам рымска-каталіцкай царквы, якая ўсяляк імкнулася апалячыць мясцовае насельніцтва. Усеагульная канфедэрацыя саслоўяў Рэчы Паспалітай у 1696 г. у Варшаве прыняла пастанову аб вядзенні афіцыйнага справаводства на польскай мове. З таго часу ў афіцыйным канцылярска-юрыдычным пісьменстве на Беларусі запанавалі польская і лацінская мовы. У гэты ж перыяд прыкметна скарацілася колькасць рукапіснай свецкай і рэлігійнай літаратуры на беларускай мове, фактычна спынілася друкаванне беларускіх кніг. Беларуская мова заставалася толькі ва уніяцкіх базыльянскіх школах і ў вусна-гутарковым маўленні.

Старажытная беларуская мова функцыянавала ў вусна-гутарковай і кніжна-літаратурнай формах. Першапачаткова дзве гэтыя формы амаль не перасякаліся, бо сферы функцыянавання былі розныя, калі не сказаць дыяметральна процілеглыя. Праблема ўзаемаадносін мовы кніжнай з вусна-дыялектнай – адна з найбольш складаных. Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што, па сутнасці, уся старажытная літаратура стваралася як “полезное чтение”: яна прапагандавала ідэі хрысціянства, яго духоўныя каштоўнасці, была прызначана павучаць і маралізаваць, што непазбежна прыводзіла да насычэння твораў стандартнымі моўнымі формуламі і штампамі. Белетрыстыка як спецыфічны жанр літаратуры для займальнага чытання са сваімі адметнымі сродкамі і прыёмамі літаратурнага выказвання на беларускай мове стала развівацца параўнальна позна, калі з’явіліся пераклады рыцарскіх раманаў і аповесцей на гістарычную тэматыку, узнікла палітычная сатыра, сталі стварацца паэтычныя творы, школьная драма і г. д. Ва ўмовах заняпаду старога беларускага пісьменства яна не паспела адыграць належнай ролі ў дэмакратызацыі тагачаснай літаратурнай мовы, не магла ўнесці карэнных змен у яе стылістыку, моцна прывяза-

Мікалай Рыгоравіч Прыгодзіч – мовазнаўца. Доктар філалагічных навук. Загадчык кафедры гісторыі беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Апублікаваў больш за 270 навуковых прац, у тым ліку кнігі “Старабеларускі лексікон” (1997; з Г. Цівановай), “Беларуская мова: Najnowsze dzieje języków słowiańskich” (Аполе, Польшча, 1998; з В. Краснеем, А. Крывіцкім, А. Лукашанцам і інш.), “Гістарычная граматыка беларускай мовы: Зборнік практыкаванняў” (1999, з У. Анічэнкам), “Словакладанне ў беларускай мове” (2000), “Пішам без памылак: Разам, асобна, праз дэфіс” (2002), “Беларускае мовазнаўства” (2006), “Герман Бідэр як даследчык беларускай мовы” (2007, у сааўтарстве) і інш.

ную да кніжна-пісьмовых традыцый. Аднак белетрыстыка ўсё ж стала своеасаблівым “мастком” паміж старой і новай беларускай літаратурай.

Узнікненне новага беларускага пісьменства і складанне новай беларускай літаратурнай мовы (сучаснай, як яе прынята называць) звязана з нацыянальным адраджэннем беларускага народа, з вызваленчым рухам народаў Расійскай імперыі, які адбываўся на працягу XIX – пачатку XX ст. Пісьмовая традыцыя перарвалася, таму новая літаратурная мова ўзнікала на народна-гутарковай аснове.

Як вядома, у канцы XVIII ст. у выніку трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай Беларусь была канчаткова далучана да Расіі. З гэтага часу афіцыйнай мовай на Беларусі стала руская. Аднак да 30-х гг. XIX ст. паранейшаму шырока ўжывалася і польская мова, якая выкарыстоўвалася ў справаводстве і школьным выкладанні, на якой гаварылі і пісалі польскія і мясцовыя памешчыкі і арыстакраты.

Толькі мове карэннага насельніцтва краю, як і ў цэлым беларускай культуры, адмаўлялі ў праве на існаванне і самастойнае развіццё. Беларускай мовай у яе дыялектных разнавіднасцях карысталіся найперш сялянства, блізкая да яго па сацыяльным становішчы дробная шляхта і жыхары мястэчак, а таксама ніжэйшыя слаі насельніцтва буйных гарадоў. На народнай мове працягваў развівацца фальклор.

Новая беларуская літаратурна-пісьмовая мова ўзнікала першапачаткова як мова мастацкай літаратуры. На працягу ўсяго XIX ст. яна не выходзіла за межы апошняй. Нават тыя нешматлікія публіцыстычныя творы, якія з’яўляліся на беларускай мове ў гэты час (а творы іншых жанраў на ёй не выдаваліся), звычайна пісаліся ў форме непасрэднай гутаркі ў сялянскім асяроддзі і з боку адбору і прыёму выкарыстання моўна-выяўленчых сродкаў прынцыпова не адрозніваліся ад твораў мастацкай прозы. І першыя, і другія грунтаваліся на стылістыцы народнага побытавага апавядання. Такім чынам, сама беларуская літаратурная мова як быццам атаясамлівалася з мовай мастацкай літаратуры. Толькі ў пачатку XX ст. яна стала па-

шырацца ў сродках масавай інфармацыі. На ёй пачалі складвацца розныя газетныя жанры – ад звычайнага кароткага паведамлення пра бягучы падзеі да разгорнутых аналітычных разважанняў на вострыя, зладздзённыя тэмы грамадска-палітычнага жыцця і навукова-папулярных артыкулаў. Тым не менш вядучая роля ў развіцці беларускай літаратурнай мовы непахісна заставалася за мастацкім маўленнем. Новыя жанры, што ўзнікалі і развіваліся ў беларускай лі-

таратуры, патрабавалі асваення новых моўных сродкаў, найперш тэрміналагічных.

Выкарыстоўвалася не толькі ўласная лексіка, але і запазычаная з іншых моў (найперш з суседніх польскай і рускай), пашыраўся набор сінтаксічных канструкцый, і ўсё гэта – у адпаведнасці з тымі традыцыямі ў адборы моўных сродкаў, якія складваліся ў мастацкай літаратуры па меры яе сталення і сэнс якіх заключаўся ў тым, каб тое, што выпрабавалася ў літаратурнай практыцы, не супярэчыла заканамернасцям жывой народнай мовы³.

24 лістапада 1905 г. пачаў дзейнічаць так званы закон аб свабодзе друку, які дазваляў друкаваць творы беларускай літаратуры і пераклады на беларускую мову з іншых моў. Аднак беларускую мову па-ранейшаму забаранялася выкарыстоўваць у сферы грамадска-культурнага і палітычнага жыцця, не мела яна доступу і ў школы. І ўсё ж нават у гэтых умовах на Беларусі прыкметна ажыўлялася літаратурнае жыццё, разгортвалася кнігавыдавецкая справа. У 1906 – 1907 гг. выйшлі першыя зборнікі Я. Купалы, Ф. Багушэвіча, паэма “Тапон” В. Дуніна-Марцінкевіча, пераклады твораў А. Чэхава, М. Горкага, Э. Ажэшкі, першыя падручнікі па роднай мове (т. зв. лемантары, або чытанкі) К. Каганца, Цёткі, першыя легальныя газеты “Наша доля” і “Наша ніва” і інш. Увогуле колькасць выданняў на беларускай мове пасля падзей рэвалюцыі 1905 г. рэзка ўзрасла. Падлікі вучоных сведчаць, што ў пачатку XX ст. (да падзей 1917 г.) выйшла 245 выданняў, у той час як за ўсё XIX ст. толькі 75.

У пачатку XX ст. у беларускім друку выкарыстоўваліся дзве графічныя сістэмы: лацінка ў яе польскім (пасля і чэшскім) варыянце і кірыліца (рускі шрыфт). Першапачаткова некаторыя выданні друкаваліся двума шрыфтамі – кірыліцай і лацінкай (газета “Наша ніва” толькі з сярэдзіны 1912 г. перайшла на адзіную графіку – кірыліцу). Кірыліца паступова выцясняла лацінку і становілася асноўнай беларускай графікай. У гэты ж час замацоўваліся адметныя рысы беларускага алфавіта (літары *і*, *шч* замест *и*, *щ*, літара *ў* і інш.), адбывалася далейшая уніфікацыя беларускага правапісу. Паступова ў практыцы беларускага

кнігадрукавання замацоўваўся фанетычны прыцып для перадачы галосных гукаў і марфалагічны – для напісання зычных. Слоўнік і фразеалогія прыкметна папаўняліся, беларуская мова асвойвала словы і звароты з класічных моў і літаратур, актывізаваўся працэс выпрацоўкі грамадска-палітычнай, навукова-тэхнічнай, сельскагаспадарчай тэрміналогіі. У дзейнасці пісьменнікаў – прадстаўнікоў розных дыялектаў – усё выразней выяўляліся і замацоўваліся агульнапашыраныя моўныя рысы. Адбывалася паступовае ўзбагачэнне і ўдасканаленне саміх граматычных сродкаў. Пашыраліся словаўтваральныя магчымасці беларускай літаратурнай мовы, новымі формамі папаўняліся некаторыя граматычныя катэгорыі (нескланяльнымі назоўнікамі, дзеепрыметнікамі незалежнага стану), выпрацоўваліся больш разнастайныя структурныя тыпы складаных і простых сказаў, ускладняліся граматычныя сувязі паміж словамі ў словазлучэннях і спосабы злучэння складаных сінтаксічных канструкцый і інш.

Нягледзячы на абмежаванае функцыянаванне, адсутнасць адзінага і ўстойлівага правапісу, графікі, агульнаабавязковых граматычных нормаў, па ступені ўнутранай дасканаласці беларуская літаратурная мова напярэдадні падзей 1917 г. была ў стане аформіць думкі з многіх галін жыцця народа.

Пытанне аб ролі рэвалюцыі 1917 г. у лёсе беларускай літаратурнай мовы заслугоўвае асобнай гаворкі. Нягледзячы на розныя погляды навукоўцаў на характар падзей 1917 г., мы лічым, што толькі рэвалюцыя 1917 г. і падзеі наступных гадоў дазволілі ўпершыню ў шматвекавай гісторыі беларускага краю ўтварыць суверэнную нацыянальную дзяржаву, яна адкрыла новы этап развіцці беларускай літаратурнай мовы.

Маладая рэспубліка ўсё больш актыўна ўключалася ў культурнае будаўніцтва, нягледзячы на цяжкае эканамічнае становішча, недахоп кадраў нацыянальнай інтэлігенцыі ў паслярэвалюцыйны час. Другая сесія ЦВК БССР 15 ліпеня 1924 г. прыняла пастанову “Аб практычных мерапрыемствах па правядзенні нацыянальнай палітыкі”, паклаўшы пачатак планаваму ажыццяўленню беларусізацыі.

Праграма беларусізацыі ўключала ў сябе арганізацыю навучальных устаноў на роднай мове, развіццё нацыянальнай літаратуры, выданне беларускіх кніг, навукова-даследчую працу па ўсебаковым вывучэнні Беларусі, перавод партыйнага, дзяржаўнага, прафсаюзнага, кааператыва апарату і часцей арміі на тэрыторыі рэспублікі на беларускую мову і інш. Паводле Канстытуцыі БССР 1927 г., беларуская мова абвешчалася “пераважнай для зносін паміж дзяржаўнымі, прафесіянальнымі і грамадскімі ўстановамі і арганізацыямі”.

Набыццё беларускай літаратурнай мовай шырокіх грамадскіх функцый патрабавала неадкладнай ліквідацыі разнабою ў вымаўленні і ўжыванні формаў, вымагала адзіных, агульнапрынятых напісанняў. Для замацавання граматыка-правапісных нормаў неабходна было скласці нарматыўную граматыку беларускай мовы. Спробы, якія рабіліся ў гэтым кірунку да рэвалюцыі, як вядома, жаданых вынікаў не далі.

Асновай для выпрацоўкі літаратурных нормаў сталі сярэднебеларускія гаворкі (пераважна цэнтральных раёнаў Міншчыны і часткова ўсходніх раёнаў Гродзеншчыны), якія найбольш ярка ўвасобілі адметнасці беларускай мовы. Важным, а магчыма і вырашальным фактарам у выпрацоўцы нормаў беларускай літаратурнай мовы было тое, што буйныя беларускія пісьменнікі канца XIX – пачатку XX ст. (Янка Купала, Якуб Колас, Змітрок Бядуля, Цётка, Цішка Гартны, як і Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, Францішак Багушэвіч) былі родам з цэнтральнай Беларусі.

Яшчэ ў дакастрычніцкі перыяд у беларускай літаратурнай мове пад уплывам сярэднебеларускіх гаворак замацаваліся такія спецыфічныя рысы, як поўнае недзімілятыўнае аканне, зацвярдзенне *р*, губных зычных перад *і* і на канцы слова, чаргаванне складоў *ро – ры, ло – лы*, фрыкатыўны характар гука [г] і інш. У працэсе выпрацоўкі літаратурных нормаў у паслякастрычніцкі час выбіраліся найбольш тыповыя рысы і з іншых дыялектаў. Напрыклад, на першых этапах станаўлення нацыянальнай літаратурнай мовы значную ролю адыгрывалі паўднёва-заходнія гаворкі, пад уплывам якіх у якасці літаратурнай нормы замацаваліся такія дзеяслоўныя формы, як *нясе, косіць*, многія формы іменнага скланення і інш. Пазней узрасла роля паўночна-ўсходніх гаворак, якія маюць шмат агульных рыс з рускай мовай і яе гаворкамі.

Пачалася работа па выпрацоўцы і замацаванні стабільных правілаў граматыкі і арфаграфіі. У 1918 г. выйшла адразу пяць граматык беларускай мовы, сярод якіх найбольш аўтарытэтнай стала “Беларуская граматыка для школ” Б. Тарашкевіча. Пабудаваная на фактычным матэрыяле жывой народнай гаворкі, беларускіх дарэвалюцыйных выданняў і навуковых прац па роднай мове, граматыка Б. Тарашкевіча даволі паслядоўна вызначала граматычныя рысы беларускай мовы і дакладна сфармулявала яе правапісныя нормы. Яна стала найбольш аўтарытэтным і стабільным вучэбным дапаможнікам, на аснове якога ў далейшым ствараліся новыя падручнікі і даследаванні па беларускай мове⁴.

Аднак і граматыка Б. Тарашкевіча, і іншыя падручнікі, што ўзніклі на яе аснове, не змаглі дакладна вызначыць усе характэрныя рысы беларускай мовы і канчаткова замацаваць граматычныя і арфаграфічныя нормы. У 1920-я гг. праходзіла ак-

тыўнае абмеркаванне пытанняў нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы. Згадаем, напрыклад, што ў 1926 г. на працягу тыдня ўдзельнікі Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі слухалі і абмяркоўвалі спецыяльныя даклады Язэпа Лёсіка, Сцяпана Некрашэвіча, Пятра Бузюка, Максіма Гарэцкага і іншых. Хоць прынятыя канферэнцыяй пастановы не атрымалі сілы закона, аднак некаторыя з іх потым былі ўлічаны пры распрацоўцы правапісных праектаў 1930 і 1933 гг. Менавіта на аснове апошняга ў 1933 г. быў падрыхтаваны і выдадзены “Праект спрашчэння беларускага правапісу”, паводле якога Саўнарком БССР прыняў пастанову “Аб зменах і спрашчэннях беларускага правапісу”, якая ўпершыню ў гісторыі беларускай мовы заканадаўча абвясціла агульнадзяржаўнымі канкрэтныя нормы беларускага правапісу і граматыкі.

Новыя гістарычныя ўмовы, у якіх апынулася беларуская літаратурная мова, істотна закранулі яе слоўнік і фразеалогію. Слоўнік беларускай мовы папаўняўся найперш за кошт стварэння новых слоў і словазлучэнняў на ўласнай моўнай аснове, шляхам запазычання з іншых моў, а таксама ў выніку асваення багаццяў народнай гаворкі. У гэты час пачалася выпрацоўка нацыянальнай тэрміналогіі, на працягу 1922 – 1930 гг. былі апублікаваны 24 выпускі “Беларускай навуковай тэрміналогіі”, якія сталі трывалай базай для стварэння новых падручнікаў, вучэбных дапаможнікаў па розных галінах ведаў, спрыялі далейшаму разгортванню лексікаграфічнай дзейнасці.

Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі адбыліся істотныя змены ў сістэме стыляў літаратурнай мовы. Калі да 1917 г. беларуская мова выконвала абмежаваныя культурна-грамадскія функцыі, выкарыстоўвалася пераважна ў мастацкай літаратуры, то цяпер паўстала вострая неабходнасць у пашырэнні яе функцый на ўсе сферы дзяржаўнага і адміністрацыйнага справаводства, асветы, навукі, культуры і г. д. Пачалі развівацца афіцыйна-справавы, навуковы, грамадска-публіцыстычны і іншыя стылі беларускай літаратурнай мовы.

Намаганнямі лепшых прадстаўнікоў беларускай літаратуры, навукі і культуры беларуская літаратурная мова ў канцы 20-х – пачатку 30-х гг. XX ст. дасягнула высокага ўзроўню развіцця. Гэтыя поспехі былі б яшчэ большыя, калі б беларусізацыю не задушылі палітычныя рэпрэсіі. У канцы 1930-х гг. многія беларускія школы пачалі пераводзіць на рускую мову навучання, родная мова паступова выцяснялася з большасці сфер грамадскага і культурнага жыцця краіны. Паступова складвалася сітуацыя вымушанага двухмоўя, дзе руская мова пачала замацоўвацца адміністрацыйнай і штодзённай практыкай у якасці практычна адзінай “афіцыйнай” мовы ў Беларусі.

Асноўнымі сферамі выкарыстання роднай мовы заставаліся ў той ці іншай ступені адукацыя, мастацкая культура і гуманітарна-філалагічная навука. У пасляваенныя гады мастацкая літаратура і публіцыстыка сталі вядучым звяном у захаванні нацыянальнай культуры і беларускай мовы. У 60 – 70-я гг. XX ст. актывізавалася навуковае даследаванне літаратурнай і дыялектнай мовы, фальклору, літаратуры, розных відаў мастацтва, выйшлі шматлікія слоўнікі, вучэбныя дапаможнікі, манаграфіі, апублікаваны артыкулы па розных праблемах нацыянальнага мовазнаўства. Усё часцей пытанні беларускай мовы рабіліся прадметам абмеркавання на Міжнародных з’ездах славістаў, разнастайных форумах лінгвістаў як у Беларусі, так і за мяжой. Дысгармонія ў функцыянаванні беларускай мовы асабліва моцна стала выяўляцца ў 70 – пачатку 80-х гг. XX ст., калі жывая беларуская мова ўсё больш і больш страчвала раней заваяваныя пазіцыі. У рэспубліцы склалася сітуацыя, якая магла прывесці да поўнай страты нацыянальнай мовы. Аднак дэмакратызацыя жыцця ў краіне, утварэнне суверэннай беларускай дзяржавы абудзілі ў людзей цікавасць да гісторыі, культуры і мовы. Была распрацавана рэспубліканская праграма “Родная мова”, створана Таварыства беларускай мовы, іншыя грамадска-культурныя арганізацыі. Нарэшце 26 студзеня 1990 г. 14-я сесія Вярхоўнага Савета БССР прыняла закон “Аб мовах у Беларускай ССР” і вызначыла парадак ужывання беларускай, рускай і іншых моў у рэспубліцы. Паводле гэтага закона беларуская мова стала адзінай дзяржаўнай мовай на тэрыторыі Беларусі. У верасні 1990 г. на аснове закона была прынята і “Дзяржаўная праграма развіцця беларускай мовы і іншых нацыянальных моў у Беларускай ССР”.

Сур’ёзнае ажыўленне беларускамоўнага жыцця ў краіне перапыніў рэферэндум 1995 г., паводле якога статус дзяржаўнай атрымала і руская мова. Наданне апошняй статусу дзяржаўнай немінуча прывяло да зніжэння сацыяльнай ролі беларускай мовы, рэзка звужыла сферы яе выкарыстання. У сённяшніх умовах беларуская мова ўсё больш становіцца элітарнай, вымушанай з цяжкасцю адваёўваць і хоць бы ў нейкай ступені захаваць свой раней усталяваны імідж адной з самых высокаразвітых і самадастатковых моў Еўропы.

¹ Шакун, Л. М. Мастацкае маўленне ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы / Л. М. Шакун // Письменник – мова – стиль. – Мінск, 1996. – С. 147.

² Жураўскі, А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А. І. Жураўскі, М. Р. Прыгодзіч // Беларуская мова: энцыклапедыя. – Мінск, 1994. – С. 151 – 152.

³ Шакун, Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л. М. Шакун. – Мінск, 1984. – С. 223 і інш.

⁴ Прыгодзіч, М. Р. Гісторыя беларускага мовазнаўства / М. Р. Прыгодзіч // Беларуская мова: энцыклапедыя. – С. 143.

Аляксандр ЛУКАШАНЕЦ

БЕЛАРУСКАЯ МОВА: АСАБЛІВАСЦІ СУЧАСНАГА СТАНУ І ФУНКЦЫЯНАВАННЯ*

Міжнародны дзень роднай мовы, які шырока адзначаецца ў свеце пад эгідай ЮНЕСКА, перш за ўсё накіраваны на тое, каб звярнуць увагу сусветнай супольнасці на неабходнасць падтрымання і захавання нацыянальных моў у сучасных умовах інтэнсіўнай міжнароднай інтэграцыі і глабалізацыі. Гэтым самым падкрэсліваецца важнасць і каштоўнасць нацыянальнай адметнасці народаў, нацыянальных моў і культур.

Для нашай краіны святкаванне Міжнароднага дня роднай мовы з'яўляецца добрай нагодай, каб яшчэ раз звярнуць увагу на праблемы беларускай мовы – нацыянальнай мовы беларускага народа, дзяржаўнай мовы нашай краіны і мовы тытульнай нацыі, на яе ролю ў гістарычным развіцці беларусаў, станаўленні і захаванні нацыянальнай культуры і фарміраванні нацыянальнай адметнасці і свядомасці, месца беларускай мовы ў сучаснай моўнай сітуацыі, яе запатрабаванасці ў розных камунікатыўных сферах, на асаблівасці развіцця яе сістэмы на сучасным этапе. У сучаснай беларускай рэчаіснасці гэта набывае асаблівую актуальнасць, паколькі беларуская мова сёння функцыянуе і развіваецца выключна ва ўмовах двухмоўя і таму надзвычай надзённымі з'яўляюцца задачы пашырэння беларускай мовы ва ўсе сферы жыцця сучаснага беларускага грамадства, захавання яе значнасці не толькі як фактару і сімвала нацыянальнай ідэнтыфікацыі і нацыянальнай свядомасці народа, але і рэальнага сродку зносін.

Любая натуральная нацыянальная мова адыгрывае выключна важную ролю ў духоўным жыцці народа, камунікатыўныя патрэбы якога яна абслугоўвае. Яна служыць не толькі сродкам зносін паміж людзьмі, але і скарбніцай гістарычнага культурнага вопыту і традыцый народа, адлюстроўвае асаблівасці менталітэту і светаўспрымання, з'яўляецца захавальніцай ведаў і пазнання навакольнага асяроддзя.

Не з'яўляецца выключэннем у гэтых адносінах і беларуская мова, што прайшла працяглы і складаны шлях развіцця і заняла належнае месца сярод славянскіх моў на лінгвістычнай карце Еўропы. Сёння гэта высокаразвітая літаратурная мова з багатым слоўніковым складам і распрацаванай сістэмай нормаў, якая можа паспяхова абслугоўваць усе камунікатыўныя патрэбы сучаснага грамадства. Яна па-ранейшаму застаецца найважнейшым элементам беларускай культуры і фактарам нацыянальнай адметнасці.

На працягу ўсяго свайго існавання беларуская мова адыграла выключную ролю ў гісторыі беларускага народа, у станаўленні яго нацыянальнай свядомасці і дзяржаўнасці. Вядома, што ў Вялікім княстве Літоўскім беларуская мова таго часу (старабеларуская) выконвала ўсе функцыі дзяржаўнай мовы, выкарыстоўвалася ва ўсіх сферах жыцця тагачаснага грамадства (ад побытавай да дзяржаўнага справядства). У навуковых цэнтрах Еўропы і ўсяго свету захоўваюцца шматлікія помнікі старабеларускага пісьменства, дзякуючы якім пра Беларусь і беларускі народ ведаюць іншыя народы Еўропы і свету.

* У артыкуле кратка выкладаюцца назіранні за станам сучаснай беларускай мовы ў грамадстве і асаблівасцямі развіцця яе сістэмы. Асноўныя палажэнні артыкула ўжо знайшлі сваё адлюстраванне ў іншых публікацыях і выступленнях аўтара.

Выключна важнай была роля беларускай мовы ў станаўленні беларускай дзяржаўнасці і ў пачатку XX ст. Сапраўды, нацыянальнае адраджэнне беларусаў у XIX ст. пачалося менавіта з адраджэння мовы, са стварэння новай літаратурна-пісьмовай мовы. Дзякуючы літаратурнай творчасці многіх выдатных дзеячаў беларускай культуры беларускае пісьмовае слова шырока распаўсюдзілася па ўсёй тэрыторыі Паўночна-Заходняга краю Расійскай імперыі, а сама беларуская мова набыла ўсе прыкметы літаратурнай. Гэта было выключна важна. Таму што ў дадзеным выпадку спрацавала формула: ёсць самастойная літаратурная мова – ёсць народ з уласнай адметнай культурай і мовай, які мае права на сваю дзяржаўнасць. Гэтая акалічнасць, несумненна, стала асноўным аргументам на карысць стварэння БССР у 1918 г.

На працягу XX ст. беларуская мова даказала сваю жыццёвасць і неабходнасць. Нягледзячы на многія складанасці і праблемы, асаблівасці моўнай сітуацыі, яна заўсёды была асноўным фактарам падтрымання нацыянальнай культуры і нацыянальнай свядомасці народа, што дазволіла беларусам захаваць нацыянальную адметнасць і спецыфіку ў сучасным шматмоўным і шматкультурным свеце.

Абсалютна заканамерна, што і ў першыя гады існавання незалежнай Рэспублікі Беларусь у канцы XX ст. праблемам моўнага жыцця сучаснага беларускага грамадства і пытанням ролі і месца беларускай мовы ў камунікатыўнай прасторы таксама надавалася істотная ўвага. У выніку пэўнай паслядоўнасці дзеянняў з боку грамадскасці і дзяржаўных рашэнняў заканадаўчага характару ў нашай краіне склалася сітуацыя дзяржаўнага двухмоўя. Сёння дзяржаўнымі мовамі ў Рэспубліцы Беларусь з'яўляюцца **беларуская мова**

Аляксандр Аляксандравіч Лукашанец – мовазнаўца. Доктар філалагічных навук, прафесар. Дырэктар Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. Старшыня Міжнароднага камітэта славістаў і старшыня Беларускага камітэта славістаў. Займаецца даследаваннем беларускага і славянскага словаўтварэння, праблемамі развіцця і функцыянавання беларускай мовы ў XX ст., сучаснымі працэсамі ў сістэме беларускай літаратурнай мовы, пытаннямі сацыялінгвістыкі і ўзаемадзеяння моў. Аўтар больш чым 200 навуковых прац.

як мова тытульнай нацыі і **руская мова** як найбольш пашыраная ў камунікатыўных адносінах.

Гэта замацавана ў Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь і Законе Рэспублікі Беларусь “Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь”. Так, артыкул 17 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь устанаўлівае, што “дзяржаўнымі мовамі ў Рэспубліцы Беларусь з’яўляюцца беларуская і руская мовы”.

Больш дэталёва гэтае канстытуцыйнае палажэнне раскрываецца ў Законе Рэспублікі Беларусь “Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь” (Указ Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь № 187-3 ад 13 ліпеня 1998 г.).

Нарматыўныя палажэнні гэтых дзяржаўных дакументаў дастаткова выразна акрэсліваюць моўныя правы грамадзян і абавязкі дзяржаўных органаў і службовых асоб у сферы моўнага жыцця. Аднак у сучасным беларускім грамадстве ў гэтых адносінах існуюць істотныя праблемы, якія патрабуюць дзяржаўнай увагі. На сённяшні дзень надзвычай важна сфарміраваць у грамадстве цывілізаванае разуменне сутнасці дзяржаўнага двухмоўя і прывіць грамадзянам уменне жыць у прававым полі. Цяпер пад дзяржаўным двухмоўем звычайна разумеецца права грамадзяніна карыстацца той ці іншай мовай ва ўсіх сферах дзейнасці. І гэта правільна. Аднак не заўсёды выразна ўсведамляецца другі бок праблемы, а іменна тое, што дзяржава праз свае ўстановы павінна рэальна забяспечыць гэтае права кожнаму грамадзяніну. З гэтага вынікае, што кожны дзяржаўны служачы ці работнік дзяржаўнай установы менавіта як прадстаўнік дзяржавы павінен абавязкова валодаць дзвюма дзяржаўнымі мовамі. Для ўсведамлення гэтага на наступным этапе развіцця нашай дзяржаўнасці павінна быць праведзена вялікая растлумачальная і практычная работа. Ад гэтага ў многім будзе залежаць далейшае гарманічнае развіццё нашага грамадства. Больш за тое, калі кожны грамадзянін нашай краіны будзе выразна ўсведамляць, што, каб прэтэндаваць на тую ці іншую дзяржаўную пасаду, яму неабходна рэальна валодаць дзвюма дзяржаўнымі мовамі, зусім па-іншаму будзе выглядаць запатрабаванасць беларускай мовы ў грамадстве і зусім па-іншаму будзе ставіцца да яе вывучэння ў школе.

Вырашэнне гэтай праблемы бачыцца ў фарміраванні грамадскага ўсведамлення высокага прэстыжу рэальна двухмоўнай асобы, якая ў першую чаргу валодае мовай тытульнай нацыі і з’яўляецца найбольш падрыхтаванай для рэалізацыі сваіх магчымасцей і амбіцый у сучасным шматмоўным і шматкультурным свеце.

Сёння беларуская мова – адзін з істотных кампанентаў моўнай сітуацыі, які адыгрывае выключна важную ролю ў жыцці сучаснага беларускага грамадства. Аб гэтым сведчаць не толькі рэальнае

выкарыстанне беларускай мовы як сродку зносін значнай часткі беларускага соцыуму, але і актуальныя працэсы развіцця і ўдасканалення сістэмы самой беларускай мовы.

Беларуская мова сёння з’яўляецца рэальным сродкам зносін для значнай часткі беларускага грамадства, прадстаўлена фактычна ва ўсіх камунікатыўных сферах і актыўна выкарыстоўваецца ў многіх з іх.

Згодна са звесткамі апошняга перапісу насельніцтва значная частка беларусаў карыстаецца беларускай мовай у паўсядзённым ужытку (дома).

Беларуская мова дастаткова шырока прысутнічае ў сферы школьнага навучання. Яна з’яўляецца не толькі вучэбным прадметам, але і рэальным сродкам навучання. Наогул сярэдня школа сёння фактычна выступае тым асноўным дзяржаўным інстытутам, які падтрымлівае беларускамоўную кампетэнцыю нашага грамадства.

На беларускай мове ствараецца высокамастацкая літаратура. Беларуская мова прысутнічае ў сферы вышэйшай адукацыі і навукі, дастаткова шырока – у СМІ, яна выкарыстоўваецца ў сферы прававодства і кіравання, з’яўляецца мовай візуальнай і гукавой інфармацыі і рэкламы. Беларуская мова – гэта мова дзяржаўных афіцыйных дакументаў, яна прысутнічае ў вайскавай сферы. Большасць назваў радоў войск, назваў вайсковых падраздзяленняў, апазнавальных знакаў і нашывак на абмундзіраванні вайскоўцаў выкананы на беларускай мове.

Ёсць адна сфера моўнай дзейнасці, дзе, нягледзячы на дзяржаўнае двухмоўе, выкарыстоўваецца толькі беларуская мова. У адпаведнасці з заканадаўствам усе дакументы на атрыманне вышэйшых дзяржаўных узнагарод нашай краіны афармляюцца толькі на беларускай мове.

Усё гэта сведчыць, што сёння беларуская мова – гэта поўнафункцыянальная мова, якая можа паспяхова абслугоўваць усе камунікатыўныя патрэбы сучаснага грамадства. Праблема заключаецца толькі ў тым, каб яна ў кожнай з гэтых сфер была прадстаўлена ў той ступені, у якой павінна быць прадстаўлена дзяржаўная мова краіны і мова тытульнай нацыі.

На сучасным этапе назіраецца тэндэнцыя да развіцця і ўскладнення сістэмы нацыянальнай беларускай мовы. Калі да нядаўняга часу лічылася, што сучасная беларуская мова прадстаўлена дзвюма асноўнымі разнавіднасцямі (літаратурная мова і народная гаворкі), то сёння яна ўяўляе сабой значна больш складанае ўтварэнне, што дазваляе гаварыць пра фарміраванне і развіццё новых разнавіднасцей (падсістэм) нацыянальнай беларускай мовы.

У сённяшняй моўнай сітуацыі нацыянальная беларуская мова ў камунікатыўнай і культурнай прасторы сучаснага грамадства прадстаўлена некалькімі разнавіднасцямі (падсістэмамі), якія пазнаму запатрабаваны ў розных сферах ужытку і маюць розную сацыяльную стратыфікацыю.

У цэлым сістэму сучаснай нацыянальнай беларускай мовы можна прадставіць наступным чынам.

Агульналітаратурная мова. Найвышэйшая форма нацыянальнай мовы, якая характарызуецца агульнанацыянальнай значнасцю, поліфункцыянальнасцю і разнастайнасцю пісьмовых і вусных жанраў. Як найбольш прадстаўнічая форма нацыянальнай мовы абслугоўвае ўсе сферы дзейнасці носьбітаў гэтай мовы. Сёння літаратурная беларуская мова характарызуецца багатым слоўніковым складам, разгалінаванай сістэмай словаўтваральных спосабаў і сродкаў, наяўнасцю сістэмы функцыянальных стыляў і навуковай тэрміналогіі, што дазваляе ёй забяспечваць камунікатыўныя патрэбы сучаснага грамадства. Яе нарматыўную базу складаюць разнастайныя слоўнікі, граматыкі і іншыя даведнікі нарматыўнага характару: “Глумачальны слоўнік беларускай мовы” ў 5 т., 6 кн. (Мінск, 1977 – 1984), “Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы” (Мінск, 1994; 3-е выд. 2002), акадэмічныя “Граматыка беларускай мовы” ў 2 т. (Мінск, 1962 – 1964), “Беларуская граматыка” ў 2 ч. (Мінск, 1985 – 1986), нарматыўны “Слоўнік беларускай мовы” (Мінск, 1897), Закон Рэспублікі Беларусь “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, а таксама разнастайныя энцыклапедычныя, двухмоўныя і тэрміналагічныя слоўнікі.

У апошні час беларуская літаратурная мова дастаткова інтэнсіўна пранікае ў сферу інтэрнэт-і СМС-камунікацыі, што сведчыць пра пашырэнне сфер выкарыстання беларускай літаратурнай мовы, а таксама пра фарміраванне новага функцыянальнага стылю пісьмовай беларускай мовы са спецыфічным выкарыстаннем рознаўзроўневых моўных сродкаў (лексіка, марфалогія, сінтаксіс і нават пунктуацыя). З пункту погляду кола карыстальнікаў (у асноўным моладзь) беларуская мова інтэрнэт- і СМС-камунікацыі мае выразныя прыкметы сацыяльнага дыялекту.

“Тарашкевіца”. Другі варыянт літаратурна-пісьмовай беларускай мовы, арыентаваны на

пісьмовую традыцыю 20-х гг. XX ст. і пісьмовую практыку беларускамоўнага замежжа. Характарызуецца асаблівасцямі фанетыкі, слоўнікавага складу, марфалагічных, сінтаксічных і словаўтваральных нормаў і часта разглядаецца як паралельны, альтэрнатыўны варыянт сучаснай беларускай літаратурнай мовы. “Тарашкевіца” фактычна сімвалізуе істотны этап гістарычнага развіцця сучаснай беларускай літаратурнай мовы і з’яўляецца адным з важных элементаў духоўнай культурнай спадчыны беларускага народа.

Народныя гаворкі. Фактычна можна гаварыць пра рэшткі традыцыйных народных гаворак, якія спарадычна выкарыстоўваюцца ў сферы побытавых зносін пераважна ў сельскай мясцовасці жыхарамі сталага ўзросту, а таксама прысутнічаюць у маўленні сельскіх жыхароў маладзейшага ўзросту і тых гарадскіх жыхароў, якія не страцілі сваёй сувязі з вёскай.

Сацыяльныя дыялекты (студэнцкі і маладзёжны слэнг, камп’ютэрны жаргон). Да нядаўняга часу лічылася, што беларускай нацыянальнай мове на сучасным этапе яе існавання не ўласцівы сацыяльныя разнавіднасці, аднак цяпер можна ўпэўнена гаварыць пра фарміраванне гэтай разнавіднасці нацыянальнай мовы. Сёння ў беларускамоўным маўленні выразна прысутнічаюць студэнцкі і маладзёжны слэнг, камп’ютэрны жаргон і інш. Элементы гэтых разнавіднасцей нацыянальнай беларускай мовы інтэнсіўна пранікаюць і ў мову СМІ. Усё гэта сведчыць пра пашырэнне функцый беларускай мовы і сацыяльнай базы яе карыстальнікаў.

“Трасянка” (разнавіднасць змешанага вуснага маўлення, якое характарызуецца наяўнасцю элементаў другой моўнай сістэмы). Да беларускай моўнай стыхіі ў гэтым выпадку адносіцца: пераважна беларускае маўленне з элементамі рускай мовы, пераважна беларускае літаратурнае маўленне з элементамі “тарашкевіцы”, пераважна беларускае літаратурнае маўленне з элементамі мясцовых традыцыйных гаворак і г. д. Пры гэтым варта адрозніваць змешанае вясковае маўленне і змешанае гарадское маўленне, якое фактычна збліжаецца з гарадскім прастамоўем.

Такім чынам, у апошнія два дзесяцігоддзі сістэма беларускай нацыянальнай мовы істотна ўскладнілася ў плане колькасці разнавіднасцей (падсістэм) і функцыянальных стыляў.

Рэальным фактам з’яўляецца развіццё і ўдасканаленне сістэмы беларускай літаратурнай мовы, асабліва яе слоўнікавага складу.

Канец XX – пачатак XXI ст. у развіцці беларускай літаратурнай мовы вызначаецца істотнымі зрухамі ў яе лексічным складзе і сістэме словаўтварэння. Змены, што адбываюцца ў лексічнай сістэме беларускай мовы на мяжы стагоддзяў, абумоўлены, перш за ўсё, натуральнымі патрэбамі называння

новых і актуальных з'яў рэчаіснасці. Інтэнсіўнасць гэтых змен, з аднаго боку, звязана з пазалінгвістычнымі фактарамі: зменамі ў грамадскім ладзе жыцця, развіццём новых тэхналогій, навуковых напрамкаў, зменай культурна-вартасных арыенціраў і г. д. З другога боку, інавацыйныя з'явы ў сучасным беларускім маўленні часта абумоўлены імкненнем нарматыўнай пераацэнкі існуючых моўных сродкаў з пурыстычных пазіцый адштурхоўвання ў першую чаргу ад рускай мовы, якая сёння займае дамінуючае становішча ў камунікатыўнай і інфармацыйнай прасторы беларусаў.

У асноўным змены ў слоўнікавым складзе беларускай мовы адбываюцца ў межах дзвюх магістральных тэндэнцый да інтэрнацыяналізацыі і нацыяналізацыі. Пры гэтым тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі мае універсальны, агульны для большасці славянскіх моў характар, а тэндэнцыя да нацыяналізацыі, наадварот, абумоўленая пурыстычнымі памкненнямі, вызначаецца спецыфікай і своеасаблівасцю.

Так, з тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі звязана ў першую чаргу інтэнсіўнае папаўненне слоўнікавага складу беларускай мовы:

– непасрэднымі запазычаннямі з іншых моў (пераважна англа-амерыканізмамі): *дылер, кілер, хакер, дэмпінг, холдынг, дылінг, роўмінг, брэйк, шоу, шоп, маркет* і інш.;

– вытворнымі лексічнымі адзінкамі з іншамоўнымі элементамі (базавымі і фармантнымі): *кілерскі, дылерскі, дылерства, андэграундны, брэйк-данс, брэйкер, брэйкерскі, дылінгавы, дэмпінгавы* і г. д.

У словаўтварэнні гэтыя лексічныя працэсы знаходзяць адлюстраванне ў наступным:

1. Уключэнні запазычаных лексічных адзінак у сістэму беларускага словаўтварэння ў якасці базавых: *дэмпінг – дэмпінгавы, дылер – дылерскі, хакер – хакерны, хакерскі, хакерства; інтэрнэт-кафэ, бізнес-цэнтр, рок-тусоўка*.

2. Актывізацыі іншамоўных словаўтваральных фармантаў, якія спалучаюцца як з іншамоўнымі, так і спрадвечнымі асновамі: *дэ-: дэбюракратызацыя, дэманалізацыя, дэканфліктацыя, дзіерархізацыя, дэкалектывізацыя, дэпрафесіяналізацыя; анты-: антыапазіцыйны, антыглабалісцкі, антыглабаліст, антыдэмпінгавы, антыкрызісны, антыкультурны, антылітаратурны, антылюдзі, антычалавек* і г. д.

3. Актывізацыі спрадвечных словаўтваральных фармантаў, якія актыўна спалучаюцца з іншамоўнымі асновамі: *камп'ютэрны, хакерскі, дылерства, лабіраванне*.

4. Паяўленні цэлых гнёзд вытворных лексічных адзінак з іншамоўнымі каранямі: *камп'ютэр – камп'ютэрны, камп'ютэрны, камп'ютэрны, камп'ютэрныца, камп'ютэрныца, камп'ютэрныца* і г. д.

5. Папаўненні інвентару словаўтваральных сродкаў. Напрыклад, *-мен (-смен)* (*бізнесмен, бармен, шоумен, яхтсмен*); *-гейт (ірангейт)*; *-інг/-ынг* (*планінг, маркетынг, роўмінг, дылінг, інжынерынг*).

З тэндэнцыяй да нацыяналізацыі, сутнасць якой у беларускай мове выражаецца ў пурыстыч-

ным імкненні да пашырэння адметных беларускіх моўных сродкаў, што адрозніваюць яе ад іншых суседніх моў, у першую чаргу рускай, звязана:

– увядзенне ў актыўны ўжытак лексікі абмежаванага ўжывання (устарэлай і рэгіянальнай), у тым ліку і запазычанняў: *імпрэза, амбасада, міліцыянт, паліцыянт, адсотак, наклад, улётка* і г. д.;

– актыўнае папаўненне слоўнікавага складу новымі вытворнымі лексічнымі адзінкамі, якія функцыянуюць паралельна з ужо існуючымі: *аб'ядновец – літ. стандарт аб'яднальнік; авангардовы – авангардны; адпачыванец, адпачывальнік – адпачываючы; бізнесменишчык, бізнесовец, бізнесоўца – бізнесмен* і інш.

З пункту гледжання словаўтварэння названыя з'явы знаходзяць увасабленне ў наступным:

1. Істотным павелічэнні прадуктыўнасці словаўтваральных фармантаў (як спрадвечных, так і іншамоўных): *выступальнік, нападальнік, адпачывальнік; міліцыянт, паліцыянт, наступант, выступант*.

2. Пашырэнні валентнасці магчымасцей словаўтваральных фармантаў: літаратурны стандарт – *дыпламант, адрасант, канкурсант, дактарант* і пад. (адназоўнікавыя назвы асоб);

інавацыйнае словаўтварэнне – *наступант, наступант, мітынгант* (аддзеяслоўныя назвы асоб).

3. Канкурэнцыі словаўтваральных сродкаў і тыпаў, што вядзе да непажаданай словаўтваральнай варыянтнасці ці збытковай лексічнай сінаніміі: *міліцыянер – міліцыянт; бізнесмен – бізнесменишчык (бізнесовец, бізнесоўца); балерына – балетніца; культурны – культуровы; рытмічны – рытмоўны; суфіксальны – суфіксавы* і інш.

4. Паяўленні новых словаўтваральных ланцужкоў, кампаненты якіх могуць прэтэндаваць на нарматыўнае замацаванне ў лексікаграфічных даведніках, паколькі адпавядаюць пашыраным у беларускай мове словаўтваральным мадэлям і ліквідуюць словаўтваральныя лакуны: *балет – балетнік – балетніца* (балет – артыст балета – балерына). Параўн.: *гітара – гітарыст – гітарыстка*.

5. Паяўленні матываваных адзінак, якія не суадносяцца з вядомымі спосабамі словаўтварэння: *напрыканы, напрыпачатку, спашукальнік* і інш.

Змены ў сістэме літаратурнай мовы, зразумела, закранаюць не толькі лексіку і словаўтварэнне, але і іншыя ўзроўні моўнай сістэмы (марфалогію, фанетыку, правапіс і г. д.). У прыватнасці, у прынятым у 2008 г. Законе Рэспублікі Беларусь “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” ўдакладненні і змены накіраваны на набліжэнне пісьмовай беларускай мовы да асаблівасцей фанетычнага ладу беларускай мовы і сучаснага беларускага вымаўлення (напрыклад, пашырэнне адлюстравання на пісьме акання ў словах іншамоўнага паходжання, больш паслядоўная перадача на пісьме “ў” і інш.).

Усё гэта сведчыць, што сучасная беларуская мова па-ранейшаму застаецца рэальным сродкам зносін у грамадстве, важнай часткай беларускай духоўнай нацыянальнай культуры і мае тэндэнцыю да развіцця і ўдасканалення сваёй сістэмы.

Арнольд МІХНЕВІЧ

МОВА І ІДЭАЛОГІЯ

Грамадская свядомасць як пэўнае абагульненне разнастайных праяў свядомасці асобных індывідуумаў мае два ўзроўні. Першы – *грамадская псіхалогія*, г. зн. думкі, пачуцці, настроі, перажыванні, звычкі, забабоны, ілюзіі, чуткі і г. д., што фарміруюцца ў паўсядзённым жыцці людзей на падставе асабістых назіранняў. Другі – *грамадская ідэалогія*, у якой думкі і настроі людзей сістэматызуюцца, асэнсоўваюцца тэарэтычна, набываючы характар сацыяльных канцэпцый, дактрын, светапоглядаў.

Гістарычны вопыт паказвае, што ідэалогіі тояць у сабе імкненне быць пашыранымі з дапамогай агітацыі і прапаганды. Таму Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь сцвярджае: “Дэмакратыя ў Рэспубліцы Беларусь ажыццяўляецца на аснове разнастайнасці палітычных інстытутаў, ідэалогій і поглядаў. Ідэалогія палітычных партый, рэлігійных або іншых грамадскіх аб’яднанняў, сацыяльных груп не можа ўстанаўлівацца ў якасці абавязковай для грамадзян” (Артыкул 4).

Разам з тым грамадства без ідэалогіі не існуе. Асаблівую значнасць ідэалагічныя арыенціры набываюць у грамадстве, якое знаходзіцца ў стадыі станаўлення, пошуку найлепшых формаў сацыяльнага і нацыянальнага быцця. Падмуркам нацыянальна-дзяржаўнай ідэалогіі беларусаў служыць трыяда паняццяў *дасканалая асоба – гарманічнае грамадства – эфектыўная дзяржава*. Ва ўзаемадзеянні гэтых паняццяў з улікам культурна-гістарычных традыцый народа і можа выкрystalізавацца наша *нацыянальная ідэя*.

Нацыянальная мова мае шэраг прамых і апасродкаваных сувязей з грамадскай свядомасцю, а значыць, і з ідэалогіяй у розных яе формах. Яна служыць важным чыннікам фарміравання *нацыянальнай самасвядомасці* асобы, далучэння яе да такіх праяў сацыяльнага жыцця, як этнас, нацыя, народ, краіна, радзіма, чалавецтва.

Сваю ідэалагічную накіраванасць мова выяўляе перш за ўсё *зместавым бокам*. Яе лексіка і фразеалогія ўтвараюць першасную паняццёвую сетку – так званую наўную карціну свету, – якая служыць асновай стыхійнага светапогляду, будзённай арыентацыі чалавека ў феноменах сусвету, прыроды, грамадства, працы, ладу жыцця, сям’і, ведаў і пазнання, маральнасці, рэлігіі і пад. Мова фарміруе саму здольнасць чалавека мысліць, яна служыць асновай духоўнага жыцця асобы.

Мова з’яўляецца найважнейшым інструментам камунікацыйнай дзейнасці чалавека. Яна мае

сацыяльны характар, г. зн. не належыць нікому паасобку. Карыстанне ж мовай – *моўная дзейнасць, маўленне* – уласцівасць кожнага асобнага чалавека, яго індывідуальная характарыстыка. У працэсе маўлення спараджаюцца *тэксты*, змест якіх заўсёды мае ідэалагічную накіраванасць. Таму фальклор як народная форма калектыўнай моўна-эстэтычнай дзейнасці заўсёды нясе на сабе адбітак тых або іншых сацыяльных, групавых, класавых інтарэсаў і ідэалогій.

Ідэалагічная функцыя тэкстаў яшчэ ў большай ступені выяўляецца ў сферы індывідуальнай слоўнай творчасці – у мастацкай літаратуры, у *ідэйным змесце мастацкіх твораў* самых разнастайных жанраў. Свядомы і мэтанакіраваны адбор такіх тэкстаў для навучання мове, іх ідэйна-зместавы аналіз, мастацкая крытыка могуць набываць дадатковую, ідэалагічную вартасць і служыць зброяй у сацыяльных дачыненнях людзей у грамадстве.

Ідэалагічнае гучанне набывае стаўленне грамадства і дзяржавы да мовы, калі яны фарміруюць тое, што атрымала назву *моўнай палітыкі*. Моўная палітыка дзяржавы – гэта падтрымка мовы або некалькіх моў у розных сферах іх бытвання: у сродках масавай інфармацыі, школе, мастацтве, вытворчасці, навуцы, выхаванні і адукацыі, побыце, сям’і, міжнацыянальных зносінах і г. д. Ідэалагічны аспект ёсць і ў такіх сацыяльных з’явах, як падтрымка і пашырэнне двухмоўя і шматмоўя ў межах адной дзяржавы.

Моўная палітыка павінна ўлічваць тры *асноўныя віды моўных патрэб* чалавека. Першы – гэта патрэба ў мове як неабходнай умове фарміравання самога чалавека як родавай асобы, умове яго спецыфічна чалавечай жыццядзейнасці. Другі – патрэба ў мове не толькі як у сродку камунікацыі, але і як у інструменце духоўнага ўздзеяння на іншых людзей, інструменце няспыннай паглыбленай сацыялізацыі асобы. Трэці – патрэба ў мове як у аб’екце канструявання, стварэння разнастайных “штучных моў”, неабходных для развіцця грамадства.

Вялікае грамадскае значэнне мае праблема павышэння *культуры маўлення*. Маўленне чалавека – гэта адна з формаў яго сацыяльных паводзін, што шчыльна звязана з культурай мыслення і культурай учынкаў асобы. Культура мыслення, культура маўлення, культура паводзін – трыадзіная характарыстыка чалавека як носбіта высокай духоўнасці – маральнай і ідэалагічнай каштоўнасці грамадзяніна.

МОВА Ў КАНТЭКСЦЕ КУЛЬТУРЫ

Лексема *мова* можа ўказваць на тры асноўныя віды сродкаў зносінаў чалавека. Па-першае, на чалавечую мову як адрозную рысу *homo sapiens* (чалавека разумнага), які мае таксама родавую характарыстыку *homo loquens* (чалавека, які гаворыць). Па-другое, на канкрэтную натуральную этнамову – беларускую, кітайскую, англійскую, арабскую і г. д. Нарэшце, мовай называюць тую ці іншую знакавую сістэму, як правіла, дапаможную, але вельмі важную ў культурных адносінах, напрыклад мова матэматыкі, мова дарожных знакаў, мова жэстаў, мова кінамастацтва і інш. Усе пералічаныя значэнні лексем *мова* істотныя для разумення тэрміна *культура*. Згодна з адным з падыходаў культура разглядаецца як сукупнасць самых разнастайных тэкстаў, створаных на падставе шматлікіх і розных знакавых сістэм. Гэта так званая знакавая канцэпцыя культуры.

Калі зыходзіць са знакавай канцэпцыі культуры (узгадаем старое выслоўе: колькі моў ты ведаеш, столькі разоў ты чалавек), то паняццем, што звязвае мову і культуру, будзе паняцце *моўная асоба*. Багатая ў культурных адносінах моўная асоба адрозніваецца трыма найважнейшымі ўласцівасцямі: колькасцю моў, якімі яна валодае; глыбінёй, якасцю валодання кожнай з моў (знакавых сістэм); лёгкасцю, нязмушанасцю пераходу ад адной знакавай сістэмы да іншай, або здольнасцю “перакладу” з мовы на мову.

Для правільнага разумення суадносін мовы і культуры ў кантэксце агульначалавечых дасягненняў неабходна адрозніваць паняцці *культура* і *цывілізацыя*. Культуру можна разумець як вынік і выражэнне волі і памкненняў чалавека да самафарміравання; цывілізацыю – як сукупнасць дасягненняў тэхнікі і тэхналогій і звязаных з імі лепшых умоў жыцця, жыццёвага камфорту. У адносінах да культуры чалавек выступае як яе творца і носьбіт, як духоўная істота; у адносінах да цывілізацыі – як спажывец. Менавіта ў кантэксце культуры ў чалавека фарміруюцца тры віды, тры ўзроўні моўных патрэб, якія існуюць гэтак жа рэальна, як і патрэбы матэрыяльныя (ежа, піццё, адзенне, жылло і г. д.) і духоўныя (адукацыя, ідэалогія, мастацтва, маральныя нормы і пад.).

На першым узроўні мова выступае як сродак гамінізацыі (ачалавечвання) немаўляці-дзіцяці і ўтварае зыходную і абавязковую ўмову фарміравання чалавека разумнага. На другім – мова культывуецца як матэрыял чалавечай дзейнасці (перш-наперш камунікатыў-

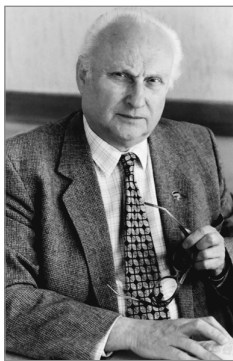
най) і выкарыстоўваецца як інструмент эфектыўных зносін, як зброя, прылада духоўнага ўздзеяння на людзей, як ключ да нацыянальнай і сусветнай культуры, як сродак паглыбленай і бесперапыннай сацыялізацыі асобы. Нарэшце, на трэцім узроўні мова ператвараецца ў аб’ект спецыяльнага моўнага канструявання (“вынаходніцтва моў”), становіцца мэтай стваральна-пераўтваральнай дзейнасці індывідуума, калектыву, грамадства.

У межах узроўневых тыпаў моўных патрэб могуць быць акрэслены функцыі мовы ў асобным авалоданні дасягненнямі культуры. У тэарэтычным плане мовы патрэбны чалавеку, які авалодвае культурай, у наступных формах і для наступных мэт. Перш за ўсё, нованароджанаму неабходна апынуцца ў атмасферы чалавечых зносін і чалавечай мовы – сігнальнай сістэмы з так званым падвойным чляннем (г. зн. чляннем моўнага патоку на знакі і фігуры або словы і гукі, чаго няма ў жывёльных сігналацыях). Менавіта чалавечая мова служыць сродкам пераўтварэння біялагічнай істоты ў істоту сацыяльную. На гэтым этапе ўзнікаюць такія моўна-культурныя праблемы, як інтэнсіўнасць і разнастайнасць моўных і эмацыянальных зносін у сям’і, яслях – на самых ранніх этапах жыцця маленькага чалавека.

Але чалавечая мова заўсёды выступае ў канкрэтнай этнічнай форме. Іншымі словамі, малому ў яго культурным станаўленні патрэбна родная, нацыянальная мова, або “матчына мова” (як зыходная для дзіцяці форма існавання родавай мовы) ва ўсіх аспектах яе бытавання: мова сям’і, мова першасных зносін, знакавыя сістэмы духоўнага жыцця этнасу, прыроды, працы, побыту, народнай педагогікі, псіхалогіі і ідэалогіі, рытуалаў, этыкету – усіх сфер зносін, што фарміруюць нацыянальны характар. Далей запатрабаванымі стануць нацыянальная літаратурная мова ў яе функцыянальна-стылёвай, жанравай, гістарычнай, сацыяльнай, асобнай дыферэнцыяцыі.

Паступова складваюцца і іншыя моўныя (семіятычныя) патрабаванні, што пашыраюць культурны круггляд асобы. Адзначым некаторыя разнавіднасці моў, што адкрываюць шляхі да культуры:

– мовы міжнацыянальных, міжэтнічных, міжрэгіянальных, міждзяржаўных зносін (нацыянальныя мовы, класічныя мовы, замежныя мовы, сусветныя мовы, афіцыйныя мовы ААН, мовы нашых суседзяў – літоўская, руская, ла-

Арнольд Яфімавіч Міхневіч – мовазнаўца. Доктар філалагічных навук, прафесар. Даследуе пытанні граматыкі, лексікалогіі, лексікаграфіі, этымалогіі беларускай мовы, культуры беларускай і рускай моў, супастаўляльнай і сацыяльнай лінгвістыкі, рыторыкі і культуралогіі: “Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў беларускай мове” (1965), “З гісторыі прамоўніцкага майстэрства” (1972), “Мова, якой няма...” (1988) і інш. Аўтар і сааўтар падручнікаў і навучальных дапаможнікаў, даведачных выданняў: “Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы”, “Слоўніка мовы Якуба Коласа”, “Руска-беларускага паралексічнага слоўніка-даведніка”, энцыклапедыі “Беларуская мова”, кнігі “Якуб Колас радзіць, разважае, смяецца...: Выбраныя выслоўі народнага паэта”, “Слоўка за слоўкам: Алфавітны даведнік па культуры беларускай мовы для ўсіх” і інш.

культура нацыянальнай мовы як грамадскай з’явы, культура індывідуальнага маўлення і інш.

Існуе мноства прыватных праблем культуры моўнай асобы. Адна з найбольш актуальных – гэта багацце індывідуальнага лексікону. Слова роднай мовы, якія рэальна існуюць, але невядомыя, мала-

тышская, украінская, польская, іншыя катэгорыі моў);

– сацыяльныя дыялекты і “падмовы” ў межах розных этнамоў (семіялагічныя сістэмы фальклору, рэлігій, міфалогій, традыцый, рытуалаў, абрадаў, гульняў, этыкету);

– мовы навуковых ведаў (тэрміналагічныя сістэмы, формульныя мовы, навуковыя стылі, выкарыстанне замежных моў у сферы навукі);

– другасныя семіятычныя “мадэлюючыя сістэмы” мастацтваў і культуры (мовы слоўнай творчасці, жывапісу, музыкі, кіно, тэатра, тэлебачання, семіётыка горада, музея, інтэр’ера, рэкламы, моды, дызайну);

– фармалізаваныя мовы для апрацоўкі інфармацыі ў сферы эканомікі, навучання, ваеннай справы, кіраўніцкай дзейнасці, сацыяльнага прагназавання і г. д.;

– камп’ютэрныя мовы розных тыпаў;

– натуральныя і штучныя коды і дапаможныя знакавыя сістэмы (генетычны код, “мовы” прыроды, коды жывёл, тэхнічныя сігнальныя сістэмы, эсперанта і іншыя штучныя мовы);

– метафорыка тэрміна мова як адлюстраванне разнастайнасці інфармацыйна-семіятычных патрэб чалавека і грамадства (параўн.: мова дружбы, мова кахання, мова птушак, мова прыгнечання, мова варожасці і многія іншыя пазначэнні сітуацый, калі чалавек прымае і перадае разнастайную інфармацыю).

Асобны аспект праблемы “мова ў кантэксце культуры” ўзнікае пры разглядзе канкрэтных суадносін беларускай мовы і беларускай культуры. У гэтым плане могуць быць пастаўлены і разгледжаны такія праблемы, як мова і нацыянальная самасвядомасць, мова і пошук нацыянальнай ідэі, беларускае пісьменства ў гісторыі і сучаснасці, мова ў сістэме нацыянальнай адукацыі і выхавання, мова ў афіцыйных зносінах, мова і сродкі масавай інфармацыі, мова і развіццё беларускай літаратуры, мова і пераклад, гісторыя беларускага мовазнаўства,

зразумелыя або незразумелыя зусім носбіту гэтай мовы, называюць агнонімамі. У колькасных адносінах агнонімы могуць быць ахарактарызаваны як рознасць паміж мноствам слоў нацыянальнай мовы і мноствам слоў, якімі валодае этнаасоба. Паколькі нацыянальны лексікон не можа быць да канца злічаны, а таксама паколькі індывідуальныя лексіконы ніколі не супадаюць, то не можа быць дакладна вызначана і колькасць актуальных для асобы агнонімаў. Сама ж з’ява агнаніміі не падлягае сумненню. Калі, згодна з вядомым выслоўем, “слоўнік – гэта сусвет у алфавітным парадку”, то багацце індывідуальнага лексікону можа разглядацца як найважнейшы паказчык уключанасці моўнай асобы ў сусветную і нацыянальную культуру. Урэшце, слова, застаючыся фактам мовы, выступае як носбіт ведаў, зброя культуры, інструмент пошуку сэнсу, ступень да інтэлектуальнай свабоды, прыступка ў храм духоўнасці.

Адзін з культурна-практычных аспектаў праблемы “мова ў аспекце культуры” заключаецца ў існаванні дзяржаўна-грамадскіх інстытутаў, мэта якіх – захаванне, развіццё, пашырэнне, даследаванне беларускай мовы. Такія інстытуты разнастайныя па форме, сродках і віду дзейнасці, але разам яны ўтвараюць адпаведны “моўны пласт” нацыянальнай культуры. Найважнейшыя з іх такія: дзяржаўны Закон аб мовах у Рэспубліцы Беларусь, канстытуцыйнае замацаванне беларускай мовы як адной з дзяржаўных, рэспубліканскае Таварыства беларускай мовы, наяўнасць літаратурнай формы нацыянальнай мовы, штогадовае правядзенне Дня роднай мовы і Дня беларускага пісьменства, часопіс “Роднае слова”, Інстытут мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук і кафедры беларускай мовы ў навучальных установах, энцыклапедыя “Беларуская мова” і шматлікія падручнікі па ёй, функцыянаванне розных выдавецтваў, у тым ліку спецыялізаваных – “Беларуская энцыклапедыя”, “Мастацкая літаратура” і інш.

Віктар ІЎЧАНКАЎ

БЕЛАРУСКІ ПРАВАПІС: З ДВАЦЦАТАГА СТАГОДДЗЯ – У ДВАЦЦАЦЬ ПЕРШАЕ

Правапіс – даволі далікатная рэч, бо ён датычыць кожнага носьбіта мовы. І як толькі ў ім нешта мяняецца, гэта не можа быць незаўважным для ўсяго грамадства. І пытанне аб правапісе актуалізуецца, як правіла, падчас пэўных грамадскіх катаклізмаў, сацыяльных рэформ. Узгадаем Дэкрэт 1917 – 1918 гг. аб рускім правапісе. Дэкрэтамі Наркамасветы 1917 г. і СНК 1918 г. уводзіўся новы правапіс, у якім выключалася з рускага алфавіта некалькі літар і ўводзіўся шэраг арфаграфічных норм па прынцыпе вымаўлення. Супраць гэтых змен выступала шмат людзей. Аднак прайшоў час, і рэфармаваныя арфаграфія і азбука трывала ўвайшлі ва ўжытак. Праўда, за мяжой перасталі выкарыстоўваць стары рускі правапіс толькі ў 1950-я. Хаця дзе-нідзе ўжываецца ён і цяпер. Тое самае можам назіраць і з выкарыстаннем старога беларускага правапісу.

Мова развіваецца, аднак яе сістэму рэфармаваць у прынцыпе нельга. Нельга змяніць, напрыклад, тыпы скланення або спражэння ў граматыцы. Гэта безнадзейная задума. Бо з’явы такога чыну фарміруюцца стагоддзямі. Мову рэфармаваць нельга, яна развіваецца натуральным чынам. А вось арфаграфію, пунктуацыю – можна. Згадаюцца словы вядомага лінгвіста прафесара Генадзя Цыхуна. Ён слухна падкрэслівае: арфаграфія – гэта простая дамоўленасць людзей. У такіх няхітрых словах і ёсць ісціна. Безумоўна, гэта шматгадовая карпатлівая праца сотняў людзей, дзесяткаў вучоных, якія назіралі за развіццём мовы, яе лексічнага складу, за арфаэпіяй. Навукова падстаўны аналіз, набліжаны да вытокаў мовы, можа даць добры плён – фіксаванне на пісьме галоўных асаблівасцей роднай гаворкі, што натуральным чынам адлюстравана ў правапісе. Так адбывалася і ў гісторыі беларусаў.

Можна сказаць, правапіс рэгламентуе мову, надае пісьмовай практыцы аднастайнасць, стабільнасць і ў той жа час абавязкова адлюстравана асаблівасці і заканамернасці яе развіцця. Няўмольнае развіццё мовы, удасканаленне яе разам з тым, як удасканалваецца наш розум, выяўляецца ў зменах фанетычнага, марфалагічнага і сінтаксічнага характару. Сюды трэба абавязкова дадаць абнаўленне лексічнага складу мовы. Вось чыннікі, якія выклікалі неабходнасць удакладняць правапіс, прыводзіць яго ў адпаведнасць з сучаснай моўнай практыкай. Бе-

ларускі правапіс, які ў значнай ступені пабудаваны на фанетычным прынцыпе, асабліва адчувальны да гэтых змен у мове, і таму ён таксама павінен удасканалвацца.

Асабліва абвастрылася праблема беларускага правапісу ў канцы ХХ ст., калі істотна абнавіўся слоўнікавы склад беларускай мовы, лексіка папоўнілася шматлікімі запазычаннямі, на старонках беларускамоўнага друку атрымалі пашырэнне ненарматыўныя арфаграфічныя варыянты. Каб пазбегнуць разнабою ў пісьмовай беларускай мове, забяспечыць адзінства яе правапісных норм і аблегчыць навучанне ў школе, упарадкаванне правапісу і стала надзённым. Узнікла неабходнасць удакладнення існуючых “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”.

Але згадаем першыя спробы ўпарадкавання беларускай арфаграфіі. У 1918 г. была апублікавана “Беларуская граматыка для школ” Браніслава Тарашкевіча, у якой фактычна ўпершыню сфармуляваны асноўныя правілы беларускага правапісу. Яны і забяспечвалі адзінства новай беларускай літаратурнай мовы. Браніславу Тарашкевічу ўдалося спалучыць фанетычны і марфалагічны прынцыпы напісання. Пры гэтым фанетычнаму прынцыпу, паводле якога адлюстравана пісьме асаблівасці вымаўлення, у асноўным падпарадкаецца напісанне галосных літар, а марфалагічнаму, паводле якога марфемы захоўваюцца ў нязменным выглядзе незалежна ад іх вымаўлення, – напісанне зычных літар. “Граматыка...” адыграла выключна важную ролю ў пашырэнні беларускай пісьмовай мовы ва ўсіх сферах ужытку, у першую чаргу ў школьным навучанні. Разам з тым у ёй заставалася даволі шмат спрэчных і нявырашаных пытанняў, якія датычыліся правапісу перш за ўсё слоў іншамоўнага паходжання, на што ўказваў і сам аўтар.

Моўная практыка выявіла гэтыя недахопы. У сярэдзіне 1920-х гг. паўстала пытанне аб рэформе беларускага правапісу. Тады яго ўзнялі настаўнікі, якія вучылі дзяцей на беларускай мове і найбольш часта сутыкаліся з праблемамі аднастайнасці пісьмовай беларускай мовы. У 1926 г. адбылася Акадэмічная канферэнцыя па праблемах беларускага правапісу. У яе рабоце ўзялі ўдзел вядомыя айчыныя моваведы, пісьменнікі, настаўнікі беларускай мовы, а таксама замежныя лінгвісты. На канферэнцыі грунтоўна абмяркоўваліся найбольш вострыя

і спрэчныя пытанні арфаграфіі: перадача аканья / яканья ў словах іншамоўнага паходжання, выкарыстанне мяккага знака для абазначэння асіміляцыйнай мяккасці зычных (напісанні тыпу *сьнег, зьвер, дзверы*) і інш. Пасля канферэнцыі была арганізавана правапісная камісія, якая мусіла распрацаваць новыя правілы беларускай арфаграфіі. У склад камісіі ўвайшлі найбольш вядомыя і аўтарытэтныя лінгвісты таго часу, беларускія пісьменнікі. Многія палажэнні выпрацоўваліся ў выніку працяглых дыскусій і спрэчак.

Правапіс у выніку рэформы 1933 г. істотна наблізіўся да фанетычнага ладу беларускай мовы, стаў больш сістэмным і ўпарадкаваным, што ў цэлым адпавядала патрэбам моўнай практыкі і забяспечвала паспяховае выкарыстанне беларускай мовы ў сферы школьнага навучання. Рэформа адмяніла мяккі знак для абазначэння асіміляцыйнай мяккасці зычных (сталі пісаць *снег, звер, дзверы*).

Усе сёння пагаджаюцца, што калі ў 1917 – 1918 гг. у рускай мове быў адменены цвёрды знак на канцы слоў тыпу *онъ, столъ, возъ*, то гэта быў прагрэсіўны крок у напрамку эканоміі і паперы, і маўленчых намаганняў носьбіта рускай мовы. Цвёрды знак (першапачаткова быў галосным гукам) на той час у канцавой пазіцыі стаў неінфарматыўным, ён страціў сваю функцыю, і яго лёгка можна было зняць з правапісу. Калі б узяць творы, напрыклад, Льва Талстога ў старым выкананні, то кніжкі сталі б значна таўсцейшыя. Дык вось цікавая рэч. Як для рускай мовы стаў празмерным цвёрды знак, былы *ѣр*, так для нашай – мяккі, былы *ер*. Арфаэпічная норма дыктуе: значная частка зычных гукаў, асабліва гукі [з], [с], прыпадаюцца па мяккасці. Выключэннем з’яўляюцца заднеязычныя і губныя. Навошта загрузваць правапіс такім мяккім знакам, калі і так вядома, што трэба вымаўляць мякка.

Але правапіс 1933 г. таксама не вырашыў усіх праблем пісьмовай беларускай мовы. У прыватнасці, засталіся выключэнні, абумоўленыя знешнелінгвістычнымі прычынамі. Напрыклад, правілам 22 прадпісвалася, што інтэрнацыянальна-рэвалюцыйныя словы і ўсе вытворныя ад іх не падпарадкоўваюцца агульнаму правілу аб аканні: *рэволюцыя, совет, пролетарый, большэвік, соцыялізм, піонер, большэвіцкі, соўгас* і інш. Работа па ўдасканаленні беларускага правапісу працягвалася.

Віктар Іванавіч Іўчанкаў – мовазнаўца, журналіст. Доктар філалагічных навук, прафесар. Дарадца міністра адукацыі Рэспублікі Беларусь па сувязях са СМІ і грамадскасцю. З 1989 г. працуе ў Беларускай дзяржаўнай універсітэце (спачатку на пасадзе дацэнта, з 1996 г. – загадчыка кафедры стылістыкі і літаратурнага рэдагавання Інстытута журналістыкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта). Аўтар больш як 150 навуковых і метадычных прац, у тым ліку чатырох манаграфій. Змясціў на старонках друку каля 100 публіцыстычных матэрыялаў па праблемах адукацыі, навукі і выхавання. Займаецца даследаваннем праблем стылістыкі беларускай і рускай моў, лінгвістыкі публіцыстычнага тэксту, правапісу, заснавальнік навуковай школы лінгвістыкі публіцыстычнага тэксту і дыскурснага аналізу СМІ. Член Беларускага саюза журналістаў. Выдатнік адукацыі Рэспублікі Беларусь, выдатнік друку Рэспублікі Беларусь.

У 1959 г. выдадзены “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, падрыхтаваныя калектывам навуковых супрацоўнікаў Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Акадэміі навук БССР пад кіраўніцтвам акадэмікаў АН БССР К. К. Атраховіча (Кандрата Крапівы) і П. Ф. Глебкі. У складанні “Правіл...” бралі ўдзел вядомыя вучоныя М. Г. Булахаў, П. М. Гапановіч, М. П. Лобан, М. Р. Суднік, П. П. Шуба. Арганізацыя і першыя крокі працы па ўдакладненні і ўдасканаленні правапісных норм беларускай мовы звязаны з імем народнага паэта Беларусі акадэміка Якуба Коласа, які на працягу некалькіх гадоў узначальваў арфаграфічную камісію і зрабіў вялікі ўнёсак у вырашэнне многіх прынцыпова важных пытанняў беларускага правапісу. Але жыццё паказала, што і ў “Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” 1959 г. засталася шмат нявырашаных праблем, супярэчнасцей. Гэта абумовіла вялікую колькасць выключэнняў.

Існуе шмат прыкладаў, калі арфаграфія доўгі час увогуле не кранаецца. Класічны прыклад – англійская арфаграфія, якая кардынальна не мянялася з XIV ст. З аднаго боку, гэта вельмі добра, бо забяспечвае пераемнасць і паслядоўнасць выкарыстання правапісу многімі пакаленнямі англічан. Але з другога боку, гэта стварае пэўныя цяжкасці. Людзі, якія пачынаюць вывучаць англійскую мову, адразу сутыкаюцца з праблемай арфаграфіі, бо многія словы чытаюцца і пішуцца зусім па-рознаму. Французы вельмі ашчадна ставяцца да сваёй арфаграфіі, але і яны час ад часу мяняюць тое-сёе.

Што датычыць нашай мовы, то тут зусім іншая сітуацыя. Як адзначалася, у беларускай арфаграфіі дамінуе фанетычны прынцып. Гэта робіць яе больш гнуткай, дынамічнай у параўнанні з тымі мовамі, правапіс якіх заснаваны больш на марфалагічным прынцыпе. І гэта можна зразумець, калі ведаць гісторыю фарміравання беларускай літаратурнай мовы, якая грунтуецца на традыцыйнай вуснага маўлення. Гісторыя распарадзілася так, што пісьмовая форма беларускай мовы доўгі час была пад забаронай, і яе носьбіт вымушаны быў

карыстацца пісьмовай формай польскай, рускай, калі трэба было напісаць паперу ва ўправу, да чыноўніка. Аднак ён не мог аддаць ёй перавагу ў маўленні, бо гаварыў так, як яго навучылі бацькі, – на роднай гаворцы. Гэты знешні, так бы мовіць, факт прынцыпова паўплываў на перспектыву фарміравання сучаснай беларускай мовы. Беларуская мова амаль два стагоддзі не мела афіцыйна прызнанай пісьмовай формы існавання, яна фарміравалася і развівалася ў народнай творчасці, у фальклоры.

Любая цывілізаваная мова мае пісьмовую і вусную формы, якія цесна ўзаемадзейнічаюць. Пісьмовая заўсёды стрымлівае развіццё вуснай, бо яна кадыфікаваная, адлюстравана ў графіцы, вусная ж мова спрабуе расхістаць каноны пісьмовай. Кожная мова знаходзіцца ў такім супрацьстаянні.

Возьмем рускую мову. У яе аснове ляжыць кніжна-пісьмовая традыцыя. Рускія вельмі шмат пацярапелі ад гэтага, церпяць і сёння. Узгадаем, напрыклад, класікаў, якія не надта лагодна выказваліся пра мову: “татаршчынай патыхае” ці “гаворыш па-руску, бы па калдобінах ідзеш”. А ўсё ад таго, што ў рускіх пісьмовая форма мовы дамінавала. Да Пушкіна рускі чалавек стаяў спінаю да роднай мовы, яна не карысталася сучасным попытам. Узгадаць хаця б імператарскія двары, дзе дзейнічала манера афранцузвання. А руская мова лічылася “мовай хлопаў”.

Такім чынам, дзве мовы, руская і беларуская, мелі свае крайнасці. У рускай дамінаваў пісьмовы элемент, у беларускай, пісьмовая форма якой больш як два стагоддзі была пад забаронай, – вусны элемент. І паколькі пісьмовая форма беларускай мовы была неактыўнай, то не было стрымліваючага фактару для шпаркага развіцця вуснай формы. Да гэтага ёсць цудоўныя ілюстрацыі. У рускай мове гавораць “железная дорога”, у беларускай – *чыгунка*; там – “соломенная шляпа”, у нас – *брыль*; там – “устал с дороги”, у нас – *здарожыўся*; там – “падаючая звезда”, у нас – *знічка*... У тлумачальным слоўніку беларускай мовы такіх слоў, якія ў рускай мове замяняюцца двума ці трыма словамі, каля 10 працэнтаў. Такая тэндэнцыя да семантычнай кандэнсацыі выходзіць менавіта з вуснага маўлення, якое значна апераджае пісьмовую практыку.

Крайнасці ў рускай і беларускай мовах сталі выроўнівацца ў XX ст. Тым не менш ёсць праблема пранікнення традыцый пісьмовай формы ў вуснае маўленне. Усе “спецыфічныя асаблівасці”, “патэнцыяльныя магчымасці”, “на сённяшні дзень”, “актуальныя праблемы”, “перспектывы развіцця”, “сучасныя рэаліі” і шмат іншых казённых, кандовых словазлучэнняў – гэта выразы-інваліды, што шляхам калькавання з рускай мовы перайшлі ў беларускую, хаця апошняя яны ўво-

гуле не ўласцівы. І калі для рускай мовы можна знайсці пэўнае апраўданне, то для беларускай апраўдання няма, бо тут зусім іншая традыцыя фарміравання літаратурнай мовы.

Пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь у 1993 г. была створана Дзяржаўная камісія па ўдакладненні правапісу беларускай літаратурнай мовы. Камісія падрыхтавала і ў верасні 1994 г. апублікавала “Высновы па ўдакладненні правапісу беларускай літаратурнай мовы”: было прызнана, што існуючыя правілы беларускага правапісу ў цэлым забяспечваюць функцыянаванне пісьмовай мовы ва ўсіх сферах выкарыстання, не патрабуюць кардынальных змен, і рэкамендавана Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і Міністэрству адукацыі Рэспублікі Беларусь падрыхтаваць да выдання новую рэдакцыю “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, дзе былі б улічаны прапановы дзяржаўнай камісіі, а таксама патрэбы сучаснай моўнай практыкі.

Навуковы калектыў пад кіраўніцтвам акадэміка А. І. Падлужнага на працягу 1997 – 1998 гг. падрыхтаваў праект новай рэдакцыі “Правіл...”, які неаднаразова абмяркоўваўся і дапрацоўваўся. На завяршальным этапе Міністэрствам адукацыі была створана рабочая група, якая канчаткова дапрацавала “Правілы...” з улікам многіх заўваг і пажаданняў.

Трэба прызнаць, што ў апошнія дзесяцігоддзі ў вырашэнні тых ці іншых моўных праблем з’явілася шмат суб’ектывізму. Але арфаграфія – гэта справа не аднаго дзесятка людзей. Чыноўнік ад навукі, нават вельмі высокага рангу, не можа вырашаць адзін, бо мова – з’ява народная. Менавіта ў працэсе абмеркаванняў знаходзіцца тое, што сёння найбольш адпавядае кананам развіцця мовы.

У канцы 2005 г. праект “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” трапіў у Міністэрства адукацыі, а 18 студзеня 2006 г. рашэннем міністра была створана рабочая група па яго дапрацоўцы. У яе ўвайшлі настаўнікі, метадысты, маладыя навукоўцы, якія фарміравалі свае погляды ўжо ў іншым моўным асяроддзі. Але назіралася і пераемнасць. Актыўна ўключыўся ў работу прафесар А. Міхневіч – адзін з тых, хто пачынаў работу над дакументам у 1997 г. Можна сказаць, што ён выконваў своеасаблівую ролю арбітра, калі ўзнікала спрэчнае пытанне. Да яго заўсёды прыслухоўваліся, вельмі шанавалі яго думку. Такое спалучэнне вопыту, навізны, метадыкі і практыкі дало адпаведны плён.

Шматлікія моваведы скептычна глядзелі на зацвярджэнне праекта, настолькі справа замаруджвалася. Трэба аддаць належнае прафесару А. Радзькову, які інтуітыўна адчуў дзяржаўную значнасць і гістарычную сутнасць гэтага даку-

мента. Наша група працавала больш за два гады, але калі праект трапіў у Палату прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу, то там таксама была створана рабочая група па рабоце над дакументам. Касцяк быў той, што і ў Міністэрстве адукацыі, але дадаліся свежыя сілы, што было на карысць справы. Нават тэхнічны бок будучага дакумента дасканала вывяраўся. Пры падрыхтоўцы дакумента і ў першым, і ў другім чытаннях праявілася добрая воля старшыні Пастаяннай камісіі па адукацыі, культуры, навуцы і навукова-тэхнічным прагрэсе Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Уладзіміра Здановіча. Мы выкарыстоўвалі парады, што з'яўляліся ў інтэрнэце, у газетах і часопісах. Вельмі дапамагалі вучоныя акадэміі навук, напрыклад фізікі, якія дасылалі цэлыя звязкі слоў – тэрмінаў, што ў побыце не сустракаюцца.

Саміх чыста арфаграфічных змен няшмат, каля 20. Дарэчы, як і ў новай рэдакцыі правапісу рускай мовы, падрыхтаванай арфаграфічнай камісіяй пад кіраўніцтвам прафесара Лапаціна. Праблемы, што назапасіліся ў беларускай арфаграфіі, можна падзяліць на дзве групы. Адны – гэта выдаткі часу, вынік уплыву савецкай ідэалогіі на арфаграфію беларускай мовы. І другія, што з'явіліся пры натуральным ходзе развіцця беларускай мовы.

Цяпер ліквідаваны той анахронізм, які выклікаў пытанні ва ўсіх, хто вывучаў беларускую мову. У новай рэдакцыі правіл такія словы, як *прафкам*, *гаркам*, *газпрам* і г. д., трэба пісаць праз *а*. Дагэтуль пісалася *гарком*, *газпром*...

Былі і іншыя словы-выключэнні, што не падпадрадкоўваліся закону акання: *адажыо*, *трыо*, *сальфеджыо* і г. д. Іх набярэцца да чатырох дзесяткаў, многа ўласных імёнаў. Але ж *о* па правілах беларускай мовы павінна пісацца толькі пад націскам. Яшчэ ў праекце Інстытута мовазнаўства НАН Беларусі прапаноўвалася на канцы такіх слоў пісаць *ё* на манер слова *радыё*. Сапраўды, слова *радыё* з'яўляецца выключэннем, але яно мае сваю гісторыю. У свой час радыё як СМІ маланкава распаўсюдзілася па савецкай краіне, у Беларусі яго называлі і *радыва*, і *радзіва*, і *радыё*. З-за вельмі шпаркага распаўсюджвання дыялектнае слова патрапіла ў літаратурную мову, стаўшы выключэннем. Але ж хіба можна з-за аднаго выпадку рабіць выключэннем цэлую групу слоў? Таму перамагла падстаўная думка, і ў выніку пашыраецца прынцып перадачы акання ў словах іншамоўнага паходжання: паводле новай рэдакцыі “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” трэба пісаць *адажыа*, *трыа*, *сальфеджыа*, *Ватэрлоа*, *Токіа*.

Крокам да фіксавання акання на пісьме стала і тое, што ў словах іншамоўнага паходжання, акрамя ўласных імёнаў, канцавыя элементы *-эр*, *-эль* будуць перадавацца як *-ар*, *-аль*: *прынтар*, *камп'ютар*, *пэйджар*.

Па сутнасці, новая рэдакцыя “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” не закранула асноў правіл 1959 г., а толькі ўзаконіла тое, што даўно ляжала на паверхні, так бы мовіць, на далоні. Напрыклад, для носбіта беларускай мовы было незразумела, чаму мы пішам *любанскі*, *астраханскі*, але *чаньчуньскі*, *цяньшаньскі*. Мы ліквідавалі гэтае выключэнне, бо любое запазычанае слова з цягам часу ўсё роўна павінна падлягаць законам мовы, у якую яно патрапіла.

Паводле агульнага правіла перадачы на пісьме якання ў першым пераднаціскным складзе прапанавана пісаць словы *дзвяты*, *дзясяты*, *сямнаццаць*, *васямнаццаць* (цяпер пішацца *дзевяты*, *дзесяты*, *семнаццаць*, *васемнаццаць*).

Даўно выклікала пытанне, асабліва ў школьнікаў, чаму нельга пісаць *ў* (у нескладовае) у словах іншамоўнага паходжання. Але калі мы кіруемся ў правапісе фанетычным прынцыпам, то не павінна быць розніцы ў напісанні словазлучэнняў *на ўроку* і *ля універмага*. Цяпер так і будзе. У новай рэдакцыі “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” пашыраецца напісанне *ў* (у нескладовага) у словах іншамоўнага паходжання.

У правілах 1959 г. было вельмі многа выключэнняў і адсылак да іншых параграфіаў, калі гаворка ішла пра напісанне марфем. Калі яшчэ працавала творчая група пад навуковым кіраўніцтвам акадэміка А. І. Падлужнага ў 1997 – 1998 гг., было вырашана зрабіць раздзел “Правапіс некаторых марфем”. Гэта правільна, бо можна будзе заўсёды паглядзець, як пішацца тая ці іншая марфема. У “Правілах...” 1959 г. гэтыя звесткі змяшчаліся ў параграфіах аб правапісе часцін мовы і былі раскінуты па ўсім зводзе правіл, што было не вельмі зручна.

Рэгламентавана ўжыванне суфіксаў *-ава-* (*-ява-*) і *-ірава-* (*-ырава-*). Апошнія суфіксальныя ўтварэнні сустракаюцца толькі ў запазычаных словах, і для нашай мовы, сфарміраванай на аснове літаратурна-размоўнай традыцыі, яны ўвогуле неўласцівыя. Мова як быццам шукала выйсце – і атрымалася не *ліквідзіраваць*, а *ліквідаваць*, не *аклімацізіраваць*, а *акліматызаваць*. У новай рэдакцыі “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” так і прапануецца пісаць. Але ёсць група слоў, якія ўтвараюць аманімію, калі не пісаць суфікс *-ірава-* (*-ырава-*), яны набываюць іншы сэнс. У новай рэдакцыі аддадзена перавага скасаванню суфіксаў *-ірава-* (*-ырава-*), але яны застаюцца ў выпадку, калі можа зацямяцца сэнс дзеясловаў: *камандзіраваць*, а не *камандаваць*, *фарміраваць*, а не *фармаваць* і г. д.

У пачатку і ў сярэдзіне слоў гукавое спалучэнне [й] + *галосны* ў новай рэдакцыі правіл перадаецца ётаванымі галоснымі, як і ў словах уласнабеларускіх: *ёркшырскі*, *маёр*, *маярат*, *маянэз*, *раён*, *Ёжэф*, *Нью-Ёрк*. Але засталіся нязменнымі такія словы, як *Іаганесбург*, *Іемен*, *Іякагама* (ха-

ця былі прапановы спалучэнне [i] + галосны так-сама замяніць ётаванымі галоснымі).

Ёсць яшчэ адзін вельмі важны раздзел – “Правапіс вялікай літары”. На жаль, мы не адстаялі правіла, якое існавала яшчэ ў савецкія часы: усе словы ў назвах органаў вышэйшай дзяржаўнай улады (заканадаўчай, выканаўчай, судовай) павінны пісацца з вялікай літары. Так, згодна з новай рэдакцыяй “Правіл...” трэба пісаць *Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь, Канстытуцыйны Суд Рэспублікі Беларусь, Вярхоўны Савет СССР*. Але ёсць два выключэнні: у назвах *Палата прадстаўнікоў і Нацыянальны сход* другое слова пішацца з маленькай літары. На гэтым настаялі юрысты, маўляў, так запісана ў Канстытуцыі. Усе нашы аргументы аб тым, што вялікая літара ніяк не паўплывае на змест дакумента, не прынеслі плёну. Таму, напрыклад, у словазлучэнні *Усеітайскі Сход* трэба пісаць два словы з вялікай літары, а вось *Нацыянальны сход* – выключэнне.

Уведзены новы параграф “Вялікая і малая літары ў назвах асоб, звязаных з рэлігіямі, назвах міфалагічных і казачных герояў”. Напрыклад: “З вялікай літары пішуцца асабовыя назвы вышэйшых божстваў (бостваў) у рэлігійных культах, а таксама ўсе словы ў спалучэннях, якія змяшчаюць гэтыя назвы: *Бог, Яхве, Усявышні, Уладыка Нябесны, Святая Тройца*”. Гэтая пазіцыя была прынята, хаця і ў яе былі апаненты. Ва ўстойлівых выразках, звязаных з выказваннем пачуццяў у прамамоўі, а не са зваротам да Бога паводле рэлігійнай абраднасці і ўяўленняў (*не дай бог, крый божа і г. д.*), словы *бог, гасподзь* пішуцца з малой літары.

Дарэчы, калі мы распрацоўвалі правілы арфаграфіі і пунктуацыі, нас часта ўпікалі за тое, што мы абыходзім правапіс канчаткаў. Але арфаграфія рэгламентуе толькі напісанне слоў, а там, дзе заканчваецца словы, уступае ў дзеянне граматыка. Наша мова адносіцца да ліку флектыўных, мы будзем сказаць з дапамогай канчаткаў (у іншых мовах гэтую ролю выконваюць артыклі, прыназоўнікі і г. д.).

Некалі акадэмік Вінаградаў казаў, што два дзесяцігоддзі дастаткова, каб зафіксаваць змены ў граматыцы. У нас апошняя граматыка беларускай мовы была выдадзена ў 1987 г., і відавочна, што мы марудзім з выданнем новай. Канечне, вялікія намаганні тут павінны прыкласці вучоныя акадэміі навук, але да работы трэба прыцягваць і найлепшыя сілы ВНУ, дзе працуюць практыкі – дактары і кандыдаты навук, прафесары, дацэнты. Яны працуюць у студэнцкіх аўдыторыях і знаходзяцца на вастрыні моўных праблем. Хаця тут не патрэбна паспешнасць. Бо могуць з’явіцца такога кшталту граматыкі, якія не вытрымліваюць крытыкі з-за таго ж суб’ектывізму.

Калі будзе выдадзена беларуская граматыка, то ў ёй будуць падкрэслены дапушчальныя нормы, якія могуць быць у нашай мове, і забаронены тыя, якіх не павінна быць. Сёння ў граматыцы існуе немалая колькасць розных варыянтаў. Мы ўжываем розныя канчаткі ў адных і тых жа словах: *норм і нормаў, правіл і правілаў*... Многія думаюць, што поўнагалосныя канчаткі больш беларускія, але ёсць іншае меркаванне. Так, прафесар Казанскага ўніверсітэта Бадуэн дэ Куртэнэ некалі вывёў тэорыю эканоміі маўленчых намаганняў. За адно дзесяцігоддзе гэтага не прасочыш, але тэорыя спрацоўвае. Напрыклад, зніклі мяккі і цвёрды знак у рускай і беларускай мовах. Гэтая тэорыя ў дзеянні – людзі заўсёды зрабляць так, як ім зручна. Сапраўды, поўнагалосныя канчаткі, а не нулявыя былі пэўны час характэрны для беларускай мовы. Але час ідзе, а мова не застылая, яна змяняецца. Будучыня за ёмкай і мабільным словам, якое і пішацца, і вымаўляецца проста, але напоўнена багатым зместам.

Сёння настаўнікаў і бацькоў хвалюе, як Закон “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” будзе ўводзіцца... Закон уступіць у дзеянне з 1 верасня 2010 г. Да гэтага часу Міністэрствам адукацыі будуць прыняты меры па карэкціроўцы вучэбных выданняў для ўстаноў адукацыі ў адпаведнасці з новай рэдакцыяй “Правіл...”. Хачу заўважыць, што словы са змененым правапісам не будуць выкарыстоўвацца ў тэстах для правядзення цэнтралізаванага тэсціравання. Ёсць шмат іншых арфаграм, якія павінен ведаць выпускнік. Рыхтуюцца і ў хуткім часе будуць выдадзены метадычныя рэкамендацыі для настаўнікаў, дзе падрабязна будзе апісана кожнае арфаграфічнае новаўвядзенне. Распрацоўшчыкі новай рэдакцыі правапісу пойдучы ў аўдыторыі ўстаноў паслядыпломнай адукацыі настаўнікаў, арганізуюць курсы для рэдактараў выдавецтваў. Так, на базе факультэта павышэння кваліфікацыі журналісткі кадрў Інстытута журналістыкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта арганізаваны пастаянна дзеючы семінар для настаўнікаў сярэдніх школ, прафесарска-выкладчыцкага складу ВНУ, рэдактараў, карэктараў «Беларускі правапіс: традыцыі, пераемнасць і перспектывы. Закон Рэспублікі Беларусь “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”», які праводзіцца раз на месяц.

Закон рэгламентуе выкарыстанне пісьмовай беларускай мовы ва ўсіх сферах яе прымянення. Думаю, ён будзе садзейнічаць стабілізацыі арфаграфічных норм беларускай літаратурнай мовы, забяспечыць пераемнасць і захаванне адзінага моўнага рэжыму ў сістэме адукацыі, адзінства друкаваных беларускамоўных выданняў, што ў выніку ўмацуе прэстыж беларускай мовы ў грамадстве як дзяржаўнай мовы Рэспублікі Беларусь.

Мікалай ГУЛІЦКІ

БЕЛАРУСКАЯ МОВА ЯК ПЕРШААСНОВА НАЦЫЯНАЛЬнай КУЛЬТУРЫ

Вызначаючы нацыю як грамадскую супольнасць, даследчыкі кіруюцца наступнымі крытэрыямі:

- агульнасць заселенай этнасам тэрыторыі;
- аднолькавы грамадскі лад і гаспадарча-эканамічны ўзровень;
- аднолькавая ментальнасць і своеасаблівы характар насельнікаў;
- адзіная ў сваёй аснове мова на ўсёй тэрыторыі [1, с. 303].

Аднак не ўсе гэтыя крытэрыі раўнаважныя. У прыватнасці, тэрытарыяльны паказчык у выніку пэўных гістарычных абставін можа змяняць этнічныя межы на адміністрацыйныя, то звужаючы іх, то пашыраючы пад уплывам мірных пагадненняў ці вайсковых дзеянняў. Гаспадарча-эканамічнае ўладкаванне з удасканаленнем прылад працы, сродкаў вытворчасці ў цэлым, ростам прадукцыйных сіл, а таксама ў залежнасці ад прыродна-кліматычных умоў можа істотна адрознівацца нават у нязначна аддаленых мясцовасцях-рэгіёнах, адны з якіх будуць прагрэсіваваць, іншыя – заставацца нязменна-кансерватыўнымі. Ментальнасць жыхароў, іх псіхалагічны тып з часам можа істотна адрознівацца пад уплывам кантактаў з сумежнымі этнасамі ў залежнасці ад наяўных гандлёвых і культурных цэнтраў, транспартных камунікацый, а таксама пад уздзеяннем прэсы, радыё, тэлебачання, інтэрнэту. Такім чынам, першыя тры асноўныя крытэрыі вызначэння нацыі недастаткова ўстойлівыя, яны зменлівыя, маланадзейныя. І толькі жывая народная мова, зафіксаваная ў шматлікіх пісьмовых помніках, застаецца захавальніцай інтэлектуальнага скарбу этнасу, надзейнай яго ахоўніцай як нацыі. Для пацвярджэння гэтага вываду спашлёмся на такія факты: Літоўская метрыка складаецца з 600 тамоў розных гістарычных дакументаў-помнікаў, значная частка якіх напісана на беларускай мове. Тры Статуты Вялікага княства Літоўскага ўяўляюць сабой адну з самых ранніх еўрапейскіх канстытуцый (існуюць пераклады на рускую, польскую, украінскую, нямецкую, французскую, лацінскую мовы, зробленыя яшчэ ў XVII – XIX стст.). Трэці Статут быў перакладзены на рускую мову ў 1811 г. у Санкт-Пецярбургу, а ў 1854 г. выдадзены па-беларуску ў Маскве [2, с. 417].

Мова – захавальніца ўсёй духоўнай культуры этнасу: па-першае, у вуснай народнай творчасці – паданнях, легендах, песнях, прыказках, прымаўках, загадках – зафіксаваны светапогляд народа, яго эстэтычны густ і маральныя арыенціры, увогуле інтэлектуальны плён і патэнцыял нацыі. Напрыклад, беларусы найбольш поўна сабралі і ўпарадкавалі ўсе жанры вуснай народнай творчасці, акадэмічнае выданне якой склала каля 40 тамоў. Беларусы першыя сярод усходніх славян пачалі кнігадрукаванне на роднай мове і першыя атрымалі на ёй Святое Пісанне ў перакладзе Ф. Скарыны. Службоўца Брытанскага Біблейскага таварыства Уайзман, наведаўшы Беларусь у 1925 г., у сваёй справаздачы пісаў, што беларусы – адзін з першых народаў, якія надрукавалі Святое Пісьмо на сваёй мове. Гэта было ў 1517 г., за 8 гадоў да першага друкаванага выдання па-англійску.

Продкі сучасных беларусаў вельмі рана далучыліся да скарбаў сусветнай цывілізацыі не толькі як спажывальцы яе дасягненняў, але і як стваральнікі ўласных шэдэўраў агульнаеўрапейскага ўзроўню. І самае галоўнае, што многія шэдэўры дайшлі да нас, бо мова (вусная і пісьмовая) дазволіла зберагчы іх. У сціслым пераліку нагадаем іх назвы.

Кірыла Тураўскі, “Зластоуст паче всех воссиявший на Руси”, пакінуў усходнеславянскім нашчадкам свае пасланні з XII ст.: 8 слоў-павучанняў і 30 малітваў, у якіх біблейскія сюжэты разгортаюцца на фоне палескіх, дакладней, тураўскіх пейзажаў [3, с. 230 – 234]. Гэтыя трактаты-павучанні былі прадвеснікамі будучых літаратурных твораў усходніх славян. Паводле гіпотэзы прафесара Маскоўскага ўніверсітэта С. Шамбінага, выказанай больш за 70 гадоў таму, Кірыла Тураўскі мог быць адзіным на той час аўтарам “Слова пра паход Ігараў” [4, с. 71]. А гэта азначае, што першыя мастацкія літаратурныя творы напісаны на беларускай зямлі. Расійскі акадэмік Дз. Ліхачоў прапанаваў адзначыць 900-годдзе рускай літаратуры ў канцы 80-х гг. XX ст., узяўшы за пункт адліку менавіта гэты твор [5, с. 4]. Другі акадэмік М. Храпчанка, карыстаючыся сваімі адміністрацыйнымі паўнамоцтвамі і ідэалагічнай пільнасцю, забараніў уздымаць гэтае пытанне, таму што Кірыла Тураўскі – “рэлігійны” дзеяч, да таго ж не з “исконно русской земли”.

Мікалай Фёдаравіч Гуліцкі – мовазнаўца, дацэнт кафедры беларускай мовы і методыкі яе выкладання БДПУ імя Максіма Танка. Даследуе пытанні лексікалогіі, лексікаграфіі, фанетыкі, культуры мовы. Аўтар каля 60 навуковых артыкулаў і манаграфіяў “Нарысы беларускай лексікаграфіі”, сааўтар падручнікаў “Сучасная беларуская мова”, “Беларуская і руская дыялекталогія”, “Беларуская мова” для педвучылішчаў і каледжаў, “Слоўніка лінгвістычных тэрмінаў”, “Руска-беларускага слоўніка лінгвістычных тэрмінаў”.

Сімяон Полацкі стаў заснавальнікам многіх паэтычных літаратурных жанраў ва ўсходніх славян, і ў першую чаргу ў беларусаў, бо “писах в начале по языку твоему, иже свойственный бе моему дому”. Дарэчы, у твая часы на тэрыторыі сучаснай Беларусі існавала чатырохмоўе: 1) царкоўнаславянская мова выкарыстоўвалася ў літургіях і рэлігійнай літаратуры; 2) беларуская – у штодзённых зносінах простага люду, у павучальнай літаратуры і рэлігійнай літаратуры уніяцкай царквы; 3) польская, пасля распаду ВКЛ, – у канцылярска-юрыдычным ужытку; 4) латынь была мовай навукі [6, с. 481 – 482].

Пры вызначэнні нацыі грамадазнаўцы карыстаюцца і дадатковымі крытэрыямі, у прыватнасці ўлічваецца наяўнасць універсальнай нацыянальнай энцыклапедыі. У беларусаў ёсць два такія выданні: “Беларуская савецкая энцыклапедыя” ў 12 тамах і “Энцыклапедыя Беларусі” ў 18 тамах. Апошняе выданне змяшчае каля 45 000 артыкулаў, 8000 ілюстрацый, 7000 біяграфічных артыкулаў, 500 картаў, 327 каляровых і чорна-белых уклеек. Такім чынам, без шматфункцыянальнай літаратурнай мовы такое грандыёзнае выданне было б немагчымым. Дзесяткі галіновых энцыклапедый сведчаць, што наша навуковая тэрміналогія, усебакова і грунтоўна распрацаваная, здольная забяспечыць усе сферы жыццядзейнасці грамадства.

Пры характарыстыцы нацыі важным фактарам лічыцца наяўнасць Нацыянальнай бібліятэкі. Бібліятэка ў Мінску ўяўляе сабой арыгінальны архітэктурны комплекс з сучасным найноўшым абсталяваннем і унікальным васьмімільённым кніжным фондам на 50 мовах свету. Да гэтага дададзім, што вялікую каштоўнасць маюць Навуковая бібліятэка імя Якуба Коласа НАН Беларусі і Прэзідэнцкая бібліятэка. Да месца ўспомніць, што традыцыя стварэння бібліятэк на Беларусі вельмі даўняя, пра што сведчаць старажытныя кнігазборы: Бібліятэка Полацкага Сафійскага сабора (з XI ст.), Полацкай езуіцкай акадэміі, бібліятэка Радзівілаў у Нясвіжы, Супрасльскага манастыра (з XVIII ст.), Храп-

товічаў (з XVIII ст.), “Румянцаўская” (з XIX ст.), Сапегаў, Тышкевічаў і інш.

Кожная нацыя ацэньваецца і з улікам выдадзеных акадэмічных слоўнікаў. Нагадаем, што “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” складаецца з 5 тамоў, 6 кніг, у якіх распрацавана 105 056 слоўнікавых артыкулаў (1977 – 1984 гг.). У двухтомным “Русско-белорусском словаре” перакладзена 108 000 слоў, у “Беларуска-рускім слоўніку” – 110 000 слоў, “Слоўнік беларускай мовы” ўтрымлівае больш за 118 000 слоўнікавых артыку-

лаў. Гэта ўсё лексікаграфічныя працы, створаныя ў канцы 80-х гг. XX ст., таму праблема іх дапрацоўкі, абнаўлення, актуалізацыі даўно ўжо наспела, тым больш што зацверджаны новыя правілы беларускага правапісу.

Важным аргументам для ацэнкі інтэлектуальнага ўзроўню этнасу з’яўляецца наяўнасць Нацыянальнай акадэміі навук. Яна ў нас першапачаткова заснавана як Інстытут беларускай культуры ў 1922 г., а з 1928 г. атрымала статус акадэміі.

Нацыянальная акадэмія навук Беларусі на пачатку XXI ст. – гэта адзін з найбуйнейшых навуковых цэнтраў Еўропы, дзе функцыянуюць 5 аддзяленняў з мноствам галіновых інстытутаў, у якіх працуюць больш за 17 000 супрацоўнікаў.

Ацэньваць ролю роднай мовы ў жыцці этнасу мэтазгодна з улікам як гістарычных рэалій, так і сучаснай рэчаіснасці. Звернем увагу на такі фактар, як першапачатковае рассяленне славян.

Пытанне адносна прарадзімы славян доўгі час заставалася спрэчным. Гісторыкі вызначаюць тэрыторыю рассялення славян па выніках археалагічных раскопак, этнографы – па побытах матэрыяльнай культуры, лінгвісты – па моўных фактах, пераважна па назвах водных аб’ектаў – гідронімах. Усе яны сыходзяцца ў тым, што прарадзіма славян знаходзіцца ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе ад Эльбы і Одэра на захадзе, у басейне Віслы, у верхнім Падняпроўі і да сярэдняга Падняпроўя на ўсходзе. Даследчыкі В. Хензель і Л. Побаль яшчэ больш пашырылі арэал на ўсходзе да сярэдняга і верхняга Дняпра і на поўначы ад Прыпяці. Менавіта такі арэал акрэсліваецца на карце “Славяне ў VI – X стст.”, змешчанай у энцыклапедыі “Этнаграфія Беларусі” [7, с. 466].

Выключна важнае значэнне ў гісторыі і жыцці нацыі мае колькасць фактар носьбітаў мовы. Перапіс грамадзян Беларусі 16 лютага 1999 г. засведчыў, што сярод 10 мільёнаў 45 тысяч жыхароў беларускую мову назвалі роднай 82%, а штодзённа карыстаюцца ёю 3 мільёны 685 тысяч, або 37% грамадзян. Разбежка ў лічбах 82% і

37% вытлумачваецца проста: моўны генетычны код інтуітыўна праяўляецца праз многія дзесяцігоддзі. Вядома, што чалавек мае біясацыяльную прыроду. Як біялагічнаму індывідууму яму ўласціва генетычная спадчыннасць біялагічнай структуры, а таксама некаторых здольнасцей і навыкаў, выпрацаваных чалавецтвам у працэсе развіцця. Адначасова як істота сацыяльная чалавек перадае з пакалення ў пакаленне пазагенетычную (г. зн. не замацаваную ў генетыцы) інфармацыю, таксама неабходную для нармальнага развіцця жыццядзейнасці чалавека, як і інфармацыя біялагічная.

Абодва гэтыя працэсы – біялагічнай і сацыяльнай спадчыннасці – маюць свае аналогіі, але адрозніваюцца адзін ад другога па сваёй сутнасці, па спосабах перадачы інфармацыі. І калі працэс біялагічнай спадчыннасці не рэгулюецца ці амаль не рэгулюецца людзьмі, то сацыяльная спадчыннасць у многім залежыць ад сацыяльнага асяроддзя. Ненармальныя ўмовы сацыяльнай спадчыннасці пэўным чынам уплываюць на развіццё чалавечай асобы, на яе натуральнае існаванне ў прыродным, сацыяльным, культурным асяроддзі, на плённасць жыццядзейнасці чалавека.

Працэс сацыяльнай спадчыннасці непарушна звязаны з мовай – спецыфічным атрыбутам чалавечага грамадства. Мова ўзнікла адначасова з чалавекам, менавіта мова з’яўляецца неабходнай умовай узнікнення і развіцця чалавечай культуры. Усе працэсы – навучання, развіцця здольнасцей, выпрацоўкі навыкаў, засваення звычаяў, нормаў паводзін, каштоўнасцей культуры – адбываюцца па сродках мовы. Такім чынам, мова – першааснова культуры (ёсць пэўная рэалія – ёсць слова-назва) і неад’емны сродак зносін пакаленняў і грамадства ў цэлым. Калі парушаюцца гэтыя сацыяльныя ўмовы, тады ігнаруюцца звычаі, традыцыі, парушаюцца натуральныя, нязмушаныя, шчырыя ўзаемаадносіны ў сям’і, грамадстве, што вядзе да раздваення асобы, да расколу нацыі, дзяржавы. У такіх абставінах эксплуатаюцца палітычныя тэрміны-спалучэнні “вялікі народ”, “вялікая нацыя”, “вялікая мова”, што параджае амбіцёзнасць адных членаў грамадства, імкненне другіх як найхутчэй “узвысіцца”, “узвялічыцца”, а трэція змушаны клапаціцца пра самазахаванне, самавыжыванне, самаабарону. Наглядны прыклад – лёс народаў былой Сацыялістычнай Федэратыўнай Рэспублікі Югаславіі. На жаль, гэты горкі вопыт ніяк не асэнсоўваецца сучаснымі палітыкамі, лідэрамі дзяржаў.

Аднак вернемся да вынікаў перапісу насельніцтва Беларусі 1999 г. Паводле спіса “Народы і мовы свету”, беларуская мова па колькасці носбітаў займае 76 месца, а сярод славянскіх

народаў – 5 (пасля рускай, украінскай, польскай, чэшскай) і ў два разы пераўзыходзіць славацкую і харвацкую, у 5 разоў славенскую і македонскую [8, с. 378 – 381].

Улічваючы, што карэннае насельніцтва Рэспублікі Беларусь складае 81,2%, ёсць падставы сцвярджаць, што беларуская мова мае права на сваё функцыянаванне ва ўсіх сферах грамадска-палітычнага і гаспадарчага жыцця.

Кожную мову свету ў цывілізаваным грамадстве ўспрымаюць як неацэнны духоўны набытак і прымаюць захады да яго захавання. У канцы XVIII ст. зарадзілася славяназнаўства, або славістыка, як навук і з 1929 г. праводзяцца міжнародныя з’езды славістаў (адбылося 14), дзе абмяркоўваюцца надзённыя праблемы развіцця моў, літаратур, гісторыі, этнаграфіі, фальклору і вызначаюцца мэты і напрамкі супрацоўніцтва на чарговыя 5 гадоў і больш далёкую перспектыву. Працу каардынуе Міжнародны камітэт славістаў, створаны ў 1955 г. З гэтай мэтай у 1976 г. ЮНЕСКА стварыла Міжнародную асацыяцыю па вывучэнні і распаўсюджванні славянскіх культур. У 1982 г. у Мінску праходзіла канферэнцыя “Славянскія культуры і сусветны культурны працэс”, у якой прынялі ўдзел прадстаўнікі больш як 30 дзяржаў, у тым ліку і неславянскіх. ЮНЕСКА ўстанавіла Дзень абароны нацыянальных моў, бо, па сцвярджэнні навукоўцаў, 66 моў апынуліся на мяжы знікнення.

Беларуская мова вывучаецца ва ўніверсітэтах славянскіх краін, а таксама ў Германіі, Аўстрыі, Венгрыі, Японіі. Апрача таго, актыўна даследуецца ў Інстытутах славяназнаўства многіх акадэміяў навук.

Актыўна даследуюць беларускую мову Арнольд Макмілін, Пітэр Мэё ў Вялікабрытаніі, Герман Бідар у Аўстрыі, Карл Гутшміт у Германіі, Міхал Кандрацюк, Яніна-Эльжбета Смулкова, Альберт Барташэвіч, Алесь Барскі, Базыль Белаказовіч у Польшчы і інш.

Беларускую этналінгвістычную спадчыну настойліва вывучаў унук Льва Талстога – акадэмік Расійскай АН Мікіта Талстой. Па выніках летніх экспедыцый 1962 – 1965 і 1974 – 1981 гг. па Беларусі Палессі выдадзены зборнікі ў сааўтарстве і пад яго рэдакцыяй “Лексіка Палесся: Матэрыялы для палескага дыялектнага слоўніка”, “Палессе: Лінгвістыка. Археалогія. Тапаніміка”. Манаграфія акадэміка “Славянская геаграфічная тэрміналогія: Семасіялагічныя эцюды” ўтрымлівае важныя навуковыя высновы, што “палеская геаграфічная тэрміналогія блізкая да праславянскай не толькі складам лексем, але і семантыкай тэрмінаў”, і гэтым самым пацвярджае думку археолагаў, этнографіаў і лінгвістаў, якія лічаць Прыпяцкае Палессе зонай першапачатковага пашырэння славянства на больш вялікія тэрыторыі.

Пералічаныя факты сведчаць, што песімізм адносна лёсу беларускай мовы заўчасны, бо на Беларусі на мяжы 80 – 90-х гг. XX ст. падрыхтаваны высокапрафесійныя кадры навукоўцаў, якія глыбока і аб'ектыўна распрацоўваюць усе пласты беларускай гісторыі, мовы, культуры; актыўна ўключылася ў грамадска-палітычнае жыццё сучасная моладзь, для якой нацыянальныя набыткі не фікцыя, не прадмет гандлю, а святыня.

Спіс літаратуры

1. **Дубянецкі, С. Ф.** Нацыя / С. Ф. Дубянецкі // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі* : у 6 т. – Мінск, 1999. – Т. 5. – С. 303.

2. **Юхо, Я.** Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 / Я. Юхо // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі* : у 6 т. – Мінск, 2001. – Т. 6, кн. 1. – С. 417.

3. **Конан, У. М.** Кірыла Тураўскі / У. М. Конан // *Асветнікі зямлі беларускай*. – Мінск, 2001. – С. 231.

4. **Зотаў, Б. І.** Хто ён – аўтар “Слова пра паход Ігарава” / Б. І. Зотаў // *Беларуская мова і літаратура ў школе*. – 1990. – № 6. – С. 71.

5. **Скатов, Н.** Дух взыскующий / Н. Скатов // *Правда*. – 1989. – 13 ноября. – № 317 (26035). – С. 4.

6. **Жураўскі, А. І.** Сімяон Полацкі / А. І. Жураўскі, Л. У. Званарова // *Беларуская мова : энцыклапедыя*. – Мінск, 1994. – С. 481 – 482.

7. **Чаквін, І. У.** Славяне / І. У. Чаквін // *Этнаграфія Беларусі : энцыклапедыя*. – Мінск, 1989. – С. 466.

8. **Міхневіч, А. Я.** Народы і мовы свету / А. Я. Міхневіч // *Беларуская мова : энцыклапедыя*. – Мінск, 1994. – С. 387 – 381.

Меркаванне студэнта

СТАН БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў СУЧАСНЫМ ГРАМАДСТВЕ

Любая нацыя, па меры таго як яна становіцца на ногі, абавязкова разам з тэрыторыяй, гісторыяй павінна мець сваю мову. У старажытныя часы асаблівай павагай карысталіся дзяржавы, якія мелі перавагу ў эканамічным становішчы – выхад да мора, актыўнасць у гандлі, пашырэнне тэрыторыі шляхам утварэння калоній. На заваяваных землях каланізатары ў першую чаргу імкнуліся насадзіць сваю культуру і, галоўнае, мову. Гэта давала гарантыю таго, што нацыя застанецца жыць.

Паміж нацыяй і мовай існуе непарыўная сувязь: без мовы загіне нацыя, без нацыі не будзе мовы. Сёння беларуская мова знаходзіцца ў стане бліскім да крытычнага, пачуць яе можна толькі ў вузкім асяродку людзей. Чаму так? Можна дапусціць, што для моўнай свядомасці беларусаў характэрны ўсе тыя з'явы, якія зведалі ў свой час чэхі адносна нямецкай мовы, славакі адносна венгерскай, балгары адносна турэцкай. На працягу стагоддзяў на моўную самаацэнку беларусаў уплываюць гістарычныя абставіны. Калі, да прыкладу, французская мова была мовай дзяржавы, касцёла, каралеўскага двара, то сёння для французца і не існуе такой праблемы, якая актуальная для беларуса. У нашай сітуацыі, калі стагоддзямі гаварыць па-беларуску было сорамна, калі ў царскія часы і ў савецкі перыяд была прама і ўскосная забарона на беларускі друк, зразумела, што гэта не магло не адбіцца на моўнай свядомасці беларусаў.

Нягледзячы на знаходжанне Беларусі на перакрываўанні культурных патокаў, мова нашай самастойнай краіны з багатай гісторыяй павінна быць агульнанароднай і агульнаўжывальнай. Але ці хоча сам беларус размаўляць на роднай мове? Заўважце, амаль кожны іншаземец просіць навучыць яго простым словам на мове той краіны,

якую наведаў. Ці задумваліся, што адказваем мы? Амаль заўсёды замест “прывітанне”, “дзякуй”, “як справы?” гучыць “привет”, “спасибо”, “как дела?”. Тут госць узгадвае, што нядаўна гэтым жа словам яго вучылі ў суседняй Расіі, і не без здзіўлення задаецца пытаннем: а ці ёсць у беларусаў свая мова? Ёсць, і яшчэ якая! Некаторыя даследаванні адносяць беларускую мову да ліку самых прыгожых і мілагучных у свеце.

Каб паказаць, наколькі заніжана ў нас пачуццё нацыянальнага духу ў параўнанні з іншымі ўсходнімі славянамі, прывядзём такі прыклад. Па дадзеных сацыёлагаў з Eurasian Monitoring, у 2006 г. амаль палову беларусаў не турбавала магчымая страта нацыянальнай адметнасці і традыцый. У Расіі такіх рэспандэнтаў было 28%, ва Украіне – 33%. Калі мы лёгка можам адмовіцца ад сваёй культуры, а разам з ёй і ад мовы, ці ж будзе павага да нас з боку іншых дзяржаў? Сваім ігнараваннем роднай мовы мы павольна, але планамерна яе знішчаем.

Натуральна, што імгненна змяніць мову сваіх зносін немагчыма – асоба не ў стане ўплываць на моўныя працэсы. Бо мова развіваецца і змяняецца згодна з уласнымі законамі і правіламі. Але для таго каб шанавалі родную мову, не трэба ні суперсучаснай матэрыяльнай базы, ні звыштытанічных намаганняў. Было б толькі жаданне ўжываць беларускія словы ў гутарцы. Так, мы дрэнна ведаем мову, але гэта не значыць, што яе трэба канчаткова страціць. У дадзенай сітуацыі можна пачаць з дробязей: зрабіць рэкламу па-беларуску, назваць фірму, рэстаран, кафэ, арганізацыю не модным англійскім слоўцам, а сакавітым беларускім, зрабіць шыльды выключна беларускімі (ад указальнікаў да “Асцярожна! Небяспечна!”), модны і актуальны інтэрнэт (зразумела, гэ-

та датычыцца байнэта) таксама зрабіць часткова беларускім. Парадокс, але пры працаўладкаванні адным з крытэрыяў з'яўляецца веданне замежнай мовы. Пра беларускую ўзгадваюць у рэдкіх выпадках. Няўжо ў нашай краіне па-беларуску размаўляць няма з кім?

Калі няма стабільнасці ў маўленні, то няма і стабільнай назвы. Мы абураемся, што расіяне называюць нашу краіну “Белоруссией”. Колькі разоў даводзілася чуць: “по-белорусски – Беларусь, по-русски – Белоруссия”. Так прынята. Калі? Кім? Чаму? Таму што мы былі да 1991 г. “Белорусской ССР”? Але ж цяпер у свеце нас ведаюць як “Belarus”, а не “Belorussia” ці “Weissrusland”.

У сучаснай школе беларуская мова ледзьве не пераўтвараецца ў замежную, дзеці вучаць яе з нуля. І крыўдна чуць скаргі маладых бацькоў, якія вымушаны разам з дзіцем асвойваць беларускую мову. Такімі несвядомымі паводзінамі дарослыя адштурхоўваюць пачаткоўцаў ад роднай мовы. І пасля першага класа вучань хутчэй скажа “hello” і “thank you”, чым “прывітанне” і “дзякуй”. У школьнікаў любога ўзросту адсутнічае матывацыя да вывучэння беларускай мовы як незапатрабаванай, не культывай, як сёння модна казаць. А варта было б паказваць Беларусь, яе мову, культуру як цуд, феномен, непаўторнасць. Адным словам, як казаў Янка Брыль, “дамагчыся ад беларуса, каб быў беларусам”.

Калі мы не навучым размаўляць па-беларуску пакаленне пачатку – сярэдзіны 1990-х гадоў нараджэння, то рызыкуем страціць узрошчаныя на ўласнай ніве таленты. Праз 5 – 10 гадоў маладыя дараванні – спартсмены, спецыялісты, навукоўцы міжнароднага ўзроўню – без роздуму з'едуць з краіны па высокія ганарары і “грашовыя” кантракты. У іх не будзе пачуцця патрыятызму, выхаванага на роднай гісторыі, культуры, мове. Можа стацца так, што слова “патрыятызм” ператворыцца ў пусты гук. Так мы страцім алімпійскіх чэмпіёнаў, нобелеўскіх лаўрэатаў, а разам з імі і гонар за краіну, яе прэстыж і імідж.

У той жа час пры татальным пераходзе да беларускай мовы існуе рызыка ўзнікнення фобіі ў грамадстве, што ў хуткім часе давядзецца перавучацца ўсім. Сёння асноўнай сферай ужывання эталоннай беларускай мовы з'яўляецца сучасная літаратура. У адзін шэраг з ёй можа стаць якасная журналістыка. Яшчэ з савецкіх часоў грамадзяне прывычаліся атрымліваць звесткі са СМІ. “Так напісалі ў газеце...”, “гэта ж казалі па радыё...”, “па тэлебачанні перадалі...” – такая рэакцыя на падзеі ў людзей сталага ўзросту. З цягам часу вера да журналістаў не паменшылася. Чаму б не паставіць перад імі задачу несці родную мову ў народ? Каб людзі не баяліся беларускай мовы. Чаму б не зрабіць вядучыя газеты двух-

моўнымі? Пры гэтым самыя цікавыя матэрыялы паступова друкаваць на роднай мове. Упэўнены, тыраж такім чынам не паменшыцца, а карысці будзе шмат. Чытач, зацікаўлены ў артыкуле, міжволі будзе чытаць. І заўважаць, што разумее сваю мову. Варта толькі “прывычыць вока”.

Быў час, калі значная колькасць праграм на тэлебачанні вялася па-беларуску. Цяпер працэнт беларускамоўных перадач значна паменшыўся. Чаму б не ўвесці своеасаблівы рэжым беларускамоўнага вяшчання? Можна пачаць з чвэрці ўсяго эфірнага часу, які будзе паступова павялічвацца. Такім чынам мы не толькі пацвердзім статус беларускай мовы як адной з дзяржаўных, але і зробім крок наперад у заахвочванні грамадзян валодаць мовай.

Звычайна ў шматнацыянальных краінах (Беларусь адносіцца да іх ліку) ролю дзяржаўнай выконвае мова тытульнай нацыі – па прыцыпе “*cuius regio, eius lingua*” (“чыя ўлада, таго і мова”). Нешматлікія выключэнні ёсць, напрыклад Швейцарыя, у якой адзіная нацыя карыстаецца чатырма дзяржаўнымі мовамі: нямецкай (65% насельніцтва), французскай (18,4%), італьянскай (9,8%) і рэтараманскай (0,8%). Але заўсёды ў такіх краінах пытанне аб дзяржаўнай мове – адна з найскладанейшых грамадска-палітычных праблем.

Сёлета нас чакае перапіс насельніцтва. Адным з пунктаў анкеты будзе пытанне пра родную мову і мову, на якой размаўляем штодзённа. Цікава, колькі працэнтаў беларусаў адкажуць у абодвух выпадках “беларуская”? Дзесяць гадоў таму – у 1999-м – такіх аказалася 37%. Для астатніх размоўная мова руская. Валоданне беларускай мовай для рускамоўных з'яўляецца пасіўным, гэта значыць, у любым выпадку ўплыў беларускай мовы на грамадзяніна існуе. Уплыў можа быць фанетычным, лексічным, фразеалагічным. Ніхто з беларусаў не гаворыць на чыста рускай мове маскоўскага і пецябургскага ўзору. Гэта так званы беларускі варыянт рускай мовы. Такім чынам, на розных бытавых узроўнях атрымліваецца інтэрферэнцыя рускай мовы з беларускай.

Магчыма, моўнае “супрацоўніцтва” не такое ўжо і кепскае. У нас дзве дзяржаўныя мовы, і мы без праблем разумеем блізкіх суседзяў – рускіх, украінцаў, палякаў. Але знаходжанне пад уладай беларуска-рускай мешаніны робіць шлях да ўласнай самастойнай лінгвістычнай культуры тупіковым.

Вось каб кожны па крупіцы збіраў нешта для сваёй мовы... І мы, беларусы, павінны імкнуцца да таго, каб наша мова стала агульнавядомай. Тады мы і самі паважалі б сябе, і да нас ставіліся б з павагай.

Аляксандр КАНАНОВІЧ,
студэнт 5-га курса філфака БДУ.

Валянціна ЛЕМЦЮГОВА

НАЗВЫ ПАСЕЛІШЧАЎ – ПОМНІКІ НАРОДНАЙ КУЛЬТУРЫ

Разам з помнікамі старадаўняга дойлідства, руінамі гарадзішчаў і замчышчаў мы ўспадкавалі ад былых пакаленняў і спрадвечныя духоўныя каштоўнасці. Адна з іх – тапанімія (уласныя геаграфічныя назвы), своеасаблівы летапіс нашага старажытнага краю. Яшчэ стагоддзе таму выдатны вучоны І. П. Філевіч трапна назваў тапанімію “мовай зямлі”. «Мова зямлі, – пісаў ён, – значыць для нас больш, чым творы старажытных і сярэднявечных аўтараў, больш, чым сведчыць пра сваю гісторыю сам народ... Яна не паддаецца фальсіфікацыі. Тут нічога не прыдумаеш... Мінулыя эпохі, зніклыя народы і культуры даверылі “мове зямлі” берагчы памяць пра сябе. І яна святая і сумленна зберагла і пранесла яе праз вялікія перасяленні, праз вякі эвалюцый і трансфармацый, праз зрушэнні і перавароты»¹.

Сапраўды, тапонімы ў адрозненне ад археалагічных знаходак і іншых матэрыяльных помнікаў увасабляюць моўную (гукавую) памяць пра этнасы, ад чаго істотна падвышаецца іх інфармацыйная вартасць. Асабліва тады, калі ўдаецца захаваць самабытны стан тапаніміі, блізка да першатворнага. Беларусам у гэтым сэнсе не пашанцавала. Наша тапанімія перажыла паланізацыю і русіфікацыю і да гэтага часу нясе на сабе іх выразныя адзнакі.

Пасля таго як у 1696 г. сейм Рэчы Паспалітай скасаваў статус дзяржаўнасці беларускай мовы, назвы беларускіх паселішчаў запісвалі толькі сродкамі польскай мовы ў характэрных для яе фанетычнай і граматычнай формах. У выніку многія самабытныя беларускія назвы загучалі па-польску: *Brest, Hrodna, Minsk, Nawahrudak, Drahiczyn, Hurka, Dębrowa, Zabrzez, Turżec, Chojna, Chojniki*. У такім выглядзе яны трапілі ў дзяржаўныя дакументы, у слоўнікі, энцыклапедыі, на карты, замацаваліся ў якасці афіцыйных.

У складзе Расійскай імперыі нейкіх станоўчых зрухаў у адносінах да беларускай тапаніміі не адбылося. Ні дакументалісты, ні гісторыкі, ні картографы не парупіліся пра дакладнасць перадачы яе на рускую мову. Тыя ж паланізаваныя назвы аўтаматычна запісваліся кірыліцай. Па-ранейшаму ў афіцыйных спісках значыліся фанетычныя паланізмы тыпу *Бжозово, Бжеги, Вензовец, Галогурь, Гаювка, Дрогичаны, Забрэзье, Раймундово, Свентоянск, Седліско, Сонтаки*. У польскай агаласоўцы падаваліся традыцыйныя беларускія назвы на *-шчына* і *-аты*

(*-аты*): *Градовіцызна, Загуровіцызна, Кастечызна, Крулевіцызна, Муровіцызна, Скубковіцызна; Станчыненты, Супроненты*. На многія беларускія назвы паўплывалі акцэнталагічныя нормы польскай мовы: *Ветевічы, Головічы, Заневічы, Ковалічы, Леновічы, Саневічы, Хлістовічы*.

З-за няправільнага прачытання складальнікамі “Списков населенных мест Российской империи” польскіх графічных знакаў частка беларускіх назваў страціла сваё арыгінальнае гучанне. Да прыкладу, такі лёс напаткаў беларускія назвы *Лёзна* і *Мёры*. Па-польску яны пісаліся *Liozno, Miory*, дзе *i* абазначае толькі змякчэнне папярэдняга зычнага. У рускай перадачы гэты знак быў успрыняты як асобны гук, адсюль і *Ліозно, Миоры*.

Беларусы спраўна скапіравалі ўсе іншамоўныя ўнёскі і нават праз чатыры стагоддзі не змаглі ад іх пазбавіцца. Мала таго, многія сучасныя чыноўнікі што ёсць моцы адстойваюць некалі навязаныя нам формы, неўласцівыя ні нашай тапаніміцы, ні нашай мове.

Істотна збяднілі нашу тапанімію нічым не абгрунтаваны перайначанні. Прычым у нябыт адыходзяць часцей за ўсё старажытныя адзінкавыя назвы, якія павінны былі б заняць сваё законнае месца ў спісе культурна-гістарычных помнікаў. На памяць адразу ж прыходзіць *Заслаўе*. Сёння далёка не кожны з нас у сувязі з гэтай назвай узгадвае летапісны горад *Ізяславль*, заснаваны кіеўскім князем Уладзімірам Святаславічам у гонар свайго сына Ізяслава. Вось што кажа пра гэта летапіс пад 1127 г.: *Володимеръ же оустрои городъ и да има и нарече имя городу тому Изяславль... Ёсць звесткі, што ўжо ў XIII ст. назва горада была заменена на *Заславль*. У савецкі перыяд паселішча стала імянавацца *Заслаўе*, і з гэтай пары яго назва канчаткова страціла сваю зыходную форму і гістарычны змест. Знік адзіны на тэрыторыі Беларусі тапонім, асновай для якога паслужыла старажытнае славянскае двухсастаўнае імя *Ізяслав*, а таксама рэліктавы суфікс *-jъ* са значэннем прыналежнасці (*Ізяслав + -jъ = Изяславль* ‘горад Ізяслава’)*. У форме *Заслаўе* назва зраўнялася са структурнай мадэллю тыпу *Залаўе, Залесе, Засвір’е*.*

* Ва ўсходнеславянскіх мовах перад *-jъ* пасля губных узнікаў зычны [л].

Суфікс *-jь* ігнаруецца і ў іншых беларускіх назвах, утвораных ад старажытных славянскіх двухсастаўных імёнаў: *Браслаў* (замест *Браслаўль*), *Мсціслаў* (замест *Мсціслаўль*). У гэтых выпадках тапонім структурна зводзіцца да зыходнага імя. Такі спосаб утварэння не ўласцівы ні для беларускай тапаніміі, ні для тапаніміі іншых славян. Прыемным выключэннем з’яўляецца *Жамыслаўль* у Іўеўскім раёне Гродзенскай вобласці. Пры наяўнасці вуснамоўнага варыянта *Жамыслаўе* перавага ўсё ж аддадзена гістарычна праўдзівай форме з трывалай пісьмовай традыцыяй. У выніку ўдалося пазбегнуць страты важнай інфармацыі. Кожны словаўтваральны элемент з’яўляецца спараджэннем пэўнай гістарычнай эпохі. Наяўнасць суфікса *-jь* сведчыць пра тое, што назва ўзнікла ў XII ст., бо ў XIII ст. ва ўсходнеславянскай тапаніміі актывізаваліся прыналежаць суфіксы *-аў* (*-оў*), *-еў* (*-ёў*), *-ін* (*-ын*) і інтэнсіўна выцясялі суфікс *-jь*.

Шмат непаразуменняў і страт нанеслі нашай тапаніміі беспадстаўныя перайменаванні. З некаторымі назвамі адбыліся надзвычай дзіўныя метамарфозы. У Асіповіцкім раёне Магілёўскай вобласці да 1920 г. значылася вёска *Халуі*. Мясцовыя жыхары перакананыя, што такую абразлівую назву даў іх паселішчу нейкі пан. Але, паводле старажытных пісьмовых крыніц першай паловы XVI ст., вёска спачатку называлася не *Халуі*, а *Холуй*, што не адно і тое ж. Назва *Холуй* узыходзіць да старажытнага геаграфічнага тэрміна *холуй* ‘падводны камень на рацэ’, ‘пясчаны нанос’. На тэрыторыі Расіі В. А. Ніканаў выявіў некалькі такіх назваў². На карце Беларусі ён такой назвы не знайшоў, бо яна ўжо перайменаваная ў *Ліпень*.

Некаму здалася, што не зусім мілагучна гучыць назва *Гавязна*. Таму ў 1964 г. *Гавязна 1* перайменавана ў *Навапольцы*, а *Гавязна 2* – у *Вишнявец*. А гэта была адзіная ў сваім родзе назва, якая ўпершыню ўпамінаецца пад 1450 г. І сэнс яе зусім бяскрыўдны. У аснове назвы засведчылася рэдкае дыялектнае слова *гавэз*, якое захавалася толькі ў асобных палескіх гаворках, а больш шырока ў народзе вядомая як *жывакост*. У некаторых рускіх дыялектах у тым жа значэнні ўжываецца слова *гавяз*, ва ўкраінскіх – *гав’яз*. На пачатку *Гавязной* называлася рака, а пасля таго, як яе назва замацавалася за паселішчам, рака стала называцца *Гавязнянкай*. *Гавязна* – ра-

Валянціна Пятроўна Лемцюгова – мовазнаўца. Доктар філалагічных навук, прафесар. Галоўны навуковы супрацоўнік Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі, старшыня Рэспубліканскай тапанімічнай камісіі пры НАН Беларусі. Аўтар больш як 200 навуковых прац, у тым ліку буйных калектыўных даследаванняў: «Слоўнік мовы “Нашай Нівы” (1906 – 1915)» (у 5 т.; т. 1 – 2003, т. 2 – 2007); манаграфія «Мова “Нашай Нівы”: Варыянтнасць. Сінанімія» (2005); нарматыўны даведнік “Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь” (у 6 кн.; Мінская вобласць – 2003, Гродзенская вобласць – 2004, Гомельская вобласць – 2006, Магілёўская вобласць – 2007); “Нацыянальны атлас Беларусі” (2002); “*Słownikowa opomastyka*” (т. 1 – 2002, т. 2 – 2003), а таксама кнігі “Тапонімы распавядаюць” (2008).

ка, па берагах якой рос (а можа, расце і цяпер) *гавез* (*гавэз*). Аналагічна таму, як *Крапіўна*, *Вербна*, *Тросна* – рэкі, берагі якіх параслі крапівой, вярбой, трыснягом.

Відаць, узніклі не зусім прыемныя асацыяцыі ў сувязі з назвай *Супаросная Слабада*. Па гэтай прычыне ў 1969 г. яна выпала з беларускага тапанімікону, была заменена назвай *Падгорная*. На самай справе яна не нясе ў сабе нічога непрыстойнага. *Супароснай* слабаду назвалі за тое, што яна была заснаваная на рацэ *Супрасль*.

З-за сугучнасці са словам *чорт* перайменавалі старажытную назву *Чарцеж* у *Сонечную*. У сапраўднасці ж яна з гэтай міфалагічнай істотай нічога агульнага не мае. *Черти*, *чертяжи* – так у даўніну называліся засечкі на дрэвах, якія трэба было засушыць, а пасля спаліць, і такім чынам падрыхтаваць лясную дзялянку пад ворыва.

Спіс беспадстаўна знішчаных старажытных непаўторных назваў на гэтым не заканчваецца. Іх каля тысячы. З такімі велізарнымі стратамі цывілізаванае грамадства не можа змірыцца. Гістарычныя геаграфічныя назвы заўсёды матываваныя. У сваіх вытоках яны абумоўлены пэўнымі гістарычнымі падзеямі ў жыцці народа, рознымі аспектамі сацыяльнага, гаспадарчага і культурнага жыцця. У гэтым іх фундаментальная гістарычная значнасць. Разам з тым геаграфічныя назвы з’яўляюцца помнікамі мовы, паколькі захоўваюць канкрэтныя звесткі пра яе стан у тую ці іншую эпоху.

Навуковае, культурна-гістарычнае і грамадскае значэнне геаграфічных назваў абавязвае нас шанаваць гэтую шматвяковую незаменную духоўную спадчыну, надаць ёй статус помнікаў народнай культуры, забяспечыць сацыяльную і прававую абарону. Сёння афіцыйнага статусу помнікаў беларуская тапанімія не мае.

¹ Филевич, И. П. История древней Руси / И. П. Филевич. – Варшава, 1896. – С. 31.

² Гл.: Никонов, В. А. Краткий топонимический словарь / В. А. Никонов. – М. : Мысль, 1966.

Ірына ГАПОНЕНКА

ПЕРАДАЧА ІНШАМОЎНЫХ ГЕАГРАФІЧНЫХ НАЗВАЎ ПА-БЕЛАРУСКУ

У наш час ва ўмовах паглыблення міжнародных дзяржаўных і прыватных кантактаў, развіцця масавай камунікацыі, пашырэння віртуальных сродкаў зносін свет паступова аб'ядноўваецца ў адну глабальную інфармацыйную сетку. У сувязі з гэтым для кожнай суверэннай краіны набывае несумненную актуальнасць унармаванне правіл напісання на нацыянальнай мове іншамоўных геаграфічных назваў (тапонімаў), якія з'яўляюцца сродкам перадачы геаграфічнай інфармацыі і выконваюць важныя дыферэнцыяльныя і адрасныя функцыі. Гэта заданне міжнароднага характару, накіраванае на аптымізацыю міжнароднага супрацоўніцтва. Яго вырашэнне знаходзіцца пад патранажам ААН у межах дзеяння Праграмы ААН па пытаннях нацыянальнай і міжнароднай стандартызацыі.

Беларускія тапанімісты ў супрацоўніцтве з дзяржаўнымі органамі, у першую чаргу з Дзяржаўным камітэтам па маёмасці пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь і РУП “Белкартаграфія”, актыўна займаюцца навадзеннем парадку ў тапанімічнай сферы, у тым ліку ў галіне нармалізацыі перадачы па-беларуску геаграфічных назваў замежных тэрыторый. Звязаныя з гэтай праблемай пытанні рэгулярна абмяркоўваюцца на пасяджэннях Рэспубліканскай Тапанімічнай камісіі пры НАН Беларусі.

Аднак аналіз беларускай картаграфічнай і лексікаграфічнай практыкі пераконвае, што праца ў названым накірунку яшчэ далёкая ад завяршэння. Па-ранейшаму выпадкі непаздольнай перадачы тапонімаў адзначаюцца нават у найбольш аўтарытэтных выданнях, напрыклад на картах “Беларускай энцыклапедыі” (у 18 т.) і ў “Слоўніку беларускай мовы” (1987). Шматлікія супярэчлівыя напісанні іншамоўных геаграфічных назваў былі выяўлены таксама на картах, падрыхтаваных РУП “Белкартаграфія” (“Палітычная карта свету”, “Карта Сусветнага акіяна”, “Рэспубліка Беларусь. Фізічная карта” і інш.), якія паступалі на рэцэнзаванне і рэдагаванне ў Рэспубліканскую Тапанімічную камісію пры НАН Беларусі.

З матэрыялу карт, энцыклапедый, слоўнікаў відавочна вынікае няпэўнасць агульных прынцыпаў перадачы іншамоўных уласных назваў па-беларуску. Адны назвы транслітаруюцца з рускамоўнай формы: *о. Пасхи* – *в. Пасхі*, *м. Провіденія* – *м. Правідзення*, другія – перакладаюцца

з рускай мовы на беларускую: *рус. о. Надежды* – *бел. в. Надзеі*, *рус. м. Желания* – *бел. м. Жадання*, *м. Вознесения* – *м. Узнясення*, *о-ва Общества* – *а-вы Таварыства* (прычым у апошнім выпадку сумненні выклікае правільнасць перакладу, бо *общество* можна перакласці і як *грамадства*). Арыгінальная назва астравоў *Тонга* падаецца з беларускамоўным удакладненнем: *а-вы Тонга (Дружба)*. А назва *о. Рождества* перакладзена з рускай мовы і ўдакладнена транслітараванай англамоўнай формай – *в. Каляд (Крыстмас)*. Прычым пераклад назвы *о. Рождества* на *в. Каляд* яўна неадэкватны: *Рождество* – гэта дзень Хрыстовага нараджэння (у нас гэта *Раство*, *Ражаство*, *Божае нараджэнне*), а *Каляды* – гэта абрад, які хрысціяне перанялі ад язычнікаў.

Неадназначна перадаюцца на картах і тапонімы памежных з Беларуссю тэрыторый. Так, пры перадачы літоўскіх назваў выкарыстоўваецца прынцып транслітарацыі (*Неменчыне, Швенчоніс, Швенчонеляй*). Польскія геаграфічныя назвы пераважна транскрыбіруюцца, у іх захоўваюцца асаблівасці польскага вымаўлення з адступленнем у бок перадачы некаторых беларускіх рыс, у прыватнасці акання (*Заблудуў, Сакулка, Бельск Падляскі, Чарна Бяластоцка*). Украінскія ж назвы ўвогуле не падпадаюць пад які-небудзь прынцып перадачы, яны проста афармляюцца згодна з нормамі беларускай фанетыкі і арфаграфіі: *Вялікія Азёры, Забалацце, Кухоцкая Воля*.

Найбольш тыповыя цяжкасці пры афармленні іншамоўных тапонімаў звязаны з перадачай:

- зычнага [т]: *Джыбуці, Тайці*, але *Баўнты, Цыныцынаты, Белу-Арызонты; Тыксі, Тыбр, Тымор, Тырана, Тытыкака*, але *Ціроль, Церак, Церкс*;

- галоснага [y]. У адных і тых жа пазіцыях ён перадаецца праз у і ў. Так, у канцавых адкрытых складах у адных выпадках напісана *Бісау, Таке-лау, Ланьчжоу, Хайкоу*, а ў другіх – *Ваў, Шпандаў*. Тое ж назіраецца ў сярэдзіне слова: *Ніуэ, Саут-Іст-Кейп, Каунас і Баўнці, Маўнт-Айза, Манаўс, Род-Таўн, Кейптаўн, Сан-Паўлу, Джорджтаўн, Масаўа, Фроўард, Фрытаўн, Сан-Паўлу, Ньюфаўндленд*;

- іншамоўных спалучэнняў [io], [ia] у сярэдзіне слоў, напрыклад, *Ніямей, Гвіяна*, але *Сіань, Газіантэп*;

- падвоеных зычных. Звычайна яны перадаюцца адной літарай: *Буфала, Адыс-Абеба, Бон*,

Бразавіль, Сьера-Леоне. Але можна сустрэць і напісанні *Санта-Крус-дэ-ла-Сьера, Масаўа*.

Нават з такога кароткага агляду відаць, што сітуацыя з напісаннем іншамоўных назваў па-беларуску вельмі няпростая, і гэта абумоўлена шэрагам прычын.

Уключэнне іншамоўных геаграфічных назваў у сістэму любой мовы аб'ектыўна суправаджаецца значнымі цяжкасцямі. Па-першае, іншамоўныя тапонімы, як і ўвогуле запазычаныя адзінкі, як правіла, маюць у сваім складзе адметныя фанетычныя або графічныя элементы, якія небеспраблемна ўпісваюцца ў мову-прымальніцу. Па-другое, тапонімы як разнавіднасць уласных імёнаў адносяцца да спецыфічнага лексічнага пласта, які мае асаблівасці ў плане ўнутранай арганізацыі, узаемадзеяння паміж асобнымі элементамі і не заўсёды падпарадкоўваецца агульным моўным законам, у тым ліку арфаграфічнай кадыфікацыі.

Адмоўна адбіваецца на выніках афармлення іншамоўных тапонімаў наша шматгадовая практыка перадаваць замежныя тапонімы па-беларуску, адштурхоўваючыся ад іх рускамоўнай формы. У выніку геаграфічныя назвы праходзяць падвойную моўную апрацоўку, што не спрыяе аднастайнасці іх напісання.

Варыянтнасць арфаграфічнага афармлення іншамоўных геаграфічных назваў падтрымліваецца і тым фактам, што не ўсе выпадкі напісання іншамоўных назваў агавораны ў правапісе. Ды і зрабіць гэта надзвычай складана, бо любы нацыянальны арфаграфічны звод, у тым і ліку і беларускі, зарыентаваны ў першую чаргу на перадачу асаблівасцей сваёй мовы, і прадугледзець у ім абсалютна ўсе правапісныя сітуацыі, якія можа даць разнамоўны тапанімічны матэрыял, практычна немагчыма.

Каб пазбыцца разнабою і дамагчыся нармалізаванай напісання іншамоўных тапонімаў, неабходна мяняць падыходы да іх афармлення.

Найперш трэба адмовіцца ад пасрэднасці рускай мовы і прыняць за аснову тыя правілы, якія рэкамендуецца Група экспертаў ААН па нацыянальнай і міжнароднай стандартызацыі. Паводле гэтых правіл, перадача тапонімаў іншай мовы павінна ажыццяўляцца не спосабам перакладу, а непасрэдна з арыгіналу паводле прынцыпу транслітарацыі або паводле фанетыка-графічнага прынцыпу (*а-вы Тонга, в. Крыстмас*). Транслітарацыю геаграфічных назваў трэба праводзіць з такім разлікам, каб афармленне транслітараванай назвы, наколькі гэта магчыма, адлюстроўвала асноўныя беларускія фанетычныя асаблівасці і не супярэчыла арфаграфічным прынцыпам беларускай мовы. У выпадках, калі назва на картах традыцыйна замацавалася ў рускім перакладным варыянце,

Ірына Алегаўна Гапоненка – даследчык мовы. Кандыдат філалагічных навук (1993). Заключыла філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1990) і аспірантуру пры гэтай навучальнай установе (1993). Дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы БДУ. Даследуе пытанні станаўлення графіка-арфаграфічнай, лексічнай і анамастычнай сістэм сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

на беларускіх картах трэба паслядоўна правесці транслітарацыю з рускай мовы (*м. Вазнясення, в. Раства*), што дазволіла б дасягнуць аднастайнасці ў напісаннях і застацца ў рамках картаграфічнай традыцыі.

Такім чынам, галоўнай умовай пры перадачы тапонімаў замежных тэрыторый па-беларуску павінна быць захаванне іх зыходнай формы. У гісторыі беларускай мовы, а менавіта на пачатку ХХ ст. – у перыяд нацыянальнага адраджэння, калі фарміравалася аснова сучаснай беларускай мовы, – ужо былі такія спробы. У выданнях гэтага часу ўласныя імёны, у тым ліку тапонімы, вылучаліся ў асобную групу па правапісе. Калі ў цэлым у новай беларускай арфаграфіі паступова замацоўваўся фанетычны прынцып, то ў правапісе геаграфічных назваў выразна пазначылася тэндэнцыя напісання, набліжанага да арыгінала. Гэта праявілася ў шэрагу арфаграм: у нязменным напісанні іншамоўных вакальных спалучэнняў (*у Териоках*), у перадачы [l] еўрапейскага мяккім гукам (*у Новай Зеландыі, London, у Лёзанні*), у абазначэнні іншых зычных цвёрдымі (*Мэссына, у Сыцылію, Амэрыка, Антвэрпэн*), у захаванні іншамоўных падвоеных зычных (*у Лёзанні, Мэссына, Анталон, у Bessarabii, Пруссия*). Рысы беларускай фанетыкі ў запазычаных тапонімах адзначаліся па меншай меры несістэмна (напрыклад, дзеканне і цеканне: *Фінляндія, Голландія, Тонтрэтін, у Териоках*; аканне: *Помпея, да Лондону, Португалія, Токио, Корэя, Potsdam, Stokholm, Бодайбо, Болгарыя, Болівія, Нахичэвань, Гэрыцэговіна*). Пра такія прэцэдэнтны гістарычны факт не варта забывацца.

Трэба прыняць да ўвагі, што далёка не ва ўсіх выпадках можна прымеркаваць правапіс уласных назваў (асабліва іншамоўных) да правапісу агульных імёнаў. Уласныя імёны валодаюць арфаграфічнай спецыфікай, якую неабходна сур'ёзна вывучаць у тэарэтычным плане і імкнуцца ўлічваць у пісьмовай практыцы. У дачыненні да такіх назваў вельмі складана сфармуляваць усеахопныя ўніверсальныя правілы. Выключэнні з агульных правіл у тапанімічнай сферы ў многіх выпадках – аб'ектыўная неаб-

ходнасць. Напрыклад, на наш погляд, мэтазгодна не адлюстроўваць пераход [y] у [ў] у іншамоўных геаграфічных назвах і пісаць *Барау, Бісау, Такелау, Ланьчжоу, Хайкоу, Вау, Шпандау; Рыу-Гранды, Баунці, Маунт-Айза, Манаус, Кейптаун, Сан-Паулу* і пад. Гэта дазволіла б дасягнуць правапіснай паслядоўнасці, спрасціла б вымаўленне такіх назваў (некаторыя з якіх пры наяўнасці ў амаль невымоўных – *Массаўа, Эль-Джаўф*) і не аддала б гучанне іншамоўных назваў па-беларуску ад іх гучання ў мове-крыніцы. У цэлым пісьмовае афармленне іншамоўных геаграфічных назваў павінна праводзіцца ў межах гнуткай схемы, паводле адкрытай мадэлі, гатовай да прыняцця новых элементаў.

У беларускім правапісным зводзе прапануецца ў спрэчных выпадках вызначаць правільнасць афармлення замежных назваў на аснове паказанняў арфаграфічных слоўнікаў. Але ў саміх нарматыўных слоўніках няма паслядоўнасці, да таго ж многія назвы з ліку праблемных проста не ўваходзяць у іх рэестр. Кардынальна вырашыць праблему нармалізацыі іншамоўных геаграфічных назваў магло б стварэнне спецыяльнага нарматыўнага слоўніка, у якім бы рэгламентавалася напісанне іншамоўных тапонімаў. Каб падрыхтаваць такое выданне, трэба скласці спісы назваў, якія найчасцей фігуруюць на картах і ў эн-

цыклапедыях з указаннем роду аб'екта назвы, яго геаграфічнай і адміністрацыйна-тэрытарыяльнай прывязкі, устанавіць зыходную форму назвы ў мове-крыніцы, потым з улікам асаблівасцей нацыянальнага напісання назваў вызначыць магчымыя мадэлі іх беларускай перадачы, выявіць нерэгулярныя напісанні, вырашыць пытанне з экзонімамі (г. зн. традыцыйнымі назвамі, якія ў мове-прымальніцы трывала замацаваліся ў форме, адрознай ад формы ў мове-крыніцы, напрыклад, *Германія – Deutschland*) і г. д. У прадмове да такога слоўніка павінны быць падрабязна агавораны прынцыпы і правілы перадачы іншамоўных назваў па-беларуску, якія ў сучасным арфаграфічным зборніку не вылучаны ў асобны раздзел, а пададзены разам з правіламі напісання агульных імёнаў або ў выключэннях, што ўскладняе пошук адпаведных арфаграм.

Для вырашэння гэтай навукова-практычнай задачы патрабуецца праца групы спецыялістаў у галіне як беларускай, так і замежных моў, а таксама географічнай і картографічнай. Але распачынаць яе неабходна, бо ў гэтым практычна зацікаўлены не толькі простыя карыстальнікі мовы, але і органы дзяржаўнага кіравання, установы транспарту і сувязі, навукі, адукацыі, культуры, а таксама прэса, тэлебачанне і іншыя дзяржаўныя структуры.

Мова і камп'ютэр

Аляксандр БАРКОВІЧ

КОРПУСНАЯ ЛІНГВІСТЫКА: ЯЕ ГІСТОРЫЯ, МАГЧЫМАСЦІ, РАЗВІЦЦЁ Ў БЕЛАРУСІ

Некаторыя лінгвістычныя параўнанні можна паспяхова правесці толькі на вялікім аб'ёме тэкставага матэрыялу, пэўным чынам арганізаванага ў корпус. Прычым вынікі такіх параўнанняў могуць быць якасна іншымі, калі даследаванне ажыццяўляецца ў межах пэўнага лінгвістычна карэктнага падыходу, які ўключае ў сябе правілы арганізацыі тэкстаў у корпус, алгарытмы аналізу тэкстаў і адпаведную навуковую метадалогію.

У 1960-я гг. у Браўнаўскім універсітэце (ЗША) упершыню быў створаны вялікі корпус тэкстаў на машынным носбіце. Аўтары У. Фрэнсіс і Г. Кучэра спраектавалі яго як набор праязічных друкаваных тэкстаў (усяго такіх тэкстаў 500, аб'ём кожнага 2000 слоў) **амерыканскага варыянта англійскай мовы**. Тэксты належалі да пятнаццаці найбольш масавых жанраў англамоўнай друкаванай прозы ЗША. Слова *корпус* было ўжыта ў значэнні 'сукупнасць тэкстаў,

якая можа лічыцца прадстаўнічай для дадзенай мовы, дыялекту ці іншага падмноства мовы, прызначаная для лінгвістычнага аналізу'.

Браўнаўскі корпус суправаджаўся не толькі пашыраным апісаннем, але і вялікай колькасцю матэрыялаў яго першаснай статыстычнай апрацоўкі – частотны і алфавітна-частотны слоўнік, разнастайныя статыстычныя дадзеныя. У. Фрэнсіс і Г. Кучэра ставілі за мэту прадставіць корпус тэкстаў, якія адпавядаюць ясным і выразным крытэрыям адбору:

1) паходжанне і склад тэксту (аўтар павінен быць народжаным носбітам амерыканскага варыянта англійскай мовы, дыялог мусіць займаць менш за палову аб'ёму тэксту);

2) сінхранізацыя (уклучаны тэксты, упершыню выдадзеныя ў 1961 г.);

3) прадуманыя суадносіны колькаснай прадстаўленасці розных жанраў і адбор асобных тэк-

стаў пры дапамозе спецыяльнай імавернаскай працэдуры;

4) даступнасць для камп'ютэрнай апрацоўкі (спецыяльныя адзнакі для перадачы граматычных асаблівасцей тэксту і пад.).

З'яўленне Браўнаўскага корпусу ў 1963 г. выклікала агульную зацікаўленасць і гарачыя дыскусіі. Перш за ўсё яны закранулі прынцыпы адбору тэкстаў і шэраг задач, якія патэнцыяльна вырашаюцца з дапамогай такога корпусу.

Неўзабаве з'явіўся брытанскі аналаг Браўнаўскага *Ланкастэрска-Осла-Бергенскі корпус* – LOB (Lancaster-Oslo / Bergen) корпус, названы, як і Браўнаўскі, паводле месца яго стварэння. Яго складальнікі амаль дакладна прытрымліваліся прынцыпаў, на якіх грунтаваўся Браўнаўскі корпус.

Як аб'ект даследавання корпус тэкстаў з'яўляецца звышскладанай шматузроўневай дынамічнай сістэмай. Адносіны ў такой сістэме, якія ўзнікаюць на ўзроўні “корпус тэкстаў – асобны яго тэкст”, а таксама іншыя праблемы, так ці інакш звязаныя з корпусам тэкстаў як моўным аб'ектам, пачалі вывучацца новай навукай – **корпуснай лінгвістыкай** (corpus linguistics).

Вялікія аб'ёмы тэкстаў сталі масава выкарыстоўвацца ў якасці першасных дадзеных для вывучэння функцыянавання мовы. Выкарыстанне камп'ютэра ў апрацоўцы гэтых дадзеных прадвызначала і патрабавала фармалізацыі адпаведных лінгвістычных алгарытмаў. Праз паўстагоддзя высветлілася, што корпусная лінгвістыка – новы напрамак, які хутка развіваецца, мае свае традыцыі, прызнаных лідэраў, навуковыя цэнтры, метады і праблематыку.

Корпусная лінгвістыка дала магчымасць удакладніць вынікі праведзеных раней даследаванняў мовы і правесці новы, больш шырокі і сістэмны па аб'ёме моўнага матэрыялу лінгвістычны аналіз.

У цэнтры ўвагі корпуснай лінгвістыкі – моўная асоба з маўленчай дзейнасцю, масавай камунікацыяй, праблемамі яе апісання. Галоўныя мэты – лінгвістычнае апісанне моўнай сістэмы (якое абапіраецца на вывучэнне непасрэднай камунікацыі людзей), а таксама адлюстраванне моўнага матэрыялу ў выглядзе корпусу тэкстаў, які ў сваю чаргу можа выкарыстоўвацца іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі. Корпусная лінгвістыка мае дзве рысы, што даюць ёй падставу прэтэндаваць на статус самастойнай дысцыпліны: характар выкарыстаннага моўнага матэрыялу і спецыфіка інструментарыю.

Сёння корпусная лінгвістыка – паўнацэнная навуковая галіна, яна характарызуецца як стварэннем новых камп'ютэрных карпусоў тэкстаў, так і тэарэтычнымі распрацоўкамі.

Былі зроблены пэўныя крокі па аб'яднанні і каардынацыі намаганняў лінгвістаў розных краін, якія працуюць над стварэннем карпусоў тэкстаў на іншых, не толькі англійскай, мовах. У 1992 г. створана Еўрапейская корпусная ініцыятыва (ЕСІ). У актыве арганізацыі каля 40 – 50 карпусоў тэкстаў на еўрапейскіх мовах, кожны аб'ём ад 12 тыс. да 5 млн слоў. Гэтае аб'яднанне паставіла за мэту ствараць не толькі больш прадстаўнічых карпусоў тэкстаў на максімальнай колькасці еўрапейскіх моў, але і карпусы так званых “паралельных” тэкстаў, спачатку на англійскай, французскай, нямецкай, іспанскай мовах.

Існуюць цэнтры корпуснай лінгвістыкі: CECL – Цэнтр англійскай корпуснай лінгвістыкі, Цэнтр корпуснай лінгвістыкі пры універсітэце Бірмінгема (Вялікабрытанія) і інш. Распрацаваны стандарты стварэння камп'ютэрных карпусоў тэкстаў – CES (Corpus Encoding Standard, <http://www.ilc.cnr.it/EAGLES96/browse.html>) як частка міжнародных стандартаў моўнай інжынерыі – Expert Advisory Group on Language Engineering Standards (EAGLES). CES быў створаны як стандарт для корпусных сродкаў па апрацоўцы натуральных моў, каб аптымальным чынам скарыстаць усе новыя адкрыцці і дасягненні ў моўнай інжынерыі. CES – гэта інструмент, сумяшчальны са спецыфікацыямі **TEI Guidelines for Electronic Text Encoding (Кіраўніцтва па кадыраванні электронных тэкстаў)** і **Interchange of the Text Encoding Initiative** (Абмен ініцыятывамі / дасягненнямі / навінкамі па кадыраванні тэкстаў).

Выходзяць перыядычныя выданні, прысвечаныя корпуснай лінгвістыцы: “International Journal of Corpus Linguistics” (Amsterdam: Benjamins) – “Міжнародны часопіс па корпуснай лінгвістыцы”; рэгулярна адбываюцца канферэнцыі і форумы; у прыватнасці, корпуснай лінгвістыцы аддаецца значная ўвага ў межах Міжнароднага форуму па штучным інтэлекце “Дыялог” (<http://www.dialog-21.ru>). Чытаюцца курсы лекцый па корпуснай лінгвістыцы, у тым ліку і ў Беларусі, напрыклад на філалагічным факультэце Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта; праводзяцца семінары, у тым ліку і міжнародныя. Такім семінарам, напрыклад, стала чарговая сесія Міжнароднай школы гуманітарных навук Усходняй і Цэнтральнай Еўропы (Варшава, 19 – 31 студзеня 2004 г.): былі абмеркаваны агульныя праблемы корпуснай лінгвістыкі, стан нацыянальных карпусоў Польшчы, Расіі, Украіны, Беларусі.

Беларускі корпус тэкстаў і беларуская корпусная лінгвістыка яшчэ ў самым пачатку станаўлення. Інстытутам мовазнаўства Акадэміі навук Беларусі і Нацыянальным навукова-

Аляксандр Аркадзевіч Барковіч – мовазнаўца. Кандыдат філалагічных навук. Закончыў філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1989). Выкладчык кафедры прыкладной лінгвістыкі філфака БДУ.

асветніцкім цэнтрам імя Францыска Скарыны распрацаваны праект “Праблемы рэпрэзентаўнасці і стварэння корпуса беларускай мовы”. Гэты праект быў разлічаны на 5 гадоў (да 2005 г.); прадугледжвалася выпрацоўка агульнай канцэпцыі корпуса, яго стратэгічных і тэхнічных стандартаў, а таксама збор і перанос на электронныя носбіты тэкстаў для так званага дэманстрацыйнага варыянта на 500 тыс. словаўжыванняў. Корпус уключае тэксты розных стыляў – навуковага, размоўнага, мастацкага, публіцыстычнага – у адпаведных прапорцыях і храналагічных рамках. Кропкай адліку часу, пачынаючы з якога збіраюцца тэксты, стаў 1990 г.

Па заказе Міністэрства інфармацыі Беларусі ў навукова-даследчай лабараторыі інтэлектуальных інфармацыйных сістэм на факультэце прыкладной матэматыкі Белдзяржуніверсітэта (загадчык лабараторыі доктар фізіка-матэматычных навук прафесар І. В. Соўпель) створаны **Машынны фонд беларускай мовы**.

Зыходны корпус МФБМ уключае тэксты мастацкага, публіцыстычнага, навуковага, дзелавога, гутарковага стыляў, а ўнутры іх – галіны юрыспрудэнцыі, літаратуры, гісторыі, культуры, тэхнікі, музыкі, ваеннай справы, рэлігіі, спорту, медыцыны. У межах праекта распрацаваны генеральны слоўнік беларускай мовы, які ўключае:

- універсальны слоўнік – (140 240 парадыгм, што складае 1 259 720 словаформаў, у тым ліку дзеясловаў – 45 654 парадыгмы, назоўнікаў – 54 461 парадыгма, прыметнікаў – 41 895 парадыгм);
- слоўнік уласных імёнаў, у які ўваходзяць і геаграфічныя назвы (15 772 словы);
- слоўнік скарачэнняў і абрэвіятур (250 слоў);
- слоўнік сінонімаў (5927 сінанімічных радоў);
- слоўнік амонімаў (50 562 групы);
- слоўнік антонімаў (188 груп);
- частотны слоўнік (16 480 слоў);
- зваротны слоўнік (125 682 словы);
- слоўнік націскаў (112 227 парадыгм);
- слоўнік ідыём (5075 беларускіх ідыём);
- тэрміналагічныя слоўнікі (біялогія, ваенная справа, матэматыка, фізіка, кібернетыка,

юрыспрудэнцыя, літаратуразнаўства, лінгвістыка; агульная колькасць тэрмінаў – 32 795);

- двухмоўныя машынныя слоўнікі: беларуска-рускі (219 601 парадыгма) і руска-беларускі (219 617 парадыгм);

- зыходны корпус тэкстаў для рускай і беларускай моў (агульны аб’ём – 10 млн словаўжыванняў);

- анатаваны корпус тэкстаў вышэйназваных моў, элементамі якога з’яўляюцца:

- паралельны беларуска-рускі корпус тэкстаў (агульны аб’ём – 2 млн словаўжыванняў);

- табліцы дзеяслоўнага кіравання (з прыназоўнікамі і без прыназоўніка);

- сістэма арфаграфічнага карэктара;

- сістэма беларуска-рускага і руска-беларускага машыннага перакладу;

- сістэма аўтаматычнага рэфэрыравання беларускіх тэкстаў.

МФБМ дазваляе ствараць спецыяльныя падкарпусы, слоўнікі і базы дадзеных, напрыклад слоўнік адзінак, не зафіксаваных у Тлумачальным слоўніку беларускай мовы (Мінск, 1977 – 1984), – 17 тыс. лексем.

Акрамя названых праектаў, у Гродзенскім дзяржаўным універсітэце (сумесна з расійскімі калегамі) ствараецца корпус славянскіх прыназоўнікаў (кіраўнік праекта – М. І. Канюшкевіч). Ёсць шэраг іншых невялікіх карпусоў, якія могуць быць выкарыстаны для лінгвістычнага даследавання беларускай мовы. Але, на жаль, яны ніяк не звязаны паміж сабой і патрабуюць каардынацыйнай працы.

Праблемы беларускай корпуснай лінгвістыкі выносіліся на абмеркаванні на апошнім з’ездзе славістаў у жніўні 2003 г., дзе працавала адпаведная секцыя, на якой быў прадстаўлены і даклад ад Беларусі, на жаль, толькі ў выглядзе публікацыі.

Адметнае месца ў каардынацыі намаганняў па стварэнні корпуса нацыянальнай мовы належыць інтэрнэту: ён і пастаўшчык тэкстаў у камп’ютэрным варыянце, і своеасаблівая публічная бібліятэка.

Беларускамоўны інтэрнэт (белнэт, байнэт) развіваецца: на шматлікіх сайтах дубліруюцца газеты, часопісы, медыярэсурсы, ствараюцца арыгінальныя праекты, проста збіраюцца тэксты, і, нарэшце, карыстальнікі абменьваюцца інфармацыяй. Калі пошук у інтэрнэце звестак пра беларускую мову абмежаваць матэрыяламі толькі на ёй, то можна дасягнуць адразу дзвюх мэт: адшукаць дадзеныя пра беларускую мову як аб’ект даследавання і адначасова высветліць, як яна прадстаўлена ў якасці інструменту даследавання і камунікацыі, г. зн. што ўяўляе з сябе тая мова, на якой ствараюцца беларускамоўныя

сайты. На старонках інтэрнэту наша мова існуе ў двух варыянтах арфаграфіі – унармаваным і тарашкевіцы, акрамя таго, пэўная частка тэкстаў напісана лацінкай.

Інфармацыя пра беларускамоўныя тэксты і сайты структуравана, па рубрыках падаецца на www.knihi.com – “Беларускай палічцы”. Каталог рэсурсаў, прысвечаных беларускай мове, – **Беларуская мова ў Internet** (<http://mova.by.ru>) – прапануе рубрыкі: *Агульная інфармацыя пра беларускую мову; Актуальныя пытанні беларускай мовы; Беларуская лацінка; Гісторыя беларускай мовы; Падручнікі, навучальныя дапаможнікі, даведнікі; Парталы і каталогі; Праграмнае забеспячэнне; Слоўнікі; СМІ, інфармацыйныя і аналітычныя рэсурсы і інш.*

Такім чынам, праз даведніцкія каталогі і гіперспасылкі ў беларускамоўным інтэрнэце можна знайсці шмат цікавага, карыснага і патрэбнага, у тым ліку і шэраг створаных папярэднікамі даследчых карпусоў.

Разгледзім магчымыя віды карпусоў тэкстаў на прыкладзе самых вядомых з іх для розных моў. Першыя ў свеце камп’ютэрныя карпусы тэкстаў – згаданыя Браўнаўскі і Ланкастэрска-Осла-Бергенскі (LOB).

Аб’ём *Лонданска-Лундскага корпусу англійскай мовы* 1 млн словаўжыванняў. Ён, акрамя пісьмовых тэкстаў, уключае і тэксты вуснай мовы, пададзеныя ў пісьмовым выглядзе з маркіроўкай некаторых прасадычных і паралінгвістычных асаблівасцей натуральнага дыскурсу (гэта запісы радыёперадач, паседжанняў афіцыйных структур, а таксама нефармальнага гутарак). Машынны варыянт корпусу ствараўся ў Лундскім універсітэце (Швеція) і быў гатовы для ўжывання з 1979 г. Машынная версія мае падрабязны паказчык словаформаў, а таксама маркеры некаторых прасадычных асаблівасцей артыкуляцыі. На падставе корпусу была падрыхтавана і выпушчана ў 1985 г. поўная граматыка англійскай мовы.

Яшчэ адзін цікавы вопыт стварэння фундаментальнага корпусу – Бірмінгемскі. У адрозненне ад раней разгледжаных прыкладаў, *Бірмінгемскі корпус* заснаваны на ідэалогіі маніторнага, ці дынамічнага, корпусу. Ідэолагам праекта быў Дж. Сінклер – адзін з заснавальнікаў сучаснага дыкурс-аналізу. Маніторны корпус адрозніваецца ад звычайнага тым, што: 1) аб’ём яго дасягае мільёнаў словаўжыванняў; 2) ён пастаянна папаўняецца і змяняецца, адлюстроўваючы змены ў мове; 3) карыстальнік можа ствараць рабочыя падкарпусы з генеральнага корпусу ў аўтаматычным ці паўаўтаматычным рэжыме.

У Германіі з’яўленне Браўнаўскага корпусу да-ло штуршок распрацоўцы *LIMAS-корпуса* (скарочанне ад назвы даследчай групы Linguistische und Maschinelle Sprachuebersetzung, якая працавала ў Бонскім універсітэце з 1965 да 1976 г.), што складаецца з 500 падкарпусоў па 2000 словаўжыванняў кожны. У аснову жанравай класіфікацыі LIMAS-корпуса пакладзена тэматычная класіфікацыя прадметных галін (усяго іх 33), найбольш значныя: рэлігія, культура, права, палітыка / кіраванне, грамадства, эканоміка, літаратура, мастацтва, гісторыя, геаграфія, медыцына, тэхніка, белетрыстыка. LIMAS-корпус лічыцца прадстаўнічым для сучаснай **нямецкай мовы**.

Да найбольш вядомых карпусоў тэкстаў нямецкай вуснай мовы належыць *Корпус базавай нямецкай мовы* (Grunddeutsch-Korpus), які пачаў стварацца з 1961 г. у Стэнфардзе (Institute for Basic German). Былі ахоплены асноўныя галіны функцыянавання нямецкай мовы; у корпусе 401 інтэрв’ю прыблізна па 12 хвілін (агульная працягласць гучання каля 80 гадзін). Запісы рабіліся ў 36 гарадах ФРГ і 10 гарадах ГДР, шасці гарадах Аўстрыі і чатырох гарадах Швейцарыі. Важна, што Корпус базавай нямецкай мовы даступны даследчыку і ў вуснай, і ў пісьмовай, у тым ліку і ў камп’ютэрнай форме. Існуе і нямала іншых, больш спецыялізаваных карпусоў нямецкай вуснай мовы.

У Германіі ёсць і мультымедычныя карпусы (акрамя тэкстаў, уключаюць відэазапісы працэсу камунікацыі). Прыкладам служыць створаны ва універсітэце Ульма *корпус тэрапейтычнага дыскурсу*. Ён складаецца з відэа- і аўдыёзапісаў гутарак падчас сеансаў псіхааналізу (аб’ём 8,2 млн словаўжыванняў). Хоць гэты корпус ствараўся не для лінгвістаў, ён вельмі цікавы і карысны для разнастайных лінгвістычных даследаванняў, у тым ліку ў галіне дыкурс-аналізу. Такія карпусы патрабуюць, акрамя чыста тэхнічных магчымасцей, значных выдаткаў часу. Аднак іх перспектыўнасць для даследавання ўзаемадзеяння вербальнага і невербальнага элементаў дыялогу не выклікае сумненняў.

Акрамя названага вышэй LIMAS, існуюць і іншыя карпусы нямецкай пісьмовай мовы. Большая частка – сукупнасць твораў аднаго аўтара (І. В. Гётэ, Т. Мана, І. Канта і г. д.) на машынных носбітах з неабходнай камп’ютэрнай падтрымкай. Акрамя карпусоў мастацкіх тэкстаў, ёсць: 1) *Бонскі корпус газетных тэкстаў* (у якасці адзінкі захавання выступае тэкст усяго нумара газеты, 3 млн словаўжыванняў); 2) *Корпус тэкстаў даведнікаў* (Handbuchkorpora, каля 11 млн словаўжыванняў) і інш.

Працэс стварэння карпусоў **руускай мовы** пачаўся параўнальна нядаўна. Першыя рас-

працоўкі ў гэтай галіне адносяцца да пачатку 1970-х гг. Трэба назваць **Упсальскі машынны фонд рускай мовы**, які ствараўся з 1987 г. у Упсальскім універсітэце (агульны аб'ём каля 1 млн словаўжыванняў). У корпус адбіраліся мастацкія тэксты з пачатку 1960-х гг., спецыяльныя тэксты з часопісаў – з пачатку 1985 г. і газетныя артыкулы – з пачатку 1987 г. Па задуме стваральнікаў корпус павінен адлюстроўваць сучасны стан рускай мовы. Мэта – прадставіць у першую чаргу літаратурную мову, таму ў масіў не ўключаліся ўзоры гутарковага маўлення. Мінімальнае адзінка захавання – цэлы тэкст. У тэкстах Упсальскага корпуса ў аднолькавых прапорцыях прадстаўлена мастацкая і спецыяльная літаратура. Класіфікацыя спецыяльнай літаратуры ажыццяўляецца па тэматыцы, а мастацкай – па аўтарах. Кірылічны алфавіт зыходных тэкстаў перадаецца лацінкай.

З'яўляюцца рускамоўныя карпусы тэкстаў асобных аўтараў, напрыклад **Корпус тэкстаў слоўніка Дастаеўскага**. Ён ствараўся як крыніца для слоўніка мовы пісьменніка. У якасці асноўнай тэкставай крыніцы выкарыстоўваўся акадэмічны Поўны збор твораў Ф. М. Дастаеўскага. Адзінка – асобны твор (любога памеру – ад рамана да ліста). Корпус захоўваецца ў ASCII фармаце з мінімальнай разметкай, якая адсылае да твора і старонкі ў Поўным зборы твораў. Далейшая праца над корпусам ідзе ў напрамку ўдасканалення яго праграмага забеспячэння і выкарыстання яго магчымасцей для атрымання большай інфармацыі і стварэння спецыялізаваных падкарпусоў: гатовы частотны слоўнік, складзены А. Я. Шайкевічам; сфарміравана база дадзеных па ідыяматыцы Дастаеўскага для слоўніка ідыём пісьменніка. Корпус тэкстаў слоўніка мовы Дастаеўскага існуе таксама ў CD-ромнай версіі (“Достоевский: Тексты, исследования, материалы”), што распаўсюджваецца разам з праграмамі апрацоўкі корпуса.

Існуе таксама **Слоўнік мовы Грыбаедава**, даступны ў інтэрнэце (<http://www.inforeg.ru/concord/index.htm>), і шэраг іншых прыватных карпусоў. Карпусы і слоўнікі рускай мовы, даступныя на CD, далучаюцца да Расійскай федэральнай мэтавай праграмы “Слоўнік рускіх слоўнікаў” (<http://subscribe.ru/catalog/science.humanity.%20hypervault>), якая ажыццяўляецца сумесна з даследчым праектам “Гіпертэкставы генеральны звод лексікі рускай мовы”. Мэта праекта, распачатага ў 2001 г., – аналіз энцыклапедыі і слоўнікаў рускай мовы для іх гіпертэкставай інтэграцыі ў нелінейнай форме з улікам іерархічных і сеткавых парадыхматычных сувязей праз рэалізацыю сінтаматычных сувязей у інтэрактыўным рэжыме на ЭВМ. Гэта дазваляе

на падставе новых інфармацыйных тэхналогій аб'яднаць лексікаграфічныя матэрыялы, забяспечыць іх апэратыўнае ўвядзенне ў навуковы ўжытак, аптымізаваць навуковыя даследаванні ў галіне сучаснай лексікаграфіі. У калекцыю ўваходзяць тлумачальныя слоўнікі У. І. Даля, С. І. Ожагава, слоўнікі антонімаў, амонімаў, сінонімаў, паліндромаў, граматычны, марфемны, адваротны, арфаграфічны, этымалагічны, словаўтваральны, частотны, энцыклапедычныя слоўнікі розных галін навукі і іншыя, а таксама даведнікі, падручнікі, хрэстаматыі, энцыклапедыі і да т. п. на CD і ў выглядзе веб-сайтаў.

Сярод даступных праз інтэрнэт карпусоў рускай мовы нельга не назваць **Камп'ютэрны корпус тэкстаў рускіх газет канца XX ст.**, створаны ў лабараторыі агульнай і камп'ютэрнай лексікалогіі і лексікаграфіі філалагічнага факультэта МДУ (кіраўнік лабараторыі А. А. Палікарпаў); у інтэрнэце з гэтага корпуса даступны банк у 200 тыс. словаўжыванняў.

Камп'ютэрны корпус тэкстаў рускіх газет канца XX ст., падрыхтаваны на працягу 2000 – 2002 гг., дэманструе аб'ектыўную карціну стану сучаснай рускай газетнай мовы, а часткова і карціну стану ўсёй мовы, калі мець на ўвазе тое, што ў наборы газетных жанраў прысутнічаюць многія іншыя жанры. Для гэтага ў корпус падабраны аб'ёмны газетны матэрыял (больш за 11 млн словаўжыванняў) на базе прынцыпаў уключэння ў яго поўных нумароў 13 расійскіх газет на рускай мове за асобныя даты 1994 – 1997 гг., прадстаўленасці ў ім штодзённых і нештодзённых (“МН”, “Новая газета”), партыйных (“Правда”, “Правда-5”), цэнтральных і мясцовых, масавых і прафесійна арыентаваных (“Літаратурная газета”) газет. Гэтыя прынцыпы дазваляюць атрымаць адносна аб'ектыўную і надзейную карціну суадносін тэкстаў рознага тыпу (напрыклад, розных жанраў і стыляў) і іх адзінак, што забяспечвае магчымасць аналізу ў далейшым не толькі агульных для газетнай мовы характарыстык, але і жанравай спецыфікі лексіка-фразеалагічнай, граматычнай і іншай інфармацыі, паколькі тэксты і адзінкі корпуса аўтаматычна і паўаўтаматычна пазначаюцца разнастайнымі маркерамі: тэксты (і, адпаведна, кожнае іх словаўжыванне) – маркерамі газеты-крыніцы, аб'ёму тэксту, яго жанру, даты публікацыі і г. д.; словаўжыванні – маркерамі граматычных, лексічных, марфемных і іншых катэгорый.

Існуе таксама **Корпус сучаснай публіцыстыкі**, створаны аддзелам эксперыментальнай лексікаграфіі Інстытута рускай мовы РАН (кіраўнік праекта А. У. Баранаў). Асноўная мэта праекта – даць крыніцу для правядзення разнастайных лінгвістычных даследаванняў, арыентаваных на

вывучэнне змен моўнай сістэмы ў канцы ХХ ст. У 1990-я гг. адбыліся істотныя змены ў мове сродкаў масавай інфармацыі, у палітычным дыскурсе, што істотна паўплывала на мастацкую прозу, навуковую мову і пад. Але ў інтэрнэце гэты корпус, на жаль, не прадстаўлены.

І самай поўнай крыніцай для вывучэння рускай мовы сёння з’яўляецца **Нацыянальны корпус рускай мовы** (120 млн словаўжыванняў), даступны ў інтэрнэце (www.ruscorgora.ru).

З карпусоў тэкстаў іншых моў можна назваць адзін з аб’ёмных **французскіх** праектаў – стварэнне **Скарбніцы французскай мовы**, якая ўключае корпус тэкстаў у 90 млн словаўжыванняў. Распрацоўка праекта пачалася ў 1963 г. Уведзены тэксты ХІХ – ХХ стст. Корпус ужо выкарыстоўваецца для стварэння 15-томнага слоўніка французскай мовы ХІХ – ХХ стст. – *Trésor de la langue française* на 80 тыс. лексем (1988).

Český národní korpus (ucnk.ff.cuni.cz) – корпус тэкстаў **чэшскай мовы**, створаны ў Карлавым універсітэце ў Празе. *Český národní korpus* дазваляе прасачыць змяненне семантыкі слова (у ім ёсць сінхронны і дыяхранічны падкарпусы), яго спалучальнасці, тыпаў кіравання; дае магчымасць адабраць лексемы адной словаўтваральнай мадэлі, узятыя з адной крыніцы (напрыклад, таго ці іншага перыядычнага выдання), нядаўна запазычаныя і многае іншае.

Найбольш вядомы корпус **польскіх** тэкстаў ствараецца сёння ў Акадэміі навук Рэспублікі Польшча – **Korpus Języka Polskiego PWN**. У корпусе 100 млн словаўжыванняў, ён даступны ў інтэрнэце (www.pwn.pl). Існуюць таксама спецыялізаваныя карпусы, як правіла, яны ўзнікаюць як падсістэмы Korpus’a Języka Polskiego PWN ці ўліваюцца ў яго пасля стварэння. Да такіх карпусоў можна аднесці **Корпус для лексікографа** (*Korpus dla leksykografa* – *Korpus Redakcji Słowników PWN*) – двухмільённы падкорпус, узніклы асобна і ўліты ў агульны корпус, ці **Корпус “Rzeczpospolitej”** (3,5 млн слоў), створаны на базе аднайменнай газеты.

Са сказанага вышэй можна зрабіць выснову, што любы камп’ютэрны корпус тэкстаў як мінімум павінен ажыццяўляць пошук па наступных параметрах:

- 1) канкрэтная словаформа (напр., *вялікага*);
- 2) лексема (напр., *вялікі* – выдае *вялікаму, вялікіх...*);
- 3) марфалагічныя параметры (напр., “усе прыметнікі ў творным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду”; “усе назоўнікі *pluralia tantum*”);
- 4) лінейная пазіцыя адносна іншай лексемы / словаформы, абсалютная ці адносная (напр.,

“усе кантэксты са словамі, якія пачынаюцца з *рас-*, непасрэдна пасля лексемы *крыху*”);

5) лінейная пазіцыя ў сказе (напр., “усе ўваходжанні і на пачатку сказа”);

6) колькасць уваходжанняў у сказе / абзацы;

7) дата і тып тэксту (напр., “прыклады з мастацкай літаратуры другой паловы ХІХ ст.”; “прыклады з твораў Дастаеўскага”);

а таксама па камбінацыях дадзеных параметраў, у тым ліку і з выкарыстаннем лагічных сімвалаў І, ЦІ, НЕ. Павінна быць прадугледжана магчымасць выкарыстання ва ўсіх палях спецыяльных знакаў * і ? (любая паслядоўнасць сімвалаў, любы сімвал), магчымасць выбіраць фармат выдачы (даўжыня кантэксту ў сказах / абзацах, колькасць кантэкстаў на адной старонцы і г. д.), а таксама магчымасць другаснага пошуку ва ўжо адабраным матэрыяле і захаванне вынікаў пошуку.

Пры прымяненні камп’ютэрных карпусоў тэкстаў у даследаванні мовы трэба ацаніць наступныя фактары: даступнасць корпуса; дастатковасць слоўнікавага матэрыялу; рэпрэзентатывнасць корпуса для выканання пастаўленай задачы; спосаб і методыку адбору тэкстаў для абранага корпуса; дакладнасць індэксацыі (калі корпус індэксаваны). Трэба адаптаваць мэты і задачы даследавання пад наяўны корпус тэкстаў; шукаць тое, што ясна і яўна прадстаўлена ў машынай форме.

Лёгкасць доступу да велізарных масіваў разнастайнага лінгвістычнага матэрыялу пры дапамозе ўжо агульнадаступнага камп’ютэра прывяла да якасна новых вынікаў. Гэта ацэньваецца нават як рэнесанс эмпірычнага падыходу (перш за ўсё імавернасных і статыстычных метадаў) у лінгвістыцы. У працэсе фарміравання корпуснай лінгвістыкі, як і любога новага напрамку, абмяркоўваюцца пытанні навуковага інструментарыю, суадносінаў тэорыі і практыкі і г. д.

Тэорыя і практыка корпуснай лінгвістыкі ўзаемазалежныя. Напрыклад, з’яўленне праграм граматычнага разбору заснавана на імавернасным падыходзе. Пры гэтым самі імавернасныя дадзеныя атрымліваюцца падчас аналізу вялікіх карпусоў тэкстаў. Што датычыцца практычных вынікаў, то шукаць іх трэба перш за ўсё ў галіне лексікаграфіі. Мы ўжо адзначалі з’яўленне слоўнікаў новага тыпу, якія заваёўваюць усё большае прызнанне, – пабудаваных на корпусным камп’ютэрным матэрыяле, даступных праз інтэрнэт і выдадзеных пры дапамозе камп’ютэра. Цяжка пераацаніць важнасць корпусных дадзеных для выкладання мовы, кантрастыўнай лінгвістыкі, гістарычнай семантыкі і многіх іншых галін мовазнаўства.

Вячаслаў ШЧЭРБІН

АСНОЎНЫЯ СКЛАДНІКІ БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКАГРАФІІ*

Сучаснае грамадства ўсё часцей і цалкам абгрунтавана азначаецца як інфармацыйнае, а найбольш характэрнай для яго з’явай называюць “інфармацыйны выбух” і яго непазбежны спадарожнік – насычанае інфармацыйнае асяроддзе. Пры гэтым апошняе аб’ядноўвае сёння ў сабе як традыцыйныя (пісьмовыя, папяровыя) крыніцы інфармацыі (кнігі, часопісы, газеты і інш.), так і машынныя носьбіты інфармацыі (камп’ютэры, інтэрнэт, аўдыё-, відэа- і мультымедычныя лазерныя дыскі). Ролю своеасаблівых навігатораў у гэтым бязмежным інфармацыйным акіяне часцей за ўсё выконваюць разнастайныя слоўнікі, даведнікі і энцыклапедыі (як звычайныя, папяровыя, так і электронныя, запісаныя ў выглядзе камп’ютэрных праграм у памяці ЭВМ і на лазерных дысках), якія паступова становяцца ўсё больш значным сегментам навакольнага інфармацыйнага асяроддзя. Выпуск папяровых і электронных слоўнікаў, даведнікаў і энцыклапедыяў у розных краінах сёння расце так імкліва, што бібліяграфічныя паказальнікі, якія ствараюцца для асобных нацыянальных лексікаграфіяў, пасля выдання маральна старэюць за лічаныя гады. Па гэтай прычыне сучасную цывілізацыю нярэдка называюць “цывілізацыяй слоўнікаў”.

Азіраючы бясконцыя шэрагі разнастайных слоўнікаў славянскіх і іншых моў, якія стаяць на паліцах шафаў у чытальных залах бібліятэк, нельга не пагадзіцца са слушнай думкай А. Супруна, што “слоўнікі – адзін з галоўных вынікаў, якім лінгвістыка непасрэдна служыць грамадству” [1, с. 406]. Хуткі рост грамадскага попыту на слоўнікі стаў галоўнай прычынай таго, што ўсё большая колькасць мовазнаўцаў, а таксама прадстаўнікоў іншых навук і прафесійных сфер дзейнасці сёння бярэ ўдзел у складанні слоўнікаў розных тыпаў і моў. Больш за тое, вывучэнне сучаснай слоўнікавай практыкі паказвае, што цяпер ледзьве не самая вялікая частка слоўнікаў і даведнікаў, якія выдаюцца ў розных краінах свету, прысвечана апісанню экстралінгвістычных фактаў і рыхтуецца да друку па-за межамі навукі пра мову. Менавіта таму польскі лексікограф В. Дарашэўскі называў лексікаграфію “гуманітарным звязом усіх навук” [2, с. 39]. Вядомая таксама думка выдатнага савецкага лексікографа С. Ожагава на-

конт таго, што “культурнае і палітычнае значэнне слоўнікаў і слоўнікавай працы выйшла далёка за межы ўласна філалагічных інтарэсаў” [3, с. 158]. Усе гэтыя рысы сучаснай слоўнікавай справы далі падставу заходнееўрапейскаму даследчыку Т. Макартуру вылучыць у 1989 г. гіпотэзу аб пера-растанні лексікаграфіі як раздзела мовазнаўства ў больш шырокую галіну ведаў – даведачную навуку (*reference science*), ці навуку аб складанні даведачных прац [4].

На думку расійскіх вучоных В. Карпавай і В. Карабейнікавай, на мяжы XX і XXI стст. вылучаная Т. Макартурам «гіпотэза пацвердзілася. Поруч з традыцыйнымі аднамоўнымі, двухмоўнымі і шматмоўнымі лінгвістычнымі і энцыклапедычнымі слоўнікамі самых розных тыпаў у англамоўнай лексікаграфіі з’явіліся даведнікі, якія да цяперашняга часу былі невядомыя шырокаму колу карыстальнікаў. Сярод іх друкаваныя і электронныя паказальнікі, рубрыкатары, календары, анамастыконы, атласы, так званыя *fun dictionaries* (якія атрымалі ў тэорыі і практыцы складання даведнікаў назву “забаўляльная лексікаграфія”), гэта значыць слоўнікі красвордаў, анаграм і да т. п.» [5, с. 38].

З усяго сказанага можна зрабіць выснову, што імклівае развіццё слоўнікавых патрэб сучаснага інфармацыйнага грамадства карэнным чынам змяняе змест і структуру сучаснай лексікаграфіі. Апошняя ўвесь час ускладняецца, уключаючы ў сябе ўсё новыя слоўнікавыя напрамкі і ўсё новыя тыпы даведачных выданняў. Каб свечасова азнаёміцца з гэтымі напрамкамі і даведнікамі (а праз іх пасрэдніцтва і з багаццямі нашай мовы і культуры), трэба добра арыентавацца ў акіяне слоўнікавых ведаў, гэта значыць, неабходна дакладна ведаць, “што дзе ляжыць” і “што дзе шукаць”. Між тым знаёмства са зместам раздзела “Лексікаграфія” моўных падручнікаў і дапаможнікаў для ВНУ і сярэдніх школ паказвае, што ў іх даецца вельмі спрошчанае ўяўленне пра структуру (асноўныя складнікі) сучаснай лексікаграфіі. Каб хоць часткова выправіць такое незаўздроснае становішча спраў з пашырэннем у грамадстве найноўшых слоўнікавых ведаў, аўтар гэтага артыкула і прысвяціў яго апісанню асноўных складнікаў беларускай лексікаграфіі.

Перш-наперш неабходна адзначыць: ключавыя характарыстыкі слоўнікавай справы Беларусі ў самым агульным выглядзе адлюстраваны ў навуковых дэфініцыях тэрміна *лексікаграфія*, што змяшчаюцца ў рознатыповых даведніках, створаных

* У аснове гэтага артыкула – лекцыя, якую В. Шчэрбін прачытаў студэнтам філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта падчас правядзення Тыдня роднай мовы (18 – 22 лютага 2008 г.). – *Заўвага рэд.*

айчыннымі вучонымі. Напрыклад, універсальная “Беларуская энцыклапедыя” (у 18 т.; 1996 – 2004) уключае наступную дэфініцыю тэрміна: *лексікаграфія* – гэта “1) раздзел мовазнаўства, які займаецца тэорыяй і практыкай складання слоўнікаў розных тыпаў; 2) сукупнасць слоўнікаў, блізкіх па свайму тыпу, жанру або мове” [6, с. 194]. Шмат у чым падобныя навуковыя дэфініцыі тэрміна *лексікаграфія* можна сустрэць і ў іншых найноўшых даведніках розных тыпаў. Да прыкладу, аўтар самага поўнага на сённяшні дзень слоўніка рускай лінгвістычнай тэрміналогіі прафесар М. Булахаў тлумачыць гэты тэрмін наступным чынам: “Лексікаграфія... 1) тэорыя і практыка складання слоўнікаў; 2) сукупнасць слоўнікаў рознага тыпу” [7, с. 76]. Больш разгорнутую дэфініцыю тэрміна знаходзім у шматтомнай энцыклапедыі “Рэспубліка Беларусь” (2005 – 2008): “Лексікаграфія... 1) тэорыя і практыка складання слоўнікаў і даведнікаў розных тыпаў; 2) сукупнасць слоўнікаў і даведнікаў, якія маюць падобныя зместавыя і фармальныя характарыстыкі (па складзе апісваемых у іх моўных або паняццёвых адзінак; часе і месцы выдання; слоўнікавым тыпе або жанры; асобе іх складальніка і інш.)” [8, с. 432].

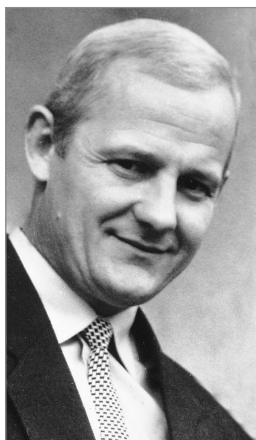
Такім чынам, прыведзеныя навуковыя дэфініцыі тэрміна *лексікаграфія* даюць пэўнае ўяўленне пра асноўныя структурныя складнікі сучаснай слоўнікавай справы Беларусі: гэта 1) навука аб складанні слоўнікаў, а калі быць больш дакладным, гэта тэорыя лексікаграфіі, тэарэтычная лексікаграфія, ці металексікаграфія; 2) працэс непасрэднага слоўнікавага апісання моўных адзінак або экстралінгвістычных фактаў, а інакш – практыка складання слоўнікаў, ці практычная лексікаграфія; 3) тая або іншая сукупнасць слоўнікаў, блізкіх адзін да аднаго па тыпе, мове, па прадметнай галіне, якая імі апісваецца, па класе, разрадзе ці групе моўных адзінак, якія рэпрэзентуюцца.

Паняццёвы змест выкладзеных вышэй трох асноўных складнікаў сучаснай слоўнікавай справы ў манаграфіях і навуковых артыкулах па праблемах лексікаграфіі атрымлівае сваю далейшую дэтэлізацыю і яшчэ больш поўнае апісанне. Так, паняццёвы змест **першага з гэтых складнікаў (тэорыі лексікаграфіі, ці металексікаграфіі)** можна, на думку В. Маркоўкіна, згрупаваць у межах шэрагу самастойных раздзелаў: «а) вызначэнне аб’ёму, зместу і структуры паняцця “лексікаграфія”; б) слоўнікавая лексікалогія; в) вучэнне аб тыпах слоўнікаў; г) вучэнне аб элементах слоўніка; д) вучэнне аб асновах лексікаграфічнага канструявання; е) вучэнне аб зыходных слоўнікавых матэрыялах; ж) вучэнне аб планаванні і арганізацыі слоўнікавай працы» [9, с. 39]. Акрамя таго, з пэўнымі агаворкамі да сферы тэарэтычнай лексікаграфіі В. Маркоўкін адносіць і гісторыю лексікаграфіі [9, с. 39].

У апошнія дзесяцігоддзі замежныя і айчынныя даследчыкі ў складзе тэарэтычнай лексікаграфіі вылучаюць (поруч з названымі) і іншыя яе раздзелы: 1) даследаванне слоўнікавага выкарыстання і 2) крытыка слоўнікаў [10, с. 15]; 3) даследаванне статусу слоўніка і 4) маркетынг слоўніка [11, с. 102]; 5) лінгвістыка слоўніка, 6) псіхалогія слоўніка, 7) семіётыка слоўніка і 8) сацыялогія слоўніка [12, с. 207 – 212]. У сваю чаргу, у рамках, напрыклад, сацыялогіі слоўніка вылучаюцца наступныя падраздзелы: 1) сацыялогія лексікаграфіі, 2) сацыялогія літаратурных крыніц для вялікіх акадэмічных слоўнікаў, 3) сацыялогія слоўнікавых выданняў і 4) сацыялогія чытацкага попыту на слоўнікі [13, с. 216 – 220]. Пералік такіх больш дробных падраздзелаў, якія ўваходзяць у склад металексікаграфіі, можна доўжыць.

Назапашаныя беларускай металексікаграфіяй тэарэтычныя звесткі пра разнастайныя тыпы слоўнікаў, пра гісторыю і метады іх складання, пра іх аўтараў і крыніцы моўнага матэрыялу абагульнены ў некалькіх дзесятках кніжных выданняў (у іх ліку – манаграфіі [14; 15; 16; 17], зборнікі навуковых артыкулаў [18; 19], зборнікі дакладаў навуковых канферэнцый [20; 21; 22; 23; 24; 25; 26], навучальныя дапаможнікі [27], навукова-папулярныя брашуры [28] і інш.), а таксама ў сотнях часопісных артыкулаў, у некалькіх тысячах апублікаваных слоўнікавых рэцэнзій і рэфератаў, у прадмовах да шматлікіх айчынных слоўнікаў і ў іншых тэарэтычных працах па пытаннях беларускай лексікаграфіі.

Што датычыцца **другога асноўнага складніка сучаснай слоўнікавай справы (практыкі стварэння слоўнікаў, ці практычнай лексікаграфіі)**, то яго паняццёвы змест таксама можна пэўным чынам структураваць. Напрыклад, В. Маркоўкін вылучае ў межах практычнай лексікаграфіі наступныя раздзелы: “1) стварэнне слоўнікаў і іншых твораў слоўнікавага тыпу, 2) назапашванне і захоўванне слоўнікавых матэрыялаў” [29, с. 41]. Пры гэтым кожны з раздзелаў аб’ядноўвае ў сабе цэлы шэраг галін і этапаў практычнай слоўнікавай дзейнасці. Так, назапашванне і захоўванне слоўнікавых матэрыялаў адбываецца ў час фарміравання і сістэматычнага абнаўлення слоўнікавых картатэк наступных двух відаў: а) базавых, фундаментальных картатэк лексікі нацыянальнай мовы, матэрыялы якіх выкарыстоўваюцца пры падрыхтоўцы дзесяткаў слоўнікаў самых розных тыпаў (тлумачальных, перакладных, сінанімічных, граматычных, словаўтваральных і іншых); б) вузкамэтавых, рабочых картатэк, што ствараюцца ў якасці зыходных слоўнікавых матэрыялаў пад канкрэтныя даведачныя выданні. Пералікі этапаў працы па стварэнні гэтых двух відаў слоўнікавых картатэк і патрабаванні да іх могуць вельмі істотна адрознівацца па змесце.

Вячаслаў Канстанцінавіч Шчэрбін – мовазнаўца. Кандыдат філалагічных навук. Доктарант Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. Аўтар больш як 300 навуковых, навукова-папулярных і энцыклапедычных выданняў, у тым ліку манаграфій “Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы” (1994; у сааўтарстве), “Тэарэтычныя праблемы беларускай лексікаграфіі” (1996), “Комплексны навуказнаўчы аналіз дзейнасці Беларускага рэспубліканскага фонду фундаментальных даследаванняў у 1991 – 2006 гг.” (2008) і інш.

Напрыклад, расійскія даследчыкі Я. Левашоў і Р. Рагожнікава лічаць, што “стварэнне ці папаўненне базавай картатэкі складаецца з трох этапаў: адбору пісьмовых крыніц для іх лексікафразеалагічнай распрацоўкі (картаграфавання); картаграфавання выбраных тэкстаў; іх упарадкаванага размяшчэння для наступнай працы з імі” [30, с. 3]. Пры гэтым у якасці эмпірычнай асновы базавай, фундаментальнай картатэкі лексікі нацыянальнай мовы традыцыйна выступаюць інфармацыйныя крыніцы двух відаў: “1) фонд папярэдніх слоўнікаў і граматык і 2) фонд тэкстаў (пісьмовых і вусных)” [31, с. 175]. Аднак вырашальную ролю пры фарміраванні базавай картатэкі адыгрываюць менавіта тэксты розных жанраў і стыляў, эксцэпціраваныя (выбраныя) фрагменты (цытаты або ілюстрацыі) з якіх уключаюцца ў склад базавай картатэкі пасля мінімальнай іх апрацоўкі ў выглядзе вылучэння зыходнай формы рэестравага слова. На думку Н. Кацяловай, “картатэка павінна даваць матэрыял, а не рашэнні. ...Адрозніванне слоў – той мінімум апрацоўкі, які даводзіцца дапусціць пры назапашванні матэрыялаў картатэкі” [32, с. 16].

Крыху іншыя (больш спрошчаныя) патрабаванні рэалізуюцца пры стварэнні вузкамэтавых, рабочых слоўнікавых картатэк. У прыватнасці, у якасці асноўнай эмпірычнай базы такіх картатэк нярэдка выкарыстоўваюцца толькі інфармацыйныя матэрыялы папярэдніх слоўнікаў: «Замест натуральнага ланцужка “мова – слоўнік – мова”, пры якім з’ява (слова) выбіраецца з жывой мовы, адтуль трапляе ў слоўнік, каб у “аграненым” выглядзе зноў вярнуцца ў мову, у нашы дні з’явіўся іншы ланцужок “слоўнік – слоўнік – слоўнік”. У гэтым выпадку лінгвістычная інфармацыя выбіраецца са слоўніка, перадаецца ў іншы слоўнік, з яго – у наступны. Пры гэтым працэсы, якія адбываюцца ў жывой мове, не трапляюць у слоўнікі» [33, с. 23 – 24]. Таму слоўнікі, створаныя ў выніку паэтапнай рэалізацыі апошняга ланцужка, Э. Кузняцова дастаткова абгрунтавана называе

“другаснымі слоўнікамі, вытворнымі ад агульных сістэмных слоўнікаў” [34, с. 142].

Назіранні за практыкай фарміравання слоўнікавых картатэк розных тыпаў і відаў далі падставу расійскаму даследчыку А. Ціханаву зрабіць абгрунтаваны вывад: “Якая картатэчная база, такі і слоўнік. Гэта датычыцца ўсіх слоўнікаў, але ў першую чаргу адносіцца да акадэмічных слоўнікаў, што маюць вялікі рэестр і патрабуюць каласальнай моўнай інфармацыі” [35, с. 87]. Менавіта пільная патрэба ў рэалізацыі апошняга патрабавання абумовіла з’яўленне ў канцы 1980-х гг. у датак да папяровых слоўнікавых картатэк, якія служылі надзейнай крыніцай інфармацыі для лексікаграфіі многія дзесяткі і нават сотні гадоў, значна больш поўных у інфармацыйных адносінах машынных фондаў і камп’ютэрных карпусоў нацыянальных моў, слоўнікавых банкаў і баз дадзеных. Да прыкладу, створаная ў 1996 г. у Маскве кампанія “Інтэгрум” толькі за адно дзесяцігоддзе працы назапасіла ў сваіх базах дадзеных «каля 350 мільёнаў дакументаў, звязаных з Расіяй, што дазваляе лічыць “Інтэгрум” самай буйной на сёння электроннай калекцыяй інфармацыі пра Расію і самым поўным корпусам рускай мовы» [37, с. 2]. Значны аб’ём тэкставай інфармацыі назапашаны таксама ў Нацыянальным корпусе рускай мовы, дзе сабраны “тэксты, якія створаны ў перыяд з XIX да пачатку XXI ст. і якія налічваюць на люты 2006 г. каля 120 мільёнаў словаўжыванняў” [37, с. 82]. Нарэшце, Эталонны банк дадзеных прававой інфармацыі, створаны супрацоўнікамі Нацыянальнага цэнтра прававой інфармацыі Рэспублікі Беларусь, ахоплівае больш за 80 тысяч заканадаўчых і іншых нарматыўных актаў (тэкстаў), агульная колькасць словаўжыванняў у якіх ідзе на многія мільёны адзінак [38].

Аднак стварэнне такіх электронных фондаў, карпусоў, банкаў і баз дадзеных патрабуе рэалізацыі прынцыпова іншых этапаў і відаў падрыхтоўчай слоўнікавай працы. У прыватнасці, да ліку розных відаў аўтаматычнай апрацоўкі тэкставых крыніц для будучых слоўнікаў адносяцца наступныя: 1) атрыманне частотнага слоўніка для кожнай тэкставай крыніцы; 2) складанне для яе словапаказальніка або індэкса; 3) распрацоўка канкарданса да тэксту; 4) стварэнне базы дадзеных для сістэматызацыі і захоўвання складана арганізаванай слоўнікавай інфармацыі і інш. [39, с. 197 – 200].

У межах яшчэ аднаго раздзела практычнай лексікаграфіі (стварэння слоўнікаў і іншых твораў слоўнікавага тыпу) ажыццяўляецца дзейнасць, накіраваная на рэалізацыю наступных даволі спецыфічных аперацый: 1) выпрацоўка і фармуляванне правіл лексікаграфавання [40, с. 32]; 2) фарміраванне рэестра будучага слоўніка; 3) паслядоўная інтэрпрэтацыя рэестравых

адзінак у адпаведнасці са спецыфікай аб'екта лексікаграфавання і з улікам усёй сумы зададзеных прагматычных арыенціраў [41, с. 116] і некаторыя інш. Пры гэтым у адрозненне ад рэальных аперацый па назапашванні і захоўванні слоўнікавых матэрыялаў, якія цяпер шмат у чым удалося фармалізаваць і ажыццяўляць з дапамогай ЭВМ, далёка не ўсе правілы лексікаграфавання і іншыя аперацыі па непасрэдным стварэнні слоўнікаў паддаюцца фармалізацыі і аўтаматызацыі. Як слухна заўважыў В. Маркоўкін, “лексікаграфаванне ажыццяўляецца на аснове некаторай сумы правіл, адны з якіх носяць жорсткі, а іншыя – няжорсткі характар. Правілы гэтыя нідзе не сабраныя і не пракаменціраваныя. Яны складаюць як бы нейкую карпаратыўную тайну. Больш за тое, кожны прафесійны лексікограф, мабыць, не фармулюе іх у яскравай форме нават для сябе. Некаторымі ён авалодвае інтуітыўна падчас прафесійнага станаўлення, іншыя атрымае ад калег-лексікографаў у форме парад, рэкамендацый і да т. п.” [41, с. 103].

На наш погляд, вылучэнне двух прыведзеных вышэй складнікаў сучаснай слоўнікавай справы (тэорыі і практыкі складання слоўнікаў, ці тэарэтычнай і практычнай лексікаграфіі) з'яўляецца дастаткова ўмоўным падзелам агульнага лексікаграфічнага працэсу, падчас рэалізацыі якога структурныя кампаненты гэтых складнікаў гарманічна дапаўняюць адзін другі. Напрыклад, такі этап практычнай слоўнікавай працы, як адбор тэкставых крыніц у якасці зыходных матэрыялаў для будучага слоўніка, рэалізуецца з апорай на вынікі тэарэтычных даследаванняў, праведзеных у межах розных раздзелаў металексікаграфіі (слоўнікавай лексікалогіі, вучэння аб зыходных слоўнікавых матэрыялах, вучэння аб планаванні і арганізацыі слоўнікавай працы, сацыялогіі літаратурных крыніц для вялікіх акадэмічных слоўнікаў і інш.). У сваю чаргу, ажыццяўленне практычнага лексікаграфавання канкрэтнага моўнага матэрыялу адбываецца з улікам тэарэтычных напрацовак, атрыманых у межах такіх раздзелаў металексікаграфіі, як вучэнне аб тыпах слоўнікаў, вучэнне аб элементах слоўніка і вучэнне аб асновах лексікаграфічнага канструявання.

Нарэшце, разгляд паняццённага зместу **трэцяга асноўнага складніка сучаснай слоўнікавай справы (сукупнасці разнастайных слоўнікаў)** паказвае, што гэта найбольш аб'ёмная частка лексікаграфічных ведаў, якія існуюць сёння. На карысць такой высновы можна прывесці наступныя аргументы: 1) агульная колькасць разнастайных слоўнікаў беларускай мовы складае каля дзвюх з паловай тысяч адзінак [42], а лік усіх створаных у Беларусі разнамоўных слоўнікаў і даведнікаў (беларускамоўных, рускамоўных, польскамоўных, англамоўных і інш.)

амаль удвая большы; 2) беларускія слоўнікі вызначаюцца выключнай разнастайнасцю зместавых і фармальных характарыстык, што пэўным чынам адлюстравана і ў іх агульнай жанравай дэфініцыі: “**Слоўнікі**, даведачныя выданні, якія змяшчаюць шматаспектную інфармацыю пра рознаўзроўневыя моўныя адзінкі (словы, словазлучэнні, марфемы, сказы, складаныя сінтаксічныя цэлыя), розна тыповыя экстралінгвістычныя факты (паняцці, прадметы, працэсы, з'явы, жывыя істоты) і артэфакты (створаныя чалавекам прадметы, выдуманыя істоты, фантастычныя сусветы)” [43, с. 701].

Беларускую лексікаграфію як сукупнасць разнастайных слоўнікаў беларускай і іншых моў, умоўна можна падзяліць на шэраг больш дробных груп, кожная з якіх аб'ядноўвае слоўнікі, блізкія адзін да аднаго па мове, тыпе, прадметнай галіне, якая апісваецца імі, і іншых прыкметах. Напрыклад, усе створаныя ў Беларусі слоўнікі, перш-наперш, групуюцца паводле мовы, якая імі апісваецца, у межах наступных напрамкаў: а) лексікаграфія беларускай мовы, б) лексікаграфія рускай мовы, в) лексікаграфія польскай мовы, г) лексікаграфія англійскай мовы і г. д. У сваю чаргу, у рамках кожнага з памянёных напрамкаў вылучаюцца дзве асноўныя групы слоўнікаў: 1) філалагічныя слоўнікі; 2) энцыклапедычныя ці спецыяльныя слоўнікі. Нарэшце, у межах кожнай з гэтых асноўных груп слоўнікаў вылучаюцца яшчэ больш дробныя групы даведачных выданняў.

Напрыклад, філалагічныя слоўнікі можна ўмоўна падзяліць на дзве групы. Першую складаюць тлумачальныя акадэмічныя слоўнікі агульнанацыянальнага маштабу (гл., напрыклад, “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т.” Мінск, 1977 – 1984), якія разам з тлумачальнымі слоўнікамі вучэбнага характару (гл., напрыклад, “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: для сярэдняй школы” А. Баханькова, І. Гайдукевіча, П. Шубы. 5-е выд. Мінск, 1996) аб'ядноўваюцца ў рамках *тлумачальнай лексікаграфіі*. У апошні час да тлумачальнай лексікаграфіі па шэрагу паказчыкаў набліжаецца *тлумачальна-камбінаторная лексікаграфія*, ці *сістэмная лексікаграфія* (менавіта ў яе рамках створаны, напрыклад, “Тлумачальна-камбінаторны слоўнік сучаснай рускай мовы” І. Мельчука, А. Жалкоўскага. Вена, 1984).

Другая група ўключае так званыя аспектыяныя слоўнікі, сукупнасць якіх можна назваць *аспектнай лексікаграфіяй*. Сёння гэтая апошняя група аспектыяных слоўнікаў па сваім складзе – самая шматлікая, яна падзяляецца на наступныя падгрупы слоўнікаў:

1) *гістарычная лексікаграфія*, якая аб'ядноўвае ў сабе даведнікі наступных тыпаў: а) гістарычныя слоўнікі нацыянальнай мовы [напрыклад, “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” (вып. 1 –

28. Мінск, 1982 – 2008) і інш.]; б) гістарычныя слоўнікі да асобных помнікаў пісьменства (напрыклад, “Энцыклапедычны даведнік” да “Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 г.” Мінск, 1989, с. 455 – 546); в) гістарычныя слоўнікі мовы выдатных дзеячаў мінулага (напрыклад, “Слоўнік мовы Скарыны: у 3 т.” У. Анічэнкі. Мінск, 1977 – 1994); г) вучэбныя гістарычныя слоўнікі (напрыклад, “Старабеларускі лексікон: Падручны перакладны слоўнік” М. Прыгодзіча і Г. Цівановай. Мінск, 1997); д) слоўнікі архаізмаў, гістарызмаў і састарэлых слоў (напрыклад, “Слоўнік устарэлых слоў беларускай мовы” А. Макаравіча, Брэст, 2005; “Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў” С. Струкавай. Мінск, 2007), а таксама іншыя разнавіднасці гістарычных слоўнікаў (адвольнікі, азбукоўнікі, алфавіты, вакабулярыі, гісторыка-этымалагічныя слоўнікі, лексісы, лексіконы, прыточнікі, словатлумачальнікі, слоўнікі-каранясловы, фізіёлагі, фларылегіі і г. д.);

2) *дыялектная лексікаграфія*, у склад якой уваходзяць: а) дыялекталагічныя і лексічныя атласы (напрыклад, “Дыялекталагічны атлас беларускай мовы: Даведчыны матэрыялы і каментары да карт” пад рэд. Р. Аванесава, К. Крапівы, Ю. Мацкевіч. Мінск, 1963; “Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: у 5 т.” пад рэд. Ю. Мацкевіч. Мінск, 1993 – 1998); б) зводныя дыялектныя слоўнікі (напрыклад, “Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т.” Мінск, 1979 – 1986); в) рэгіянальныя (абласныя, краёвыя) слоўнікі (напрыклад, “Віцебскі краёвы слоўнік” М. Каспяровіча. Віцебск, 1927; “Тураўскі слоўнік: у 5 т.” Мінск, 1982 – 1987); г) дыялектныя слоўнікі, складзеныя на матэрыяле мастацкіх твораў (напрыклад, “Дыялектызмы ў творах беларускіх савецкіх пісьменнікаў: Кароткі слоўнік-даведнік” М. Абабуркі. Мінск, 1979), а таксама іншыя разнавіднасці дыялектных слоўнікаў і атласаў;

3) *перакладная (двухмоўная і шматмоўная) лексікаграфія* – сэння, відаць, адзін з найбольш распрацаваных напрамкаў беларускай лексікаграфіі: а) двухмоўныя слоўнікі [напрыклад, “Беларуска-рускі слоўнік: у 2 т.” рэд. К. Атраховіч (Кандрат Крапіва). 2-е выд. Мінск, 1988 – 1989; “Польска-беларускі слоўнік” Я. Волкавай, В. Авілавай. Мінск, 2004]; б) шматмоўныя слоўнікі (напрыклад, “Англа-беларуска-рускі слоўнік” пад агульн. рэд. Т. Сушы, А. Шчукі. Мінск, 1989; “Proverbia et dicta: Шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў” пад рэд. Н. Ганчаровай. Мінск, 1993); в) дыферэнцыяльныя слоўнікі [напрыклад, “Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні)” І. Шкрабы. Мінск, 2008]; г) шматлікія аспектыя слоўнікі перакладнога тыпу (напрыклад, “Беларуска-рускі паралексічны слоўнік-даведнік: Дапаможнік для настаўні-

ка” пад рэд. А. Міхневіча. Мінск, 1985; “Руска-беларускі фразеалагічны слоўнік” І. Кісялёва. Мінск, 1991); д) двухмоўныя размоўнікі (напрыклад, “Англа-беларускі размоўнік” А. Міхневіча, Н. Навічэнкі. Мінск, 1992); е) перакладчыцкія слоўнікі і слоўнікі “падманнага сямроў перакладчыка” (напрыклад, “Фальшывыя сябры перакладчыка” В. Выхоты. Мінск, 2006); ё) слоўнікі моўных паралелей (напрыклад, “Нямецка-беларускія моўныя паралелі” В. Выхоты. Мінск, 1999) і інш.;

4) *анамастычная лексікаграфія*: а) анамастычныя слоўнікі агульнанацыянальнага маштабу (сёння беларускія анамастычныя адзінкі розных тыпаў найбольш шырока прадстаўлены ва ўніверсальнай “Беларускай энцыклапедыі: у 18 т.”); б) рэгіянальныя анамастычныя слоўнікі (напрыклад, “Анамастычны слоўнік Магілёўшчыны”, склад. В. Рагаўцоў, С. Кечык. Магілёў, 2000); в) анамастычныя слоўнікі да твораў асобных пісьменнікаў (напрыклад, “Анамастычны слоўнік твораў Якуба Коласа” пад рэд. М. Бірылы. Мінск, 1990); г) антрапанімічныя слоўнікі (напрыклад, “Беларуская антрапанімія: у 3 т.” М. Бірылы. Мінск, 1966 – 1982); д) тапанімічныя слоўнікі (напрыклад, “Слоўнік назваў населеных пунктаў [Віцебскай, Брэсцкай, Мінскай, Гродзенскай, Магілёўскай і Гомельскай абласцей]: у 6 т.” Я. Рапановіча. Мінск, 1977 – 1986); е) мікратапанімічныя слоўнікі (напрыклад, “Мікратапанімія Беларусі: матэрыялы”, рэд. М. Бірыла, Ю. Мацкевіч. Мінск, 1974), а таксама іншыя разнавіднасці анамастычных слоўнікаў (біблейскія анамастыконы, гаданіміконы, імяныя каталогі, пуцяводнікі па гарадах і вёсках, слоўнікі геаграфічных назваў, слоўнікі назваў жыхароў, урбананіміконы і да т. п.);

5) *этымалагічная лексікаграфія*: а) этымалагічныя слоўнікі нацыянальнай мовы (напрыклад, “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы”. Т. 1 – 11. Мінск, 1987 – 2006); б) этымалагічныя слоўнікі пэўных разрадаў моўных адзінак (напрыклад, “Этымалогія мясцовых назваў Віцебскай губерні” Ю. Трусмана. Рэвель, 1897; “Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў: у 2 ч.” І. Лепешава. Мінск, 1981 – 1993), а таксама іншыя разнавіднасці этымалагічных слоўнікаў (прамоўныя слоўнікі, слоўнікі запазычанняў, слоўнікі іншамоўных слоў, шматмоўныя параўнальныя слоўнікі і да т. п.);

6) *аўтарская (пісьменніцкая) лексікаграфія*, якая вызначаецца выключнай тыпалагічнай разнастайнасцю слоўнікаў, што аб’ядноўваюцца ў яе рамках (у мэтах эканоміі месца далей як прыклад будуць называцца толькі розныя тыпы даведнікаў): пісьменніцкія персанальныя энцыклапедыі, паэтычныя слоўнікі, слоўнікі рыфмаў, гукавых асанансаў, сутуччаў, мовы пісьменніка, мовы канкрэтнага літаратурнага твора, цытат з яго, літаратурных персанажаў, псеўданімаў, аўтарскіх канцэптаў, літаратурных сюжэтаў, метрычныя

даведнікі, слоўнікі ідыялектаў, паэтаніміконы, слоўнікі аўтарскіх ідыястыляў і інш. [44; 45];

7) *ідэаграфія*: аналагічныя слоўнікі, анамасіялагічныя слоўнікі, асацыятыўныя слоўнікі, ідэаграфічныя ці ідэалагічныя слоўнікі, інфармацыйна-пошукавыя тэзаўрусы, паняццёвыя слоўнікі, семантычныя слоўнікі, тэматычныя слоўнікі і інш.;

8) *арталагічная лексікаграфія*: акцэнталагічныя, арфаграфічныя, арфаэпічныя, паралексічныя слоўнікі, слоўнікі амографіаў, правільнасці, тыповых памылак, цяжжасцей і інш.;

9) *семанімічная лексікаграфія* (ад *сема*- ‘асобнае значэнне’): слоўнікі амонімаў, антонімаў, паронімаў, сінонімаў і інш.;

10) *дэрыватэграфія*: гнездавыя, дэрыватэграфічныя, каранёвыя, марфемна-дыстрыбуцыйныя, марфемныя, матывацыйныя, словаўтваральныя слоўнікі; дэрыватары; слоўнікі абрэвіятур, афіксаў, калек, скарачэнняў; слоўнікі словаўтваральных катэгорый, ланцужкоў, парадыгм, тыпаў і інш. [46];

11) *статыстычная лексікаграфія*: канкардансы, лексічныя мінімумы, пермутацыйныя слоўнікі, статыстычныя, частотныя слоўнікі і інш.;

12) *вучэбная лексікаграфія*: гульнявыя слоўнікі, дзіцячыя слоўнікі, комплексныя вучэбныя слоўнікі, паўрочныя слоўнікі, слоўнікі вышэйшай школы, слоўнікі для вучняў малодшых, сярэдніх і старэйшых класаў, слоўнікі для замежных студэнтаў, слоўнікі для каледжа, школьныя слоўнікі і інш.;

13) *неалагічная лексікаграфія (неаграфія)*: даведнікі “Новыя словы і значэнні”, слоўнікі агнонімаў, слоўнікі неалагізмаў, шыткі новых тэрмінаў, разнастайныя падборкі малавядомых слоў (напрыклад, серыя публікацый “Словы без прапіскі: Пазаслоўнікавая лексіка беларускай мовы” А. Каўруса ў часопісе “Роднае слова”) і інш.;

14) *фразеалагічная лексікаграфія (фразеаграфія)*: слоўнікі ідыём, слоўнікі народнай фразеалогіі, фразеалагічныя слоўнікі (ці слоўнікі фразеалагізмаў / фразем), фразеалагічныя слоўнікі дыферэнцыяльнага тыпу, этымалагічныя слоўнікі фразеалагізмаў і інш.;

15) *парэміялагічная лексікаграфія (парэміяграфія)*: парэміялагічныя слоўнікі (ці слоўнікі парэмій), слоўнікі афарызмаў, слоўнікі крылатых слоў, слоўнікі праклёнаў, слоўнікі прыказак і прымавак і інш.;

16) *граматычная лексікаграфія*: адваротныя слоўнікі, граматычныя слоўнікі, сінтагмарыі, сінтаксічныя слоўнікі, словазмяняльныя слоўнікі, слоўнікі граматычных валентнасцей, слоўнікі дзеяслоўнага кіравання, слоўнікі неаднаслоўных намінацый і структурных эквівалентаў слова, слоўнікі спалучальнасці слоў, слоўнікі структурных слоў, тлумачальныя слоўнікі прыназоўнікаў і інш.;

17) *субстандартная лексікаграфія*: сацыялектныя слоўнікі (ці слоўнікі сацыялектаў), слоўнікі аргатызмаў (арго), слоўнікі вульгарызмаў, слоўнікі гутарковай лексікі, слоўнікі дзіцячай мовы, слоўнікі жарганізмаў (жаргону), слоўнікі жэстаў і мімікі, слоўнікі слэнгу, слоўнікі табуяванай лексікі, слоўнікі тайных моў і інш.;

18) *стылістычная лексікаграфія*: слоўнікі дыскурсіўных слоў, метаніміі, метафар, перыфраз, параўнанняў, сінекдах, тропіаў, узмацняльных часціц, эпітэтаў, эўфемізмаў і інш.;

19) *лінгвакраіназнаўчая лексікаграфія*: лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі, слоўнікі безэквівалентнай лексікі, слоўнікі варварызмаў, слоўнікі лексічнай экзотыкі, слоў-унікалій і інш.;

20) *агульная канцэптаграфія*: агульныя канцэптуарыі (ці слоўнікі базавых канцэптаў), аксіялагічныя слоўнікі, аналітычныя слоўнікі, бестыярыі, дэскрыптарныя слоўнікі (ці слоўнікі дэскрыптарнаў), кантэнтныя слоўнікі, лінгвакультуралагічныя слоўнікі, паказальнікі матываў і сюжэтаў, прататыпічныя слоўнікі, слоўнікі вобразаў, ідэй, ключавых паняццяў, ключавых слоў, стэрэатыпаў, знакаў і сімвалаў; этналінгвістычныя слоўнікі і інш. [47];

21) *тэкставая лексікаграфія (гласаграфія)*: асобныя глосы, агульныя гласарыі і біблейскія гласарыі, гласаграфічныя слоўнікі, словапаказальнікі да тэкстаў і інш.;

22) *гіпертэкставая лексікаграфія*: гіпертэкставыя слоўнікі, поўнатэкставыя базы дадзеных, слоўнікі прэцэдэнтных тэкстаў, слоўнікі цытат, разнастайныя тэкстаграфічныя выданні і інш.;

23) *электронная (машынная, аўтаматызаваная) лексікаграфія*: онлайнавыя слоўнікі, аўтаматызаваныя слоўнікі, інтэрнэт-слоўнікі, мультымедычныя слоўнікі і энцыклапедыі, сканіраваныя слоўнікі, электронныя слоўнікі і інш.;

24) *ілюстрацыйная (малюнкавая) лексікаграфія*: ілюстраваныя даведнікі розных тыпаў, ілюстрацыйныя слоўнікі, карцінныя слоўнікі, малюнкавыя слоўнікі, мастацкія атласы, каталогі і інш.

Некаторыя металексікаграфы сёння прапануюць і іншыя напрамкі філалагічнай лексікаграфіі. Напрыклад, па ступені асвоенасці беларускай мовай тых або іншых рэестравых адзінак вылучаюцца слоўнікі, якія адносяцца да: а) *праектыўнай лексікаграфіі*, б) *апісальнай лексікаграфіі*, в) *нарматыўнай лексікаграфіі*. У сваю чаргу, па месцы і традыцыях падрыхтоўкі беларускіх слоўнікаў іх можна згрупаваць у межах: а) *акадэмічнай лексікаграфіі*, б) *лексікаграфіі ВНУ*, в) *галіновай лексікаграфіі*, г) *камерцыйнай лексікаграфіі* і г. д. Нарэшце, спецыялісты па сяміётыцы слоўніка называюць наступныя слоўнікавыя напрамкі: а) *лексікаграфія слоўнікавых комплексаў* (пад слоўнікавым комплексам разумеецца аб’яднанне

пад адной вокладкай адразу некалькіх слоўнікаў розных тыпаў); б) *лексікаграфія асобных выданняў* [48]; в) *прыкніжная лексікаграфія* [49]; г) *прыартыкулярная лексікаграфія* [50] і інш.

Такую ж разгалінаваную структуру мае і другая асноўная група слоўнікаў, г. зн. энцыклапедычных ці спецыяльных слоўнікаў. У прыватнасці, у рамках гэтай групы можна вылучыць наступныя падгрупы:

1) *энцыклапедычная лексікаграфія*: універсальныя, рэгіянальныя і галіновыя энцыклапедыі, архіўныя даведнікі, біябібліяграфічныя даведнікі, вызначальнікі раслін, генеалагічныя даведнікі, даведнікі серыі “Хто ёсць хто”, даведнікі серыі “Чырвоная кніга”, календары, тарыфна-кваліфікацыйныя даведнікі, тэматычныя энцыклапедычныя слоўнікі і даведнікі, храналагічныя атласы, даведнікі і каталогі, храналогіі і інш. [51];

2) *тэрміналагічная лексікаграфія (тэрмінаграфія)*: вузкагаліновыя слоўнікі, галіновыя даведнікі, зводныя політэматычныя слоўнікі стандартызаваных тэрмінаў, політэхнічныя слоўнікі, перакладныя слоўнікі тэрмінаў, слоўнікі міжнародных тэрмінаэлементарнаў, слоўнікі прафесіяналізмаў, слоўнікі спецыяльнай наменклатуры, тлумачальныя слоўнікі тэрмінаў, тэрміналагічныя банкі і базы дадзеных, гласарыі, мінімумы, слоўнікі, стандарты і інш. [52];

3) *класіфікацыйная лексікаграфія*: агульныя і лакальныя рубрыкатары (ці слоўнікі рубрык), агульныя і галіновыя класіфікатары, інфармацыйныя слоўнікі, прадметна-тэматычныя, імяныя, геаграфічныя і іншыя паказальнікі, разнастайныя індэксы і інш.;

4) *спецыяльная канцэптаграфія*: вузкадысцыплінарныя канцэптуарыі (ці слоўнікі дысцыплінарна арыентаваных канцэптаў), канцэптуальныя гласарыі, слоўнікі ключавых тэрмінаў, слоўнікі навуковых дэскрыптарнаў, слоўнікі навуковых ідэй, слоўнікі навуковых паняццяў і інш. [53].

Асобныя даследчыкі часам вылучаюць і некаторыя іншыя напрамкі спецыяльнай лексікаграфіі: *галіновая лексікаграфія, даследчыцкая лексікаграфія, дысцыплінарная лексікаграфія, навукова-тэхнічная лексікаграфія* і інш. Аднак, на нашу думку, гэтыя напрамкі шмат у чым супадаюць па сваім змесце з ужо ахарактарызаванымі (*энцыклапедычнай лексікаграфіяй і тэрміналагічнай лексікаграфіяй*), таму не мае сэнсу разглядаць гэтыя слоўнікавыя напрамкі асобна.

Непераадольнай мяжы паміж рознымі групамі слоўнікаў не існуе, і часам адзін і той жа слоўнік (напрыклад, “Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў” І. Лепешава) можа адначасова ўваходзіць у дзве розныя групы слоўнікаў (у дадзеным выпадку – у групу этымалагічных слоўнікаў і групу фразеалагічных слоўнікаў). Падобнае сумяшчэнне ў адным

канкрэтным слоўніку асобных рыс даведнікаў розных тыпаў – дастаткова пашыраная з’ява ў беларускай лексікаграфіі. І тлумачыцца гэта тым, што практычна любы слоўнік уключае ў сябе не адзін, а некалькі слоўнікавых параметраў, пры дапамозе якіх апісваюцца форма і змест рээстравых адзінак. Тып слоўніка звычайна вызначаецца па тым слоўнікавым параметры (даследчыкі называюць яго дамінантным), які ў гэтым слоўніку больш поўны і вычарпальны, чым іншыя слоўнікавыя параметры. У тых жа выпадках, калі два і больш слоўнікавых параметраў пададзены ў змесце канкрэтнага слоўніка аднолькава глыбока і ў сувязі з гэтым адначасова могуць быць названы дамінантнымі, мы назіраем з’яўленне слоўніка новага тыпу. Напрыклад, у апошні час на стыку тлумачальных і энцыклапедычных слоўнікаў узнік новы тып даведніка, дзе тлумачальныя і энцыклапедычныя параметры пададзены ў роўнай меры і абодва маюць дамінантны характар. У рускай лексікаграфіі такі тып даведніка называецца тлумачальна-энцыклапедычным слоўнікам, а ў заходнееўрапейскай лексікаграфіі – лексіпедыяй (ад *лексі-кон* + *энцыкла-педыя*).

Такім чынам, структура сучаснай беларускай лексікаграфіі мае даволі складаную будову, у падмурку якой ляжаць тры асноўныя складнікі: 1) усё напісанае пра слоўнікі (манаграфіі, артыкулы, слоўнікавыя рэцэнзіі, праспекты і да т. п. тэарэтычныя працы), што складае змест тэарэтычнай лексікаграфіі ці металеўрапейскай лексікаграфіі; 2) непасрэдная дзейнасць па складанні слоўнікаў і яе рэальныя кампаненты (слоўнікавыя картатэкі, палявыя запісы, электронныя базы дадзеных і да т. п. “словасховішчы”); узятыя разам, яны ўтвараюць аснову практычнай лексікаграфіі; 3) сукупнасць айчынных слоўнікаў розных тыпаў. Сёння кожнаму адукаванаму грамадзяніну Беларусі неабходна мець пэўнае ўяўленне пра асноўныя складнікі беларускай лексікаграфіі, бо яны выконваюць ролю своеасаблівай сістэмы каардынат, якая дапамагае арыентавацца ў неабсяжных інфармацыйных прасторах беларускай мовы, айчыннай і сусветнай культуры.

Спіс літаратуры

1. Супрун, А. Е. Введение в славянскую филологию : учеб. пособие для филол. факультетов ун-тов / А. Е. Супрун, А. М. Калюта. – Минск, 1981. – 432 с.
2. Дорошевский, В. Элементы лексикологии и семиотики / В. Дорошевский; пер. с польск. – М., 1973. – 287 с.
3. Ожегов, С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи : учеб. пособие для вузов / С. И. Ожегов. – М., 1974. – 352 с.
4. McArthur, T. Worlds of Reference / T. McArthur. – Cambridge, 1989.
5. Карпова, О. М. Словари языка писателей и цитат в английской лексикографии / О. М. Карпова, О. В. Коробейникова. – М., 2007. – 213 с.
6. Шчэрбін, В. К. Лексікаграфія / В. К. Шчэрбін // Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. – Мінск, 1999. – Т. 9. – С. 194 – 195.

7. Булахов, М. Г. Опыт исторического словаря русской лингвистической терминологии : в 5 т. / М. Г. Булахов. – Минск, 2003. – Т. 2. – 418 с.

8. Шербин, В. К. Лексикография / В. К. Шербин // Республика Беларусь : энциклопедия : в 6 т. – Минск, 2007. – Т. 4. – С. 432.

9. Морковкин, В. В. Об объеме и содержании понятия “теоретическая лексикография” / В. В. Морковкин // Вопросы языкознания. – 1987. – № 6. – С. 33 – 41.

10. Wiegand, H. E. On the Structure and Contents of a General Theory of Lexicography / H. E. Wiegand // Lexicographica. Series Major 1. “Lexeter 83”. Proceedings : Papers from the International Conference on Lexicography at Exeter, 9-12 Sept. 1983 / Ed. by R. R. Hartmann. – Tübingen, 1984. – P. 13 – 17.

11. Hausmann, F. J. The training and professional development of lexicographers in Germany / F. J. Hausmann // Lexicography : An emerging international profession / Ed. by R. Pison. – Oxford, 1986. – P. 101 – 110.

12. Денисов, П. Н. Лексика русского языка и принципы ее описания / П. Н. Денисов. – М., 1980. – 253 с.

13. Шчэрбін, В. К. Агляд сацыялінгвістычнай праблематыкі беларускай лексікаграфіі / В. К. Шчэрбін // Язык и социум : материалы V Междунар. науч. конф. : в 2 ч. – Минск, 2003. – Ч. 2. – С. 216 – 220.

14. Киселевский, А. И. Языки и метаязыки энциклопедий и толковых словарей / А. И. Киселевский. – Минск, 1977. – 176 с.

15. Гуліцкі, М. Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XX ст.) / М. Ф. Гуліцкі. – Минск, 1978. – 120 с.

16. Шчэрбін, В. К. Тэарэтычныя праблемы беларускай лексікаграфіі / В. К. Шчэрбін. – Минск, 1996. – 141 с.

17. Любецкая, К. П. 3 гісторыі нямецка-беларускай, беларуска-нямецкай лексікаграфіі і тэрмінаграфіі / К. П. Любецкая; навук. рэд. Г. А. Цыхун. – Минск, 2002. – 132 с.

18. Романо-германская и славянская лексикография : сб. теорет. статей / отв. ред. З. Н. Левит. – Минск, 1973. – 173 с.

19. Вопросы романо-германской и славянской лексикографии : сб. науч. статей / отв. ред. Г. Я. Панкрац. – Минск, 1976. – 158 с.

20. Навуковая канферэнцыя па пытаннях лексікалогіі і лексікаграфіі : тэз. дакл. – Минск, 1963. – 70 с.

21. Фразеологизм и его лексикографическая разработка : материалы IV Междунар. симпозиума / ред.-сост. А. С. Аксамитов. – Минск, 1987. – 146 с.

22. Vocabulum et vocabularium : сб. науч. трудов по лексикографии / отв. ред. В. В. Дубичинский. – Гродно, 1998. – Вып. 5. – 188 с.

23. Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium : сб. науч. трудов по лексикографии / отв. ред. В. В. Дубичинский и др. – Гродно, 2002. – 227 с.

24. Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium : сб. науч. трудов по лексикографии / отв. ред. Л. В. Рычкова и др. – Гродно, 2005. – 251 с.

25. Сучасныя праблемы беларускай лексікалогіі і лексікаграфіі : матэрыялы Міжнар. навук. канф. / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Минск, 2006. – 332 с.

26. Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium : сб. науч. трудов по лексикографии / отв. ред. Л. В. Рычкова, В. Л. Воронович. – Гродно, 2007. – 181 с.

27. Гл., напрыклад: Плотнікаў, Б. А. Беларускае слоўніцтва: вучэбны дапаможнік / Б. А. Плотнікаў. – Минск, 2003. – 135 с.

28. Гл., напрыклад: Шербин, В. К. Вселенная в алфавитном порядке : словари – вчера, сегодня, завтра / В. К. Шербин. – Минск, 1987. – 80 с.

29. Морковкин, В. В. Об объеме и содержании понятия “теоретическая лексикография” / В. В. Морковкин // Вопросы языкознания. – 1987. – № 6. – С. 33 – 41.

30. Левашов, Е. А. Принципы отбора источников для Картолки Словаря современного русского литературного языка / Е. А. Левашов, Р. П. Рогожникова // Теория и практика современной лексикографии : сб. науч. трудов / отв. ред. Р. П. Рогожникова. – СПб., 1984. – С. 3 – 9.

31. Сороколетов, Ф. П. Словарь современного русского языка и его эмпирическая база / Ф. П. Сороколетов // На-

циональные лексико-фразеологические фонды / отв. ред. Ф. П. Сороколетов. – СПб., 1995. – С. 173 – 176.

32. Котелова, Н. З. Текстовые лексико-фразеологические материалы как лингвистический источник / Н. З. Котелова // Национальные лексико-фразеологические фонды. – СПб., 1995. – С. 11 – 18.

33. Калакуцкая, Л. П. Картолке – “Российскому слову отличную пользу принесшей” / Л. П. Калакуцкая // Национальные лексико-фразеологические фонды. – СПб., 1995. – С. 23 – 27.

34. Кузнецова, Э. В. Картолки, использованные при подготовке словаря семантических классов русских глаголов / Э. В. Кузнецова // Национальные лексико-фразеологические фонды. – СПб., 1995. – С. 142 – 145.

35. Тихонов, А. Н. Какой должна быть центральная словарная картолка русского языка? / А. Н. Тихонов // Национальные лексико-фразеологические фонды. – СПб., 1995. – С. 80 – 87.

36. Integrum : точные методы и гуманитарные науки / ред.-сост. Г. Никипорец-Такигава. – М., 2006. – 430 с.

37. Плунгян, В. “Интегрум” и Национальный корпус русского языка в лингвистических исследованиях / В. Плунгян // Integrum : точные методы и гуманитарные науки / ред.-сост. Г. Никипорец-Такигава. – М., 2006. – С. 76 – 84.

38. Правовая информатизация Республики Беларусь : становление и перспективы развития / под общ. ред. Н. Н. Радивановича. – Минск, 2007. – 400 с.

39. Рогожникова, Р. П. Некоторые вопросы автоматизации лексикографических работ (обзор) / Р. П. Рогожникова, Л. В. Чернышева, Е. Ж. Кузнецова // Национальные лексико-фразеологические фонды. – СПб., 1995. – С. 197 – 202.

40. Морковкин, В. В. О словарной лексикологии / В. В. Морковкин // Русский язык за рубежом. – 2001. – № 2. – С. 32 – 38.

41. Морковкин, В. В. О базовом лексикографическом знании / В. В. Морковкин // Учебники и словари в системе средств обучения русскому языку как иностранному : сб. статей / под ред. В. В. Морковкиной и Л. Б. Трушиной. – М., 1986. – С. 102 – 117.

42. Гл., напрыклад: Беларускія слоўнікі й энцыклапедыі : бібліяграфія / склад. В. Кіпель, З. Саўка. – Нью-Ёрк; Минск, 2002. – 608 с.

43. Шербин, В. К. Словари / В. К. Шербин // Республика Беларусь : энциклопедия : в 6 т. – Минск, 2008. – Т. 6. – С. 701 – 703.

44. Шчэрбін, В. К. Ад пісьменніцкіх глос – да поўных слоўнікаў мовы пісьменніка / В. К. Шчэрбін // Роднае слова. – 2003. – № 11. – С. 16 – 21.

45. Шчэрбін, В. К. Ад поўных слоўнікаў мовы пісьменніка – да гіпертэкставых і ідэаграфічных слоўнікаў моўнай асобы пісьменніка / В. К. Шчэрбін // Роднае слова. – 2004. – № 2. – С. 42 – 48.

46. Шербин, В. К. Современная славянская дериватология : проблемы, направления и словарные типы / В. К. Шербин // Функциональные аспекты словаутварення. Дакл. IX Міжнар. навук. канф. / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Минск, 2006. – С. 264 – 274.

47. Шербин, В. К. Общая и специальная концептография / В. К. Шербин // Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium. – С. 26 – 31.

48. Гл., напрыклад: Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918 – 1998 гг. : бібліяграфічны даведнік / рэд. Г. Цыхун. – Минск, 2000. – 74 с.

49. Гл., напрыклад: Гаўрош, Н. В. Слоўнік Калюгавай мовы / Н. В. Гаўрош, Т. М. Трыпцуца // Л. Калюга. Творы. – Минск, 1992. – С. 526 – 559.

50. Гл., напрыклад: Слоўнік // І. А. Іўковіч, З. М. Кавалевіч. Беларуская і англійская мовы : шляхі кантактнага вывучэння // Роднае слова. – 2001. – № 1. – С. 88.

51. Шчэрбін, В. К. Універсальныя даведнікі пра чалавецтва і Сусвет / В. К. Шчэрбін // Народная асвета. – 1994. – № 1. – С. 77 – 80.

52. Шчэрбін, В. К. Асноўныя напрамкі сучаснай беларускай тэрмінаграфіі / В. К. Шчэрбін // Веснік БДУ. – Сер. 4. – 1995. – № 2. – С. 52 – 55.

53. Шербин, В. К. Терминография и специальная концептография : общее и специфическое / В. К. Шербин // Терминология 4 : изучение и обучение. Материалы четвертой междунар. науч.-практ. конф. – Минск, 2008. – С. 149 – 159.

ДАСЛЕДАВАННІ СТАТУТА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА БЕЛАРУСКІМІ І ЗАМЕЖНЫМІ ЛІНГВІСТАМІ: БІБЛІАГРАФІЧНЫ АГЛЯД ДА 480-ГОДДЗЯ ПЕРШАЙ РЭДАКЦЫІ ПОМНІКА СТАРАБЕЛАРУСКАГА ПІСЬМЕНСТВА

Цэнтральная навуковая бібліятэка імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі ўжо больш за паўстагоддзя займаецца адначасова з іншымі напрамкамі дзейнасці стварэннем інфармацыйна-бібліяграфічных рэсурсаў па разнастайных галінах навукі. Гэтая функцыя ўскладзена на аддзел інфармацыйна-аналітычнага забеспячэння навукова-даследчай работы. Яго супрацоўнікі з 1952 г. працуюць над бібліяграфіяй па беларускім мовазнаўстве. На дадзены момант з друку выйшлі чатыры бібліяграфічныя паказальнікі па беларускай лінгвістыцы, якія ахопліваюць навуковыя працы, выдадзеныя з 1825 да 1991 г. Агульная колькасць запісаў у гэтых паказальніках складае больш за 14,5 тыс. Інфармацыя пра навуковыя работы, створаныя ў наступныя гады, захоўваецца ў электроннай бібліяграфічнай базе дадзеных (БД) “Беларускае мовазнаўства”. Як і друкаваныя выданні, БД змяшчае дакументы па ўсіх напрамках лінгвістычнай навукі: гісторыі беларускай мовы, дыялекталогіі, сучасным мовазнаўстве, а таксама па такіх новых напрамках, як кагнітыўная лінгвістыка, этналінгвістыка, марфаналогія і інш. Агульная колькасць бібліяграфічных запісаў у БД складае больш за 25 тысяч са штодзённым папаўненнем.

Бібліяграфічныя паказальнікі і база дадзеных неабходныя ў першую чаргу для пошуку навуковых прац пэўнай тэматыкі. Аднак іх можна выкарыстоўваць і для аналітычнай работы, і перш за ўсё па гісторыі беларускага мовазнаўства. Гэтая публікацыя з’яўляецца спробай прааналізаваць наступную лінгвістычную праблему: гісторыю вывучэння беларускімі і замежнымі мовазнаўцамі Статута Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ) – з выкарыстаннем бібліяграфічных паказальнікаў і электроннай БД па беларускім мовазнаўстве.

Статут Вялікага княства Літоўскага – гэта звод законаў феадальнага права, які дзейнічаў у Вялікім княстве Літоўскім з сярэдзіны XVI да сярэдзіны XIX ст. і вытрымаў за гэты час тры рэдакцыі (1529 г., 1566 г., 1588 г.). Ён з’яўляецца дакументальным пацвярджэннем адной з самых дасканалых сістэм права ў Еўропе таго перыяду. Менавіта ў Літоўскім Статуце былі сфармуляваны нормы дзяржаўнага (канстытуцыйнага) права, чаго на той час не ведала заканадаўчая практыка іншых еўрапейскіх краін. Апошняя рэдакцыя мае 14 раздзелаў і 488 артыкулаў, у якіх утрымліваюцца нормы дзяржаўнага права і судовай сістэмы, шлюбна-сямейнага, зямельнага, грамадзянскага, крымінальнага і крымінальна-

працэсуальнага права. Статут ВКЛ – унікальны помнік прававой культуры і пісьменства. Роля ўсіх рэдакцый Статута ВКЛ у гісторыі беларускай мовы надзвычай важная. Яны замацоўвалі найлепшыя моўныя здабыткі канцылярска-юрыдычнага пісьменства свайго часу, а па багацці лексічнага матэрыялу з імі не можа параўнацца ніякі іншы помнік старабеларускага друку. Таму натуральна, што Статуты ВКЛ заўсёды былі аб’ектам лінгвістычных даследаванняў, найбольш актыўна выкарыстоўваліся ў якасці крыніцы пры вывучэнні гісторыі беларускай мовы.

Так, аналіз першага бібліяграфічнага даведніка [4] паказаў, што ў перыяд з 1825 да 1965 г. мовазнаўцамі была праведзена вялікая колькасць навуковых даследаванняў па гістарычнай лексікалогіі, гістарычнай марфалогіі і сінтаксісе з выкарыстаннем матэрыялаў трох рэдакцый Літоўскага Статута. Значных вынікаў у гэтай рабоце дасягнуў Я. Карскі. Маючы на мэце даказаць, што беларуская мова – раўнапраўная сярод іншых славянскіх моў, ён выканаў лінгвістычнае апісанне асноўных помнікаў пісьменства беларускай мовы, у тым ліку і Статута ВКЛ, даследаваў жывую мову, мясцовыя гаворкі, зрабіў выбарку з літаратурных, фальклорных і дыялектных запісаў, параўнаў факты з беларускай, украінскай і рускай моў. Вынікам гэтай работы стала бясспрэчнае прызнанне самастойнасці мовы беларускага народа.

Далейшы агляд бібліяграфіі па гісторыі беларускай мовы дазваляе вызначыць прыярытэтычныя напрамкі лінгвістычнай навукі перыяду 1825 – 1965 гг. Найбольш актыўна даследаваліся марфалогія, сінтаксіс і лексікалогія помнікаў беларускага пісьменства. Як правіла, у якасці крыніц гістарычных моўных фактаў выкарыстоўваліся адразу некалькі гістарычных дакументаў: помнікі дзелавога пісьменства (Статут ВКЛ, Літоўская метрыка), летапісная і рэлігійная літаратура. Да значных работ па гістарычнай марфалогіі, у якіх выкарыстоўваліся факты Літоўскіх Статутаў, можна аднесці наступныя: кандыдацкія дысертацыі А. Крывіцкага па гісторыі і сучасным стане асабовых і зваротнага займеннікаў беларускай мовы (1958), Г. Арашонкавай па тэме “Личные формы глаголов настоящего времени в белорусской письменности XVI века” (1958), А. Жураўскага па гісторыі загаднага ладу ў беларускай мове (1959), А. Юрэвіч па гісторыі і сучасным стане катэгорыі граматычнага роду ў беларускай мове (1960); доктарскую дысерта-

цыю Р. Карлава па гісторыі ўказальных займеннікаў у беларускай мове (1963).

Акрамя названых работ, у першай палове ХХ ст. была надрукавана вялікая колькасць навуковых артыкулаў па гістарычнай марфалогіі. Найбольш паспяхова працавалі такія лінгвісты, як У. Анічэнка, А. Бірала, Л. Шакун і іншыя.

Даследаванні па гістарычным сінтаксісе не такія шматлікія. Сярод іх звяртаюць на сябе ўвагу навуковыя работы М. Булахава. У пачатку 1960-х гг. ён актыўна выступаў у друку па праблеме адэктыўных канструкцый у старабеларускай мове. У гэты ж час былі абаронены кандыдацкія дысертацыі па гістарычным сінтаксісе І. Крамко і Б. Лапавым. Ва ўсіх працах выкарыстоўваліся моўныя факты, узятыя з Літоўскіх Статутаў.

Як адзначалася раней, Статуты ВКЛ надзвычай багатыя лексічным матэрыялам. Таму невыпадкова, што самымі шматлікімі аказаліся менавіта работы па лексіцы пісьмовых помнікаў. У бібліяграфічным паказальніку прадстаўлены працы М. Булахава, А. Вяржбоўскага, А. Жураўскага, В. Крыўчык, З. Даунене і Л. Судавічэне. Найбольш значнымі для нашага даследавання з'яўляюцца работы дацэнта Вільнюскага ўніверсітэта М. Закар'ян – кандыдацкая дысертацыя і шэраг артыкулаў. Яны поўнасьцю прысвечаны слоўнікаваму складу Статута 1588 г.

Аналіз двух наступных бібліяграфічных даведнікаў [1, 2] сведчыць пра пашырэнне навуковых інтарэсаў лінгвістаў. Матэрыялы гістарычных пісьмовых помнікаў выкарыстоўваюцца пры вывучэнні арфаграфіі, графікі, словаўтварэння старабеларускай мовы. Так, варта адзначыць работы А. Булькі, яго кандыдацкую дысертацыю “Орфографическая система древней белорусской письменности” (1966), манаграфію (1970) і шэраг артыкулаў.

Словаўтварэннем у старабеларускай мове плённа займаўся П. Вярхоў. На матэрыяле розных паводле жанраў гістарычных помнікаў (у тым ліку і Статута ВКЛ) ён правёў грунтоўны аналіз суфіксальнага словаўтварэння ў беларускай мове XV – XX стст., вынікам якога стала кандыдацкая дысертацыя (1970). У гэты ж час (1966 – 1985) актыўна пачалі даследавацца асобныя часціны мовы. Гісторыяй назоўнікаў займалася М. Жыдовіч (манаграфія “Существительное в белорусском языке”, 1969). М. Булахаў, М. Прыгодзіч, М. Закар'ян і некаторыя іншыя актыўна працавалі над гісторыяй прыметнікаў беларускай мовы. І. Каралёва на матэрыялах помнікаў пісьменства XV – XVII стст. вывучала гісторыю лічэбнікаў. Р. Карлаў працягваў даследаванні старабеларускіх займеннікаў. Доктарскую дысертацыю па гісторыі прыназоўніка ў беларускай мове абараніў П. Шуба (“Предлог в белорусском языке”, 1971).

Не менш актыўна ў дадзены перыяд даследаваўся гістарычны сінтаксіс. Значны ўклад у гэты

лінгвістычны напрамак унеслі А. Груца (працы па сінтаксісе складаназалежнага сказа), В. Баркоўскі (працы па сінтаксісе простага сказа), Л. Елісеева (працы па дзеяслоўным кіраванні ў старабеларускай мове) і інш.

Што датычыцца гістарычнай лексікалогіі, то яна па-ранейшаму вывучалася найбольш актыўна. Вынікам сталі новыя кандыдацкія дысертацыі: В. Бекіша “Исследование лексики белорусских памятников XV – XVII столетий (Наименование лиц)”, Н. Гілевіч “Из истории социально-экономической лексики в белорусском языке (названия повинностей, налогов, торговых пошлин и административно-судебных платежей в памятниках письменности XV – XVIII веков)”, У. Лазоўскага “Юридическая терминология в языке белорусских письменных памятников XV – XVIII веков”, К. Скурата “Наименование метрических единиц в старобелорусском языке (На материале письменных памятников XV – XVII веков)”, І. Чартко “Лексика немецкого происхождения в старобелорусском языке”; доктарская дысертацыя А. Булькі “Лексические заимствования в белорусском языке XIV – XVIII веков”.

Звернемся да апошняга надрукаванага бібліяграфічнага паказальніка, што адлюстроўвае навуковыя работы, створаныя ў перыяд з 1986 да 1991 г. [3]. У гэты час актыўна вывучалася старабеларускае словаўварэнне (працы М. Прыгодзіча). Але па-ранейшаму лексікалогія застаецца прыярытэтным напрамкам у даследаваннях па гісторыі беларускай мовы. Матэрыялы Статута ВКЛ выкарыстоўваюцца ў працах А. Булькі, Н. Памецькі, Р. Дайлідзенаса.

Асаблівай увагі заслугоўвае выданне “Статут Вялікага княства Літоўскага 1588” з тэкстамі, каментарыямі і даведнікам, ажыццёўленае ў Беларусі ў 1989 г. Яно ўключае нарыс аб сацыяльна-гістарычных умовах узнікнення помніка, яго арыгінальны, адаптаваны і рускамоўны тэксты, а таксама энцыклапедычны даведнік тэрмінаў і паняццяў. Апошні вылучаецца слоўнікавым артыкулам “Мова Статута” А. Жураўскага. У ім грунтоўна прааналізаваны графіка, арфаграфія, фанетыка, граматыка і лексіка гэтага старадруку. Даследчык адзначае, што асновай Статута стала народная беларуская мова. Аднак канцылярска-юрыдычнае пісьменства, выконваючы важныя грамадскія і дзяржаўныя функцыі, вымушана было выпрацаваць і ўласныя моўныя сродкі, больш багатыя і разнастайныя ў параўнанні з народна-дыялектнай мовай.

Звернемся да аналізу электроннай БД “Беларускае мовазнаўства” [7]. Яе праграмнае забеспячэнне дазваляе ажыццяўляць пошук неабходнай інфармацыі па зададзеных ключавых словах. З масіву дакументаў, створаных з 1992 г. да дадзенага моманту, намі былі выбраны тыя, што змяшчалі ключавыя словы “помнікі пісьменства” і “Вялікае княства Літоўскае”. Аналіз гэтых дакументаў выявіў наступ-

ныя звесткі аб вывучэнні мовы Статута. Упершыню аб'ектам даследавання ў становіцца анамастычная лексіка, прадстаўленая ў помніках беларускага пісьменства (аўтары такіх прац – З. Шведава, І. Капылоў, В. Галубовіч, а таксама польская даследчыца З. Абрамовіч). Актыўна вывучаецца лексіка гістарычных твораў. Асобныя працы такога кшталту выканалі Н. Паляшчук, А. Цярэшчанка, В. Турава (вывучэнне юрыдычнай тэрміналогіі Літоўскіх Статутаў), Т. Уласава (вывучэнне лексічных варыянтаў у тэксце Статута 1529 г.), І. Кошчыц (вывучэнне лексікі, што называе меры вымярэння прасторы ў Статуце ВКЛ) і інш.

Неабходна адзначыць кандыдацкую дысертацыю М. Новіка “Лексіка Статута Вялікага княства Літоўскага (1588)”, абароненую ў 2003 г. Гэта другое (пасля работ М. Закар’ян) даследаванне, цалкам прысвечанае лексіцы Статута ВКЛ. У ім праводзіцца семантычны і этымалагічны аналіз амаль дзвюх тысяч намінаўных адзінак, выбраных з тэксту і сістэматызаваных па лексічных разрадах: юрыдычна-прававая, канцылярска-справаводчая, сацыяльна-эканамічная і прафесіянальна-вытворчая лексіка. Аўтарам зроблена таксама этымалагічная характарыстыка лексічных адзінак, якая паказала, што большасць намінацый уяўляе сабой спрадвечна беларускую лексіку. Сярод запызчанняў часцей за ўсё сустракаюцца паланізмы. Адзначана таксама наяўнасць разнастайных парадыгматычных сувязей паміж словамі ўнутры лексіка-семантычных груп.

Аналіз БД “Беларускае мовазнаўства” паказаў, што пачатак ХХІ ст. вярнуў цікавасць даследчыкаў да граматычнага ладу старабеларускай мовы. Сведчаннем гэтаму з’яўляюцца даследаванні Ж. Яромы, прысвечаныя марфалагічным асаблівасцям дзеясловаў і займеннікаў у тэкстах Літоўскіх Статутаў.

Значнай культурнай і навуковай падзеяй апошніх гадоў трэба лічыць выданне двухтомнай энцыклапедыі “Вялікае княства Літоўскае” [5; 6]. Гэта найбольш поўны даведнік па гісторыі і культуры старажытнай Беларусі-Літоўскай дзяржавы. Ён змяшчае каля 4 тысяч слоўнікавых артыкулаў. Над энцыклапедыяй працавалі не толькі беларускія навукоўцы, але і іх калегі з Літвы, Украіны, Польшчы і Расіі. Выданне адкрываюць уступныя аглядныя артыкулы па гісторыі, дзяржаўным і палітычным ладзе, эканамічным развіцці, сацыяльнай структуры, культуры і гісторыі даследавання ВКЛ. Для мовазнаўцаў цікавым будзе артыкул гісторыка У. Свяжынскага “Народы і мовы”, у якім асвятляецца моўная сітуацыя ў дзяржаве, уплыў на яе фарміраванне розных народнасцей і этнічных груп [5, с. 58 – 67]. Тром Статутам Вялікага княства Літоўскага прысвечаны асобныя артыкулы Я. Юхо ў другім томе энцыклапедыі [6, с. 630 – 634].

Да юбілею Першай рэдакцыі Статута ВКЛ прымеркавана спецыяльнае выданне, ажыццёўленае літоўскімі навукоўцамі ў 2004 г., што ўключае тэкст

дакумента на мове арыгінала, яго пераклад на рускую мову, старабеларуска-руська-лацінскі слоўнік [8]. Пададзена таксама кароткая гістарыяграфія праблемы, гісторыя эпохі і кадыфікацыі Першага Літоўскага Статута, упершыню прапанаваны кароткі каментарый да ўсіх раздзелаў Статута. Не абышлі ўвагай аўтары і мову гэтага помніка дзелавага пісьменства: вызначаны перадумовы станаўлення старабеларускай мовы ў якасці афіцыйнай, яе статус і роля ў публічным жыцці феадальнага грамадства ВКЛ, прадстаўлена гістарыяграфія пытання аб назве мовы Статута [8, с. 63 – 68].

Такім чынам, праведзены аналіз бібліяграфічных даведнікаў і электроннай БД па беларускім мовазнаўстве паказвае, што лінгвістычныя матэрыялы Статута Вялікага княства Літоўскага актыўна выкарыстоўваліся мовазнаўцамі ў іх даследаваннях. Амаль ніводная навуковая праца, прысвечаная гісторыі беларускай мовы, не абышлася без гэтых гістарычных помнікаў як найлепшых узораў канцылярска-юрыдычнага пісьменства ХВІ ст. Статуты ВКЛ не толькі выкарыстоўваліся ў якасці крыніцы для вывучэння тых ці іншых пытанняў мовазнаўства, але і самі часта з’яўляліся непасрэдным аб’ектам лінгвістычных даследаванняў.

Спіс літаратуры

1. **Беларускае мовазнаўства : бібліяграфічны паказальнік (1966 – 1975)** / Акад. навук БССР, Фундам. 6-ка імя Я. Коласа; склад. : А. Д. Васілеўская, Я. М. Рамановіч; рэд. М. В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1980. – 352 с.
2. **Беларускае мовазнаўства : бібліяграфічны паказальнік, 1976 – 1985** / Акад. навук Беларусі, Цэнтр. навук. 6-ка імя Я. Коласа; склад. : А. Д. Васілеўская, Я. М. Рамановіч; навук. рэд. А. І. Падлужны. – Мінск, 1993. – 558 с.
3. **Беларускае мовазнаўства : бібліяграфічны паказальнік, 1986 – 1991** / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр. навук. 6-ка імя Я. Коласа, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; склад. : А. У. Каратышэўская, А. У. Трацякова; навук. рэд. В. П. Русак. – Мінск : Беларуская навука, 2004. – 484 с.
4. **Беларускае мовазнаўства : бібліяграфічны ўказальнік (1825 – 1965 гг.)** / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа, Фундам. 6-ка імя Я. Коласа; склад. : А. Д. Васілеўская [і інш.]; рэд. Л. М. Шакун. – Мінск : Навука і тэхніка, 1967. – 415 с.
5. **Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя** : у 2 т. / рэдкал. : Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2005. – Т. 1 : А – К. – 688 с.
6. **Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя** : у 2 т. / рэдкал. : Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2007. – Т. 2 : К – Я. – 792 с.
7. **Документальные и фактографические базы данных : [путеводитель]** / Центр. науч. 6-ка им. Я. Коласа Нац. акад. наук Беларусі, Отдел информ.-аналит. обеспечения науч.-исслед. работы; сост. : Т. К. Басинюк [и др.]; науч. ред. Н. Ю. Березкина, канд. ист. наук; ред. И. П. Городко. – Мінск : ЦНБ им. Я. Коласа НАН Беларусі, 2008. – 14 с.
8. **Лазутка, С. Первый Литовский Статут (1529 г.) = Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)** / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичюс. – Вильнюс : Изд-во Марги раштай, 2004. – 522 с.

Ірына СМІРНОВА,

навуковы супрацоўнік аддзела
інфармацыйна-аналітычнага забеспячэння
навукова-даследчай работы
Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Алесь КАЎРУС

АГЛЕДЗІНЫ СЛОВА

УТВАРЭННЕ, СЛОВАЗМЯНЕННЕ, ПРАВАПІС

У курсах беларускай мовы для сярэдніх і вышэйшых навучальных устаноў значнае месца займае лексіка. Асноўная частка лексічнага складу беларускай мовы (агульнанародная лексіка) фіксуецца і пэўным чынам кваліфікуецца ў слоўніках ды іншых лінгвістычных працах і тым самым нібы бярэцца пад нагляд, ахову грамадства. Разам з тым ёсць немалы пласт слоў, якія пазбаўлены такой увагі і падтрымкі з боку карыстальнікаў мовы і лінгвістаў-кадыфікатараў. Гэта індывідуальна-аўтарскія і агульнамоўныя неалагізмы.

Першыя звычайна ствараюцца і існуюць у пэўным тэксце або характэрныя для ўсёй творчасці аўтара, другія ўзнікаюць, каб абазначыць новы прадмет, з’яву, паняцце або замяніць назву вядомага прадмета. Аўтарскія, а напачатку і агульнамоўныя неалагізмы не ўваходзяць у слоўнікі літаратурнай мовы. Тым не менш замацаваны ў мовазнаўстве агульны статус новых слоў – прызнанне іх наяўнасці, існавання як спецыфічных лексічных адзінак – дае ім права на жыццё, на выкарыстанне ў мове.

Традыцыйна навучальная праца з неалагізмамі зводзіцца ў асноўным да распазнавання іх у сказе, у тэксце, да паказу ў агульным плане іх ролі. Вучні і студэнты засвойваюць азначэнне гэтых слоў, запамінаюць прыклады. Відавочна, гэтая праца патрабуе пашырэння і паглыблення. Важна не толькі выявіць неалагізм, але і вызначыць, наколькі ён удалы: ці правамерная яго марфемная структура, ці адпавядае яна правілам беларускага словаўтварэння, ці дасканала новая лексічная адзінка ў плане выражэння, ці дазваляе дасягнуць мэты, што пастаўлена перад выказваннем, увогуле ці мэтазгодны зварот да неалагізма ў канкрэтным выпадку.

Неалагізмы – элементы, складнікі маўлення. І калі грамадствам вырашаецца задача павысіць культуру мовы, то, натуральна, павінна быць большая ўвага да гэтага лексічнага пласта.

Вядома, перш за ўсё адказнасць бярэ на сябе, пускаючы новае слова на друкаваную старонку ці ў эфір, яго аўтар, стваральнік. Пры гэтым выявіць чуйнасць і філалагічную дасведчанасць мусяць і тыя, хто мае дачыненне да рэдагавання тэксту.

З неалагізмамі практычна мы сустракаемся штодня – чытаючы кнігі, перыядычныя выданні, слухаючы радыё і гледзячы тэлевізар, кантактуючы з суразмоўцамі.

Пісьменнікі розных пакаленняў імкнуцца дасягнуць змястоўнасці, вобразнасці выказвання, у тым ліку за кошт наватвораў. Напрыклад:

Не ўсё магу сказаць я словам...

Ты ж так далёка ад мяне!

Хай цёплым подыхам вятровым

Цябе міжслоўе ахіне (К. Буйла).

Вылучаны назоўнік удалы паводле ўтварэння (параўнаем *міжрадкоўе*) і ўжывання: ён памацаў сэнс і эмацыйную напоўненасць страфы.

Але, як паказвае літаратурная практыка, наватвор не заўсёды адпавядае вымогам, што ставяцца да слова. Прачытаем сказ з апавядання: *Асаблівы гармідар стаяў летам, калі ў школе пачыналіся канікулы і да вольнай раніцою ад няжыткаў другой змены далучаліся нешанцукі-першазменнікі* (ЛіМ. 21.03.2008).

Слова *нешанцуку* ужыта, каб перадаць значэнне ‘той, каму не шанцуе’. Больш празрыстую і зразумелую марфемную і семантычную структуру мела б слова *нешанцоўнік*. Знайсці яго няцяжка, бо ў беларускай мове ёсць назоўнік *шанцоўнік*, утвораны з дапамогай суфікса *-ік-* ад прыметніка *шанцоўны* (гл. Роднае слова. 2005. № 11. С. 33).

Заўважна грувасткае злучэнне двух наватвораў *нешанцукі-першазменнікі* наўрад ці дадае эстэтычнасці сказу. Але ж без слова *першазменнікі* (ці яго адпаведніка *вучні з першай змены*) не было б падставы, патрэбы ў неалагізме *нешанцукі*, што выконвае ролю прыдатка. Зрэшты, выяўляецца, слова *нешанцукі* (ці нават *нешанцоўнікі*) тут не зусім дарэчы: яно больш падыходзіць як ацэнка пэўнай катэгорыі школьнікаў на працягу навучальнага года, а не летам, калі адбываецца дзеянне твора.

Каб не склалася ўяўленне, што “дзвюхчасткаваасць”, “двухслоўнасць” неалагізма – увогуле яго канструкцыйная хіба, разгледзім падобны прыклад.

Нейкі чалавек любіў развітвацца з намерлымі жанчынамі. Даведаўшыся праз пахавальную кантору, што збіраюцца дзесьці хаваць нябожчыцу пад ягоны густ, ён з’яўляўся ў натоўпе смуткоўцаў-развітальнікаў... (Польмя. 1995. № 9).

Выказваючы значэнне ‘той, хто смуткуе развітваючыся’, выдзеленае спалучэнне выканала ролю, якая яму адводзілася аўтарам апавяду. Яно зразумелае нават без кантэксту, не мае словаўтваральных і стылістычных заган.

На нашу думку, тэму “Неалагізмы” варта вывучаць у большай скіраванасці да моўнай практыкі,

Алесь Аляксандравіч Каўрус – мовазнаўца. Кандыдат філалагічных навук (1965). Закончыў Мінскі педінстытут імя А. М. Горкага (1959). Працаваў настаўнікам на Мядзельшчыне (1959 – 1962), старшым выкладчыкам Мазырскага педінстытута (1965 – 1968), старшым навуковым супрацоўнікам Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН Беларусі (1968 – 1974), рэдактарам выдавецтва “Народная асвета” (1974 – 1981), дацэнтам кафедры беларускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка (1982 – 2006). Даследуе мову мастацкай літаратуры і сродкаў масавай інфармацыі, беларускую тэрміналогію, культуру мовы, стылістыку і інш. Аўтар больш як 200 навуковых прац, у тым ліку кнігі “З крыніц народнай мовы” (1968), “Стылістыка беларускай мовы” (1980, 2-е выд. 1987, 3-е выд. 1992), “Культура слова” (1983), “Слова наша роднае” (1986), “Мова народа, мова пісьменніка” (1989), “Дакумент па-беларуску” (1994), сааўтар (з М. Круталевічам) навучальнага дапаможніка для студэнтаў ВУНУ “Стараславянская мова” (2005).

падпарадкоўваць задачы стварэння тэкстаў. Звычайна індывідуальна-аўтарскія наватворы разглядаюцца, паказваюцца як словы, што выходзяць у свет з творчай лабараторыі пісьменніка. Напраўду ж яны ўзнікаюць не толькі ў тэкстах мастацкага, але і іншых стыляў, у тым ліку гутарковага. Можна сказаць, што да ўтварэння слоў, відазмянення іх формы маюць адносіны ўсе беларускамоўцы, асабліва сёння, у варунках білінгвізму.

Пашчасціла назіраць, як у працэсе гутаркі нараджаецца слова. Усцешаная маці, заўважыўшы, што яе сыноч падрос, пшчотна кажа: “*Ах ты, мой падрослік!*” Праз момант, каб, можа, не сурочыць (трэба ж, каб і яшчэ рос!), яна нібы папраўляе сябе: “*Ах ты, мой падрасталынік!*” Жанчына добра адчула і перадала словамі-назвамі (напэўна, сабою прыдуманымі) і граматыку – закончанасць і працяг дзеяння, і псіхалогію – сваё мацярынскае пачуццё.

Падобная сітуацыя апісана ў рамане “Чужая бацькаўшчына” В. Адамчыка. Вязуць да касцёла хрысціць дзіця. На двор “з хаты высыталі бабы і маладзіцы <...> [каля брычкі] наперабой паднімаўся галас.

- Во дзіця, ёсць на што глянуць.
- Надта ж харошае.
- Як жа ж называцца будзе?
- **Росцік.**
- Вой, проўда ж не чула!
- Імя не торба, абы рос здаровенькі!”

У гэтым дыялогу напэўна існуе сэнсавая сувязь, перагукванне дзеясловаў *рос, расці* з імем *Росцік*.

Калісьці па радыё слухаў расказ рабочай – былой вясцоўкі: *За добрую працу мне далі пашырэньне – выдзелілі трохпакаёвую кватэру*. Так жанчына асэнсавала рускае слова *поощрение* (гэта адна з праяў народнай этымалогіі). Слова *пашырэньне* тут няправільнае, але якое яно змястоўнае, гаваркое, характарыстычнае! І... дарэчы ў гэтым выпадку.

Аднойчы на практычных занятках рабіўся стылістычны аналіз. У чытаным студэнткаю тэксце нязвыкла загучалі словы *памяншэлы людскі паток*. Першае з гэтых слоў, здаецца, дасюль не чуае, але нібыта і знаёмае. Папрасіў: “Прачытай-

це, калі ласка, яшчэ раз мясціну пра памяншэлы людскі паток”. Студэнтка хутка знайшла патрэбны сказ: *Пасля рэвалюцыі, заканчэння польска-савецкай вайны, праз пяць гадоў туляння на чужыне, у 1921 годзе людскі паток, памяншэлы, губляючы на дарозе ад мору і голаду жывыя душы, ізноў навярнуў на Захад, каб пабачыць родныя папалішчы...*

– Дык як жа ў тэксце: людскі паток памяншэлы ці памяншэлы? – здзіўлена пытаюся.

– Выбачайце, я напісала *памяншэлы*, а была прачытала *памяншэлы*.

Гэты эпізод яшчэ раз прадэманстравалі актуальнасць тэндэнцыі да пашырэння ў беларускай мове дзеепрыметнікаў з суфіксам *-л-*.

Што да слова *памяншэлы*, то яно агульнаўжывальнае, стылістычна нейтральнае. З апорай на яго семантыку і прадукцыйную мадэль студэнткаю быў прамоўлены аказіяналізм *памяншэлы*. У літаратурнай мове ўжываецца сінонім *паменшаны*. Да гэтага раду далучаецца вытвор *паменшалы*: *На трэція суткі чуйным прыцемкам Віталь пастукаўся ў акно паменшалай і яшчэ болей прыгорбленай... роднай хаты* (В. Адамчык).

Хочацца згадаць яшчэ адзін выпадак з педагагічнай працы. Студэнтка-вячэрніца, адказваючы на пытанне з граматыкі ці арфаграфіі, некалькі разоў ужывала словы-тэрміны *націсковы склад, ненацісковы склад*. У гутарцы высветлілася, што гэтыя мілагучныя варыянты кадэфікаваных тэрмінаў *націскны, ненаціскны* студэнтка прамаўляла, нават не падазраючы, што іх няма ў падручніку. А словы, узніклыя міжвольна, маглі б спатрэбіцца дзеля ўдасканалення асобных тэрмінаў. Так, у РБС-1982 рускае *ударяемость* перакладаецца *націскнасць*. Апошнія слова нязручнае, цяжкае на вымаўленне. А калі замест яго ўжываць *націсковасць*?!

Да некаторых рускіх слоў беларуская мова не мае адпаведнікаў аднолькавай часцінамоўнай аднесенасці. У прыватнасці, гэта прыметнік *вузовскі*. РБС-1982 перакладае яго апісальна: *вузовская система образования – сістэма вышэйшай адукацыі*. Але нярэдка можна сустрэць слова *вузайскі*: *Мне як вузайскаму работніку не давядзецца мудрагеліць са студэнтамі над тэмай “Станоўчы герой перабудовы”* (ЛіМ. 15.09.1989). Аўтар ужыў русізм – і анігадкі, не зазнаў прыкрасці. А тут якраз вельмі зручна

паказаць студэнтам, як можна лёгка абысціся без пазычання: *Мне як работніку ВНУ не давядзеца мудрагеліць...* (Гэты выкладчык-філолаг працаваў у педагагічным інстытуце.) Або: *Мне як інстытуцкаму работніку не давядзеца мудрагеліць...* Дакладна перададзена значэнне рускага *вузовский* і ў наступным сказе: *Такая схема ўвайшла ў безліч школьных і інстытуцкіх, універсітэцкіх падручнікаў* (ЛіМ. 27.03.1992).

Вывяўлена спроба знайсці лексічны эквівалент рускага *вузовский*. Маладая паэтка прапанавала індывідуальны прыметнік *ВэНэУшны*.

*Стаю над пустэчаю нейкаю
з падфарбаванымі вейкамі,
з падфарбаванымі слушнымі
думкамі ВэНэУшнымі*

(Я. Дашына. Думкі ў метро).

Давялося і аўтару гэтага артыкула ўжыць наватвор у навуковым тэксце: у *вэнэускай* ці *акадэмічнай граматыцы мэтазгодна даць звесткі пра прыназоўнік із* (Роднае слова. 2006. № 3).

Форму слова *вэнэушны* можна суаднесці з прыметнікам *бэтэшыны* (ад БТ) і нават з рускім *пэтэушник* [чытанне літар абрэвіятуры: пэ (проф.) + тэ (тех.) + уч (училище) → *уш* + *ник* (суфікс дзейнай асобы)].

Мае пад сабою пэўны грунт і варыянт *вэнэускі*: суфікс *-ск-* тыпова прыметнікавы. Падобныя прыметнікі ўтвараюцца і ад некаторых нескланяльных назоўнікаў, напрыклад, *тартускі* (← *Тарту*).

Варта дадаць, што ў рускай мове ад аналагічнай абрэвіятуры МГУ ўтвораны прыметнік *эмгеувский*.

Удасканаленне формы слоў адбываецца няспына. Гэта выклікаецца тым, што на пачатковым этапе пры запазычанні слоў ці пры словаўтварэнні на роднай глебе маглі быць дапушчаны хібы што да плану выражэння. З часам яны заўважаюцца і ўсведамляюцца – і тады перад моўнай практыкай і лінгвістамі паўстае праблема пошуку больш прыдатнай лексічнай адзінкі. Нагадаем вядомыя факты.

Гадоў сорок назад грувастка, цяжкавымоўны выраз *абслугоўваючы персанал* набыў выгляд *абслуговы (абслугоўчы) персанал*. Намі было высветлена, што правільная форма назоўніка *звяно* – *звёны*, а не *звенні*. Цяпер форма *звёны* пашырылася, яна падаецца слоўнікамі і граматыкамі. У адпаведнасць з вымаўленнем (яканне) лексікографы прывялі правапіс назоўніка іншамоўнага паходжання *сяржант*.

У той час ужываліся тэрміны *язычаскі, язычаства* (рус. *языческий, язычество*). Гэта супярэчыла беларускаму словаўтварэнню: строга кажучы, у нашай мове няма прыметнікаў з суфіксам *-аск-* пасля зычнага *ч*. Былі знойдзены натуральныя формы слоў *язычніцкі, язычніцтва*. Галоўным чынам праз слоўнікі яны хутка ўвайшлі ў агульны ўжытак.

Ды неяк на вочы трапіў прыметнік *языцкі*. З такой формы вынікае, што ён утвораны... непасрэдна ад назоўніка *язык* у сучасным значэнні: ... *Снегавей, шугавей, завіруха*. / *Паламала завяя крыло*. / *У языцкай замове рухаў* / *Высыявае завяя слоў* (А. Хатэнка). Варыянт *языцкі* ўспрымаецца і асэнсоўваецца як збыткоўны ў літаратурнай мове.

Перабудова слоў згодна з сучасным разуменнем іх правільнасці і дакладнасці працягваецца.

Беларускія слоўнікі перакладаюць слова *новшество* (залежна ад значэння) некалькімі словамі: *навіна, навізна, новаўвядзенне*. Але прапанаваныя адпаведнікі не могуць задаволіць цалкам – ёсць кантэксты, у якіх патрабуецца больш дакладнае слова. На ролю такога слова стаў прэтэндаваць неалагізм *ноўшасць* (намі ўпершыню зафіксаваны ў 1995 г.): *Дзіцяне горкае, Марыяна проста і адда на любіць бацьку. Без падтэкстаў наводле Эсхіла або Фрэйда, што само па сабе ўяўляе неверагодную сцэнічную ноўшасць!* (ЛіМ. 20.02.1998).

Захоўваючы словаўтваральную сувязь з рускім *новшество*, вытвор *ноўшасць* мае зусім беларускае аблічча.

Паводле гэтай словаўтваральнай заканамернасці з'явіўся назоўнік *свяцейшасць (найсвяцейшасць)* – адпаведнік рускага *святейшество*.

Часам моўная практыка падпраўляе, удаस्कalanьвае форму літаратурнага слова дзеля больш дакладнай і акрэсленай перадачы значэння.

За прыметнікам *змястоўны* (рус. *содержательный*) замацавана значэнне 'з багатым зместам, з вялікім унутраным сэнсам': *змястоўная прмова*. Адначасова ў літаратуразнаўстве яго ўжывалі таксама са значэннем 'які мае дачыненне да зместу': *змястоўная вартасць тэксту*. Як бачым, вылучанае слова адназначна не выказвае патрэбнага сэнсу – 'вартасць зместу'.

Знайшлося больш адпаведнае слова *зместавы*: *Між тым зместавае нападненне гэтых катэгорый у А. Разанава часта адрознае ад постмадэрнісцкага ці прама адваротнае яму* (Е. Лявонава). Прыметнік *зместавы* мае традыцыю ўжывання, але яшчэ не фіксуецца слоўнікамі.

І навейшы прыклад. Моўная практыка "намацала" правільную форму складанаскарочаных слоў тыпу *выканкам* (ранейшае *выканком*): ні на пісьме, ні пры вымаўленні ў беларускай мове ў слове *камітэт* не ўзнаўляецца этымалагічнае *о*.

Развіццё лексічнай сістэмы выяўляецца і ў тым, што некаторыя словы, фігуральна кажучы, пусцілі парасткі. Як вядома, пашырылася ў літаратурнай мове – гэтаму вельмі паспрыяў Р. Барадулін – слова *неруш*. Але яно ўжо не адзіноцінік. У яго цяпер свая сямейка: *нерушны, нерушына, нерушавы, нерушлівы, нерушавасць*.

...*Увядзенне ў літаратурны абыходак невядомых раней нерушных моўных пластоў з навагрудскадзятлаўскіх гаворак* (Звязда. 20.02.1979). *Спыніш-*

ся – памяць заняе: / **Нерушша** пахнуць сады, / Гукі лясныя, зямныя, / Шал жыццядайнай вады (М. Федзюковіч). ...*Радасць сустрэчы са жніўнаю песняю... Ды не проста са жніўнаю – з **нерушшавай*** (ЛіМ. 24.08.1990). *Аўтар прапануе такія фразеалагізмы, якія належаць да **нерушлівых**: іх няма ў кнігах Ф. Янкоўскага...* (ЛіМ. 1.05.1992). [Верш] і пра тое, як **нерушшавасць** прыроды западае ў сэрца непаўторнасцю малюнкаў (Маладосць. 1995. № 3).

Не аднойчы пісалася пра гісторыю ўваходжання ў літаратурную мову слова *немаўля*. У сярэдзіне ХХ ст. Якуб Колас звярнуў увагу на слова *немаўлёнак* у паэме “Кладкі Градоўскага” Максіма Лужаніна і выказаў меркаванне, што з лёгкай рукі Лужаніна яно можа ўвайсці ў літаратурную мову. І сапраўды, у крыху змененай форме (*немаўля*) яно было падхоплена беларускімі пісьменнікамі. Цікава, што яшчэ раней М. Багдановіч ужыў лексічны варыянт *немаўляшка*:

*Больш за ўсё на свеце жадаю я,
Каб у мяне быў свой дзіцёнак –
Маленькая дачушка-немаўляшка,
Аня Максімаўна...*

Сёння слова *немаўля* прыжылося ў літаратурнай мове, мае свае вытворныя. Апрача вядомага прыметніка *немаўлячы* – *немаўлячая калыска* (К. Буйла), *немаўлячая даланя рачулкі* (Р. Барадулін), – з’явіліся назоўнікі *немаўленства*, *немаўляцтва*.

*У вёсцы. Як дзіўна зноўку пачуць гаворку, знаёмую з **немаўленства**, ад незнаёмых людзей* (А. Разанаў). *Антон Антонавіч Сяргейчык усміхаўся гэтак як звычайна... як усё роўна ў **немаўленстве** сваёй мамы* (Л. Вашко). *Гэтая **нерушшавасць** [зямлі, прыроды] атачала яго [Максіма Танка] **немаўляцтва** і малецце, фарміравала псіхіку, выгрунтавала сістэму светаадчування* (М. Мікуліч).

Назоўнікі-варыянты *немаўленства*, *немаўляцтва* абазначаюць ‘самая ранняя пара ў жыцці чалавека’.

Значна большая колькасць слоў, роднасных з пададзенымі, утварылася, каб абазначаць працэс размовы і яго ўдзельнікаў.

На пачатку 1960-х узнікла новае слова *маўленне*. Паводле прызнання А. Міхневіча, ён першы ўжыў гэты наватвор. Неабходнасць уводу ў беларускую мову тэрмінаў *маўленне*, *маўленчы* навукова абгрунтаваў Б. Лапаў. Спачатку яны не прымаліся некаторымі філолагамі (М. Суднік, Р. Шкраба). Але за адносна кароткі час неалагізмы ўсталяваліся ў мове, і іх нават, бывае, ужываюць без патрэбы – там, дзе добра падыходзяць даўнія *мова*, *моўны*.

Хоць тэрмінам супрацьпаказана варыянтнасць, у выпадку з назоўнікамі *маўленне* яна выявілася: *Так, сёння ў нас на вуліцах гучыць руская мова. Але культурны пласт, арыентаваны на рускае **маўленства**, у Беларусі вельмі тонкі* (Ю. Пацюпа).

Як індывідуальна-аўтарскае, мабыць, варта разглядаць слова *немаўленне* – ‘некарыстанне, нева-

лоданне якою-небудзь моваю’: *Калі прадстаўнікі старэйшага пакалення так ці інакш увайшлі ў нашу літаратуру, дык уваходзіны ў беларускую літаратуру маладога аўтара страшна ўскладняюцца не толькі сённяшнім неўладкаванасцю, а – і найбольш – усё той жа небеларускасцю, нашым беларускім **немаўленнем*** (ЛіМ. 10.07.1993).

Ідзе далейшае асваенне (лінгвістычнае афармленне) рускага тэрміна *говарящий* ‘той, хто гаворыць’. Ужываная цягам некалькіх дзесяцігоддзяў калька *гаворачы* супярэчыць тэндэнцыі да пазбягання такіх дзеепрыметнікавых формаў. Як адпаведнік рускага субстантываванага дзеепрыметніка *говорящий* усё часцей ужываюцца назоўнікі *размоўца*, *моўца*, *моўнік* ды іншыя. Напрыклад: *Усе тры словы – **вынаходнік**, **вынаходца**, **вынаходніца** – могуць свабодна выбірацца **размоўцам** незалежна ад моўнай сітуацыі* (Роднае слова. 2000. № 4). *Мешаніна значэнняў гэтых зваротаў у слоўнай свядомасці **моўцы** і спарадзіла “новы” фразеалагізм “паставіць на рэальную нагу”* (Беларуская лінгвістыка. 2005. Вып. 56).

Вельмі важна, што неабходнасць замены няўдалай калькі прызналі вядучыя мовазнаўцы. І неістотна, хто з іх (І. Лепешаў, А. Міхневіч, П. Сцяцко) якое новаўтворанае слова падтрымлівае, ужывае ў сваіх навуковых тэкстах. Галоўнае – ёсць супольнае жаданне і згода знайсці і ўсталяваць беларускі лексічны эквівалент.

Не раз і аўтар гэтых радкоў “папулярызаваў” слова *размоўца*. Гадоў дваццаць-трыццаць таму словы *моўца*, *моўнік* здаваліся нейкімі ізаляванымі, адзіотнымі ў мове і – асабліва праз сваю кароткасць параўнальна з рускім *говорящий* – нежыццёвымі. Сёння ж у сувязі з актывізацыяй у гутарцы і на пісьме іх беспрыставачных аднакаранёвікаў *маўленне*, *маўленчы*, дзяслова *мовіць* у розных формах (*так бы мовіць*, *моўлю*, *мовіш* ды інш.), а таксама пашырэннем вытвораў з суфіксам *-ца* (*выступоўца*, *вызнаўца*, *дбайца*, *зняверца*, *падтрымоўца*, *прапаноўца*, *сумніўца*) назоўнік *моўца* ўспрымаецца як прыдатны да ўжытку. Зразумела, нейкі час словы-прэтэндэнты, словы-спарцы будуць ужывацца паралельна.

Пра жыццяздольнасць назоўніка *моўца* сведчыць тое, што з яго дапамогай утворана складанае слова *беларускамоўца* (рус. *белорусскоговорящий*) (ЛіМ. 17.09.1999).

Пошук натуральнага беларускага адпаведніка захапіў слова *говорящий* і ў тэрміналагічным спалучэнні *говорящее лицо*. Разгледзім прыклад. У паведамленні пра навуковую канферэнцыю ў БДУ ў ліку іншых дакладаў і такі: “*Назвы **маўленчай асобы** ў слоўніках М. Байкова і С. Некрашэвіча*” (ЛіМ. 14.12.2001).

Спалучэнне *маўленчая асоба* адразу кінулася ў вочы, па-першае, сваёй крыху нязвыкласцю, па-другое – як даўно чаканае.

Тэрмін *маўленчая асоба* (як і *моўца*) наўрад ці быў бы магчымы некалькі дзесяцігоддзяў назад. Сёння ён успрымаецца адэкватна. *Маўленчая асоба* значыць ‘асоба, якая мовіць (гаворыць)’. Сэнсава і будовай спалучэнне “праходзіць” у беларускую мову. Цікава, што ў зборніку дакладаў “Пісьменнік, мова, стыль” (Мінск, 2002) згаданая праца мае іншы загаловак: “Назвы *гаворачай асобы* ў двухмоўных слоўніках Мікалая Байкова і Сцяпана Некрашэвіча”. Але гэтая акалічнасць не касуе факта ўзнікнення шуканай тэрміналагічнай адзінкі і пацвярджае, што *маўленчая асоба* адпавядае рускаму *говорящее лицо*.

Шлях новага слова ў літаратурную мову не заўсёды лёгкі і прасты. Пакажам гэта на слове *сумоўе*, утвораным супрацоўнікамі АН Беларусі. Нягледзячы на падтрымку шмат якіх аўтараў, яно не знайшло свайго месца ў мове – не мае семантычнай акрэсленасці. У гэты наватвор укладаюць розныя значэнні, асноўныя з якіх:

1. Зносіны, узаеміны: *Што сёння трымае творцаў у творчым саюзе? Магчымасць прафесійнага сумоўя, натуральнае імкненне быць у коле аднадумцаў...* (ЛіМ. 16.04.1999).

2. Супольная гутарка, дыялог; узаемапаразуменне: *Гісторыя і сучаснасць... Іх жывое сумоўе надае непаўторнасць штогадовым імпрэзам ля сцен Мірскага замка* (ЛіМ. 30.05.2008).

3. Гутарка падчас прыёму на працу, у ВНУ і пад.: *Конкурснае сумоўе пройдзе 23 і 30 красавіка ў памяшканні Таварыства беларускай мовы* (Наша ніва. 17.04.2008).

Апрача таго, у слове *сумоўе*, як бы не хацелася гэтага, чуецца *сум*. Ды яшчэ яно можа ўспрымацца як зборны назоўнік са значэннем ‘мноства моў’. Параўнаем *сюзор’е*.

Непасрэдна з ужываннем гэтага слова звязана (актывізавана ім) з’яўленне шэрагу аднакаранёвікаў: *сумоўнасць, сумовіцца, сумаўляцца, суразмова, суразмоўе, суразмоўніцтва*.

Назоўнік *сумоўнасць* паводле значэння блізкі да *сумоўя* (у 2-м значэнні), але адрозніваецца ад апошняга большай дасканаласцю марфемнай будовы, а праз гэта – семантычнай пэўнасцю: *Рупліўцы сумоўнасці* (ЛіМ. 18.04.2008). У гэтай нататцы распавядаецца пра творчыя здабыткі таварыства “Беларусь – Латвія” ў справе культурнага, духоўнага ўзаемаабмену беларускага і латышкага народаў.

Дзеясловы *сумовіцца, сумаўляцца* абазначаюць ‘ажыццявіць, ажыццяўляць сумоўе, зносіны, падзяліцца, дзяліцца інфармацыяй, думкамі’.

І звон пакаціўся па пыле дарог, / спыняўся пад кожным парогам. / Нямо – што ён людзям наведаніць мог? / Пра што мог сумовіцца з Богам? (М. Скобла).

Слова *суразмоўніцтва* з’явілася ў тэкстах супрацоўнікаў Нацыянальнага інстытута адукацыі ў 1990-я гг. і цяпер ужываецца ў навуко-

ва-метадычнай літаратуры. Напрыклад: *Фарміраванне культуры ўнутрысямейнага суразмоўніцтва: выхоўваць уважлівыя адносіны да блізкіх людзей, фарміраваць культуру маўленчых паводзін у сям’і, спрыяць засваенню формул маўленчага этыкету* (Беларуская мова і літаратура. 2007. № 10).

Слова *суразмоўніцтва* адпавядае сінонімам *зносіны, кантактаванне, узаеміны* ды інш.

Аналізуючы словы з коранем *-мов-(-моў-)*, П. Сцяцко нагадаў, што ў беларускіх слоўніках рускае *собеседование* здаўна перакладаецца як *гутарка* (Роднае слова. 1994. № 7-8). Прымальны і сінонім *размова*. Але гэтыя словы (*гутарка, размова*) у якасці эквівалента рускага *собеседование* вельмі агульныя, “зашырокія”. Невыпадкова, пры наяўнасці іх адпаведніка *беседа*, руская мова спарадзіла яшчэ аднакаранёвае *собеседование*. Нешта падобнае мела адбыцца і ў беларускай мове.

Такім словам стаў назоўнік *суразмова*, які прамільгнуў у абвестках пра паступленне ў ВНУ (на 1993/1994 і 1994/1995 навучальныя гады) сярод ужываных тады *субяседаванне (субяседванне), гутарка, размова*.

Параўнаем рускі сказ і яго пераклад: *Абітурыенты проходзяць собеседование*. – *Абітурыенты праходзяць гутарку. Абітурыенты праходзяць размову. Абітурыенты праходзяць суразмову*. Як бачым, слова *суразмова* найбольш дакладнае і адпавядае спецыфічнаму кантэксту. Ужыванне яго пашыраецца. Прывядзем прыклады. *Патэлефанаваць у сераду з 18 да 20 гадзінаў... каб запісацца на суразмову. Суразмова дае магчымасць вызначыць від дапамогі* (Наша слова. 24.10.1996). *Абітурыенты ў чаканні прафесійна-псіхалагічнай суразмовы* (подпіс пад фота ў газеце).

Апрача слоў *сумоўе, сумоўнасць* са значэннем ‘гутарка, дыялог’, выяўлены неалагізм *суразмоўе*: *І вось – “Суразмоўе паэтаў”. ...Дыялог, сведкамі якога сталі ўсе, хто сабраўся ў вялікай зале Дома літаратара* (ЛіМ. 23.06.1995). *Ліст мой, такім чынам, да Вас і да цябе, суразмоўе маё – і з Вамі, і з табой* (А. Лойка).

Мы закранулі некалькі роднасных слоў. Яны цікавыя і каштоўныя тым, што ўтварыліся на беларускім моўным матэрыяле і адлюстроўваюць спецыфіку нашай мовы – у адрозненне ад неалагізмаў уваходжаньня, якія ў вялікай колькасці запазычваюцца з іншых моваў, напрыклад: *брэнд, інтэрнаўт, істэблішмент, папамабіль, піяр, уік-энд, фазэнда*.

Разгледжаныя факты пераканальна сведчаць пра няспыннасць змен у лексічнай сістэме беларускай мовы ў цеснай сувязі з развіццём яе граматычнага ладу, а таксама пад уздзеяннем экстралінгвістычных фактараў.

Працяг будзе.

Сяргей ВАЖНІК

ЭПІСТАЛЯРНЫ ЭТЫКЕТ БЕЛАРУСАЎ

ДА ПЫТАННЯ СТАНАЎЛЕННЯ ЭПІСТАЛЯРНАЙ НОРМЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Ліставанне класікаў айчыннай культуры – нацыянальны скарб, пакуль належным чынам не вывучаны ні моваведамі, ні літаратуразнаўцамі. Недаацэнываць яго мы проста не маем аніякага маральнага права, бо гэта адзін са спосабаў пачуць жывы голас эпохі. Лісты – своеасаблівая “машына часу”, якая пераносіць нас у мінулае, дзякуючы чаму мы маем мажлівасць кантактаваць з нашымі продкамі.

Для моваведаў гэта – цудоўная крыніца, захавальніца нацыянальнай спецыфікі і адметнасці беларускай мовы і культуры, якая дазваляе выявіць тэндэнцыі ў станаўленні нормаў беларускай літаратурнай мовы пачатку XX ст., у прыватнасці эпістальярнай нормы.

Аб’ектам нашага даследавання стала эпістальярная спадчына класікаў беларускай літаратуры: бацькоў першага беларускага адраджэння і пачынальнікаў новай беларускай літаратуры – Аляксандра Ельскага, Янкі Лучыны, Браніслава Эпімаха-Шыпілы, Вацлава Ластоўскага, Максіма Багдановіча і Янкі Купалы – носьбітаў узорнай беларускай мовы, а таму дадзены матэрыял з’яўляецца рэlevantным і для больш шырокіх абагульненняў і высноў, датычных усёй беларускай мовы.

Увага звяртаецца на спецыфічныя, адметныя канструкцыі ў эпістальярным ідыястылі кожнага творцы. Варта адзначыць пры гэтым, што і ў эпістальярным жанры ўсе класікі беларускай літаратуры не менш цікавыя (!), чым у паэтычным ці ў празаічным жанрах.

Разгледзім **моцныя пазіцыі ліста** – найбольш знакавыя ў плане адлюстравання ўласна беларускай этыкетнай спецыфікі: (1) *прывітальны комплекс*, або пратакол, і (2) *развітальны комплекс*, або эсхатакол. Пры гэтым будзем улічваць *афіцыйны* (статусна арыентаваны; *Вы-камунікацыя*) vs. *неафіцыйны* (персанальна арыентаваны; *ты-камунікацыя*) характар лістоў.

• **Крыўскі (беларускі) старадаўні лістоўны стыль**

Так называецца артыкул Вацлава Ластоўскага 1924 г. у часопісе “Крывіч”, дзе аўтар упершыню ўздывае пытанне малой даследаванасці старакрыўскай эпістальярнай спадчыны, артэфактаў якой багата дайшло да нас з XVI і XVII стст. “Асабліва звяртае на сябе ўвагу, – піша В. Ластоўскі, – прыватная перапіска, у якой не толькі адбіваецца быт і асвета людзей, але таксама рысуюцца іх узаемаадносіны” [3, с. 352]. В. Ластоўскі з наяўных старасвецкіх даку-

ментаў прыводзіць прыклады старадаўняга ўласна беларускага лістоўнага стылю. Так, пачатак ліста XVI ст. выглядаў наступным чынам: **Пане милы лесничы здоровья и всего доброго от пана Бога верне вашей милости зычу яко собе самому** (тут і далей цытаты паводле [3, с. 352 – 353]).

Такую ж мадэль рамачных канструкцый бачым і ў лісце Барбары Радзівіл да караля Жыгімонта Аўгуста (канец 40-х гг. XVI ст.): **Найяснейшы Миласцівы Кароль, Пане а Пане мой миласцівы**. *Вашай каралеўскай мосці, свайму миласціваму пану я пакорна дзякую, што мне, найменшай служэбніцы свайй Ваша каралеўская мосць, мой миласцівы пан меў ласку даць знаць у свайм лісце пра здароўе Вашай каралеўскай мосці... <...> Вашай Каралеўскай Мосці вечная слуга Барбара Радзівілянка* [4; 9, с. 191].

У сувязі з апошняй “звароткай” напрашваецца цікавая паралель з сучасным эпістальярным дыскурсам. Дастаткова часта нашы сучаснікі выкарыстоўваюць прыём стылізацыі “пад старадаўнія дакументы”. Так, напрыклад, як гэта робіць Уладзімір Караткевіч: **Дарагі пане мой княжа купчанскі, кабыльніцкі, баторынскі, нарачанскі і мядзельскі, кашталян загорскі і карэліцкі, падкашталян мінскі, падчашы мірскі, стараста рагачынскі, акадэміі альбарутэнскай зіждзіцель і элаквенцыі сапраўдны знаўца, Януш Антонавіч з герба Брыльёу. Піша табе, сонцу яснаму, у дзень васемнаццацітага – дваццацітага ліпца кашталян твой і войт на замку рагачынскім, Падняпроўі і нізавой Прыпяці – сын баярскі малодшага роду, а твой раб, тэго ж герба і справы, Ладзь Сымонаў Караткевічаў, калена Надвар, а на маці Грынак-Кальчуг** (з ліста У. Караткевіча Я. Брылю; 1964). У такім стылі напісаны ўвесь ліст пра рэальную паездку ў сярэдзіне ліпеня 1964 г. на Палессе са здымачнай групай “Беларусьфільма”: *Трымаюся звычайю старога, княжа, і мовы старой...*

Яшчэ адна таленавітая Караткевічава стылізацыя пад старасветчыну, але ўжо з адценнем “вялікадзяржаўным”: **Літасцівы гасудар мой, Иван Антонавіч! Гасударыня Ніна Міхайлаўна, гасударачкі Галя і Наташа, а таксама паньч Андрэй Іванавіч! Піша вам гэты ліст 14-га септэмврыя, а напросту-такі, па-нашаму, верасоўца, Ладзь Караткевіч, фальварковец з-пад Мадоры, пасланы ў парлямант ад партыі сацыялістычых хрысціян дэмакратах, што не прымкнуў ні да якога клубу** (яшчэ адзін ліст Караткевіча да Я. Брыля; 1964).

У XVII ст., паводле В. Ластоўскага, лістоўны стыль “набірае штучную завіласць”. Так, у лісце Юрыя Міхановіча да Васіля Хранствіча чытаем: **Мне вельце милостивы а ласкавы пане Василю**

Цыкл матэрыялаў С. Важніка пад рубрыкай “Кірунак сказаў” друкуецца са студзенскага нумара 2008 г.

Хронстовичу, здаровья и помыслности от Бога Верне вашей милости зычу яко себе самому. Цікавы прыклад тытування, але ўжо паміж блізкімі сваякамі, маем і ў лістах Анны Ляўданскай да яе роднага брата Раўвіча і Карыбута-Дашкевіча да братавай Марыны: **Мне вельце милостивы Пане и любви брате; Мне вельце милостивая и шанобливости годная братовая, здаровья и радости зычу.**

Развітальныя этыкемы яшчэ больш набліжаюцца да рамачных канструкцый канца XIX – пачатку XX ст. Параўнаем: з XVI ст. паходзяць наступныя “звароткі”: **Затым ся зычливой прыязьни твоей поручаю. Станислав Андреевич Довойно, староста Кобринский шовленский мерецкий; Вашей милости верне зычливы землянин господарски Остафей Зданович.** У XVII ст. на змену “верным зычліўцам” прыходзяць “накорныя слугі”: **Затым ся я ласце твоей поручаю, негодны слуга слуг Ваших Юрий Михайлович; Вашей милости пана зычливая сестра и покорная слуга Анна Ляўданская; Вашей милости, братанец и до послуг готовы пахолок Дмитрий Корибут-Дашкевич, судья земски.**

Мусім канстатаваць, што ў XVII ст. ужо аформілася мадэль кожнай структурнай часткі старадаўняга ліста. Пра гэта сведчыць дзяржаўнае ліставанне палітычных і рэлігійных эліт ВКЛ [10]. Параўнаем пратакол: **Найвялебнейшы миласьцівы пане;** эсхатакол: **Вашае Миласьці майго миласьцівага пана слуга і добразычлівы прыяцель Ян Завіша, ваявода віцебскі ўласнай рукою** (ліст віцебскага ваяводы Яна Завішы да архібіскупа полацкага Язафата Кунцэвіча; 1621) [10, с. 31, 35]; пратакол: **Правялебны ў Бозе ойча архібіскуп полацкі;** эсхатакол: **Гэтак на ліст Вашаці адказаўшы, не хацеў бы больш з Вашаці ўвязвацца ў спрэчкі, але зычучы Вашаці майму миласьціваму пану ад Госпада Бога добрага здароўя, духа згоды і братэрскай любові, спадзяюся на ласку Вашаці. Вашай Миласьці майго пана слуга і зычлівы прыяцель, Лявон Сапега, канцлер В.К.Літ., берасьцейскі, магілёўскі etc. староста ўласнай рукою** (ліст Л. Сапегі, канцлера ВКЛ, да архібіскупа полацкага Язафата Кунцэвіча; 1622) [10, с. 64, 86]; пратакол: **Яснавельможны миласьцівы пане канцлеру, мой надзвычай миласьцівы пане і заўсёдни дабрадзею!**; эсхатакол: **Вашаці майго миласьцівага пана і дабрадзея слуга і багамолец Язафат Кунцэвіч, архібіскуп полацкі** (ліст архібіскупа полацкага Язафата Кунцэвіча да Л. Сапегі; 1622) [10, с. 89, 105].

У XVIII ст. эпісталаграфія беларусаў узбагачылася ліставаннем Франусі (Францішкі Уршулі Радзівіл з роду Вішнявецкіх) да мужа Міхасенькі (Міхала Казіміра Радзівіла, ардыната нясвіжскага і алыцкага, вялікага гетмана літоўскага, ваяводы віленскага) [7, с. 496]. Вось некаторыя развітальныя канструкцыі з лістоў княгіні: ... з душой і з сэрацям поўным каханья Адзінай Жонкай Найніжэйшай **Рабыняй** Ф. Кн. Радзівіл, маршалкава надворная Вялікага Княства Літоўскага; **Больш**

з гэтых мясцінаў не маю чаго наведаміць Вашай Княскай Мосці Матцы і Дабрадзейцы, толькі мільён раз ногі пацалаваўшы, **застаюся** з ніжэйшай **накорай і навагай** [8].

Дарэчы, у гісторыю (у прамым значэнні гэтых слоў) увайшоў і ўлюбёны зварот К. С. Радзівіла (1734 – 1790) да шляхты – “пане каханку”, у сувязі з чым прадстаўнік вялікага магнацкага роду атрымаў нават мянушку *Пане Каханку* [6, с. 490].

Некаторыя адзначаныя вышэй формулы сустракаюцца і ў лістах нашаніўцаў. Тут мае месца пэўная пераемнасць. Параўнаем з развітальнымі этыкемамі Янкі Купалы: **Затым астаюся шчыра Вам адданы Ваш слуга Ів. Луцэвіч; Астаюся са шчырай да Вас пашанай сакратар Беларускага выдавецтва Ів. Луцэвіч; ...астаюся шчыра Вам адданы і Ваш накорны слуга Ів. Луцэвіч; Затым цісну моцна Вашу руку Ваш слуга Ів. Луцэвіч.**

• **Цісну высакародную Вашу далонь..., або Лістоўны стыль пачынальнікаў новай беларускай літаратуры**

Як паказвае наш матэрыял, пытанне станаўлення эпісталаярнай нормы беларусаў варта разглядаць у кантэксце ўзнікнення новай беларускай літаратурнай мовы, да фарміравання якой непасрэднае дачыненне мелі пачынальнікі новай беларускай літаратуры. Адною з такіх асоб быў **Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч** (ліставанне 1851 – 1870 гг.) [1]. Лісты “песняра беларускага народа, якім зрабіўся пад старасць” (так В. Дунін-Марцінкевіч піша пра сябе ў лісце да Ю. Сікорскага; 1855) вытрыманы ў найлепшых традыцыях старадаўняй эпісталаграфіі. Пры гэтым усе яны прасякнуты адметным гумарам і мудрасцю *Навума Прыгаворкі* (ліст да У. Сыракомлі; 1855). Дастаткова арыгінальнымі на фоне традыцыйнага вакатыва *пане* (параўнаем: *Высакародны пане Адаме!* – з ліста да А. Кіркора) з’яўляюцца ветлівыя звароты з элементам *дабрадзеі* / *дабрадзейка*: **Вяльможны пане дабрадзеі!; Вяльможнай іх миласці пані Скіндэравай / Пані і Дабрадзейцы ў Люцыне і сяброўскі зварот да Ю. Сікорскага: Любы Юзэфе!** Адночы спрацавала і французская мадэль ветлівага звароту: у лісце да М. Аргельбранта пісьменнік звяртаецца да адрасата па-французску: *a Monsieur Monsieur Olgebrandt!* Можна дапусціць, што салонны зварот *Monsieur* быў даволі частотным пры ліставанні ў XIX ст. – у сувязі з модай на французскую мову ў пэўным асяродку.

У адпаведны еўрапейскі культурна-гістарычны кантэкст упісваюць В. Дуніна-Марцінкевіча як аднаго з найбольш адукаваных творцаў свайго часу і развітальныя формулы. Перадусім лацінская сентэнцыя *Vale et me ama* (*Бывай і любі мяне*). Параўнаем з калькаванай формулай у лісце да А. Кіркора: *Любі любячага цябе Навума*. Іншыя развітальныя канструкцыі адпавядаюць кампанентам універсальнай (інварыянтнай) мадэлі ліста таго часу: **Застаюся з глыбокай пашанай**

вяльможнага пана дабрадзея **найніжэйшым слугой**; Ласкавай пані маё **глыбокае шанаванне!**

Пэўным чынам ідэнтыфікуюць эпістальярную асобу знакамітага пісьменніка і ягоныя подпісы: пры афіцыйным ліставанні – *Вінцэнт Марцінкевіч*; пры неафіцыйным ліставанні – *Твой Навум Прыгаворка*; *Твой Марцінкевіч*.

Значны ўнёсак у справу адраджэння беларускай культуры зрабіў выдатны дзеяч беларускага нацыянальнага адраджэння, чалавек энцыклапедычных ведаў **Аляксандр Ельскі** (ліставанне 1870 – 1901 гг.) [2]. Эпістальярныя этыкемы ў яго лістах выразна карэлююць з лістоўнай традыцыяй беларускай шляхты XVII – XVIII стст. Вылучаюцца і новыя элементы, якія маюць месца ў лістах пачатку XX ст. Яго лісты нібы мосцік паміж старадаўнім крыўскім і нашаніўскім лістоўнымі стылямі.

У ветлівых зваротах дамінуе польскі вакатыў *пане*: *Шаноўны пане!*; *Шаноўны пане прафесар!*, а таксама кантамінаваныя варыянты тыпу *Вяльможны пане дабрадзею*. Ёсць і адметныя этыкемы: *В[яльможны] Ю. І. Крашэўскі!* Аднак больш выразная спецыфіка назіраецца ў вітальных канструкцыях з кампанентам зямляча: *Шаноўны (мой) зямляча!*; *Паважаны зямляча!*; *Шаноўны пане прафесар і зямляча (мой)!*; *Вельмі шаноўны пане і найласкавейшы зямляча!* Гэтая этыкема ўласцівая толькі эпістальярнаму ідыястылю А. Ельскага.

Формулы развітальнага комплексу ў лістах А. Ельскага не менш адметныя. Беларусы звычайна на развітанне ў лістах *ціснуць руку*: *Пасля гэтых слоў мне вельмі прыемна з пашанаю паціснуць Вашу шляхетную руку і прасіць не забываць*. А. Ельскі ж, развітваючыся са сваімі адрасатамі, у асноўным *цісне далонь* (!). Вось дзе сапраўдная спецыфіка: *Чакаючы ласкавага адказу, цісну сумленную Вашу далонь, заўсёды гатовы да паслуг і поўны павагі зямляч; Пасылаючы Вам сардэчнае прывітанне і паціскаючы Вашу высакародную далонь, застаюся самым зычлівым і addаным слугой; Пры гэтым прашу прыняць выразы маёй пашаны і поціск далоні; Пры гэтым выпадку далучаю Вам традыцыйную аплатку, знак любові, братэрства і спакою, цісну высакародную Вашу далонь і прыношу навагоднія пажаданні. Addаны Вам слуга і суайчыннік*. Як бачым, вельмі часта развітальныя формулы ўжываюцца ў комплексе з пажадальнымі этыкемамі.

Толькі аднойчы *высакародная далонь* замяняецца на *братнія абдымкі*: *Далучаю выразы пашаны і братнія абдымкі*.

У лістах А. Ельскага засталіся выразныя элементы рэлятываў старадаўняга шляхетнага лістоўнага стылю: *Чакаючы адказу, мне прыемна засведчыць пашану, з якой застаюся да шаноўнага земляка-дабрадзея – найніжэйшы слуга Аляксандр Ельскі; Давяраючыся памяці і ласцы, застаюся з сапраўднай пашанаю. Найніжэй-*

шы слуга Алякс. Ельскі; Пры гэтай нагодзе прыемна мне засведчыць пашану, з якой застаюся в[яльможнага] пана дабрадзея слуга Аляксандр Ельскі; Чакаючы адказу, далучаю выразы глыбокай пашаны, з якой застаюся назаўсёды; Прыміце ж, шаноўны пане, пры гэтай нагодзе выразы найглыбокай пашаны і павагі да слугі і суайчынніка, цалкам Вам addанага; Няхай Бог Вас падтрымлівае і захоўвае для беднага краю! Поўны да Вас невымоўнай пашаны Слуга і суайчыннік.

На падкрэсленую ветлівасць А. Ельскага ўказвае і той факт, што на працягу ўсяго ліставання аўтар выкарыстоўвае формулы тыпу *Ваш верны слуга*; *Найніжэйшы слуга*; *Addаны слуга*. Спрацоўвае т. зв. кодэкс сціпласці, калі адрасант падкрэслівае перавагу адрасата і ўласную прыніжанасць, да чаго абавязвала *ars epistolandi* яшчэ з XVI – XVII стст.

“Поціск далоні” падтрымлівае яшчэ адзін выбітны прадстаўнік новай беларускай літаратуры – **Янка Лучына** (ліставанне 1887 – 1894 гг.) [5]: *3 сапраўднай прыязнасцю паціскаю вашу далонь; Далучаю словы сапраўднай павагі і цісну вашу далонь са шчырай прыязню; Далучаю сардэчны поціск далоні; Ад усяго сэрца цісну вашу далонь*.

Пачатак ліста ў Я. Лучыны традыцыйны для таго часу: *Дарагі і шаноўны пане!*; *Шаноўны пане!*; *Дарагі пане!*

Паказальнікамі “высокіх” фатычных зносінаў паміж аўтарам і яго адрасатамі выступаюць, як правіла, формулы: *Далучаю словы шчырай прыязні і сапраўднай павагі; З належнай павагай і прыязнасцю; Чакаю вашага адказу. Шчыра вам addаны; Шчыра addаны шаноўнаму пану, з належнай павагай; Шчыра прыязны*.

Працяг будзе.

Спіс літаратуры

1. **Дунін-Марцінкевіч, В.** Лісты і пасланны / В. Дунін-Марцінкевіч // В. Дунін-Марцінкевіч. Творы. – Мінск, 1984. – С. 474 – 486.
2. **Ельскі, А.** Лісты / А. Ельскі // А. Ельскі. Выбранае. – Мінск, 2004. – С. 417 – 449.
3. **Ластоўскі, В.** Крыўскі (беларускі) старадаўні лістоўны стыль / В. Ластоўскі // В. Ластоўскі. Выбраныя творы. – Мінск, 1997. – С. 352 – 353.
4. **Ліст Барбары Радзівіл да караля Жыгімонта Аўгуста** (к. 40-х гг. XVI ст.) // Анталогія даўняй беларускай літаратуры : XI – першая палова XVIII ст. – Мінск, 2003. – С. 379 – 380.
5. **Лучына, Я.** Лісты / Я. Лучына // Я. Лучына. Творы. – Мінск, 2001. – С. 181 – 190.
6. **Радзівіл Кароль Станіслаў** // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск, 2006. – Т. 2. – С. 489 – 490.
7. **Радзівіл Міхал Казімір** // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск, 2006. – Т. 2. – С. 496 – 497.
8. **Радзівіл, Ф. У.** Лісты / Ф. У. Радзівіл // Ф. У. Радзівіл. Выбраныя творы. – Мінск, 2003. – С. 335 – 380.
9. **Русецкая, Н.** Лісты Барбары Радзівільнянкі да караля Жыгімонта Аўгуста / Н. Русецкая // Спадчына. – 1997. – № 6. – С. 186 – 194.
10. **Эпісталацыя Сьвятога Язафата** : збор дакументаў. – Полацак, 2006.

Ала РАЧКОЎСКАЯ

ШТО Ж НАПІСАНА НА ТВАРЫ?

МІМІКА Ў НЕВЕРБАЛЬНАЙ СЕМІЁТЫЦЫ І МОВЕ*

Твар
куды больш неспасціжны і надзейны,
чым душа, якая за ім жыве.

Хорхе Луіс Борхес.

1. ТВАР ЯК ЧАСТКА ЦЕЛА

Чалавек звернуты да свету тварам. З пункту гледжання анатоміі твар – адна з частак чалавечага цела, але традыцыйна ў культуры твар “адлучаецца” ад цела, супрацьпастаўляецца яму з прычыны “больш высокага статусу”. У так званых цывілізаваных грамадствах “непрыстойнае” цела чалавека схавана ад вачэй, у адрозненне ад твару, які застаецца адкрытым, бо разглядаецца як скарбніца сэнсаў (а ў архаічных культурах “усё цела – гэта твар”, таму і хаваць яго няма патрэбы). Нямецкі пісьменнік Г. Ліхтэнберг назваў твар “самай займальнай паверхняй на зямлі”. Яго ж суайчыннік філосаф Фрыдрых Ніцшэ сцвярджаў, што наўрад ці можна знайсці ў свеце “больш агідную мясцовасць, чым чалавечы твар”.

Высокі статус твару пацвярджае і мова: калі бел. *твар* (як і пол. *twarz*) мае значэнні ‘пярэдняя частка галавы чалавека’, ‘перан. індывідуальнае аблічча, выгляд, характэрныя рысы каго-небудзь, чаго-небудзь’ (ТСБМ 5, 488), то стар.-рус. *тварь* значыць ‘выраб, прадмет, стварэнне’ (Фасмер 4, 32), а згодна з У. Далем, *тварь* – гэта ‘стварэнне, боскае стварэнне, жывая істота’ (Даль 4, 394 – 395). Рус. *лицо* азначае ‘пярэдняя частка галавы чалавека’ і ‘індывідуальнае аблічча, адметныя рысы каго-небудзь, чаго-небудзь’, а таксама ‘асобны чалавек у грамадстве, індывідуум’ (МАС II, 191). Такім чынам, згодна з моўнымі дадзенымі, твар – своеасаблівы сімвал чалавечай асобы, адзнака яго годнасці. Таму ням. *das Gesicht verlieren* літаральна (далей – літ.) ‘страціць твар’ азначае ‘траціць аўтарытэт’ (Мск. I, 217). Больш за тое, твар паказвае індывідуальныя рысы чалавека, яго адрозненне ад іншых. Нездарма фразеалагізм рус. *терять лицо* атрымлівае значэнне ‘страчваць сваю індывідуальнасць, свае адметныя рысы’ (Фед. II, 203).

Твар прыцягвае да сябе ўвагу не толькі фізіёлагаў, анатамаў і антрапалагаў, але і пісьменнікаў, мастакоў, філосафаў. Калі першых прафесія вымагае займацца будовай твару, яго

мышцамі, то апошнія шукаюць у яго рысах адбітак чалавечага характару, бачаць у ім сродак спасціжэння чалавечай душы, своеасаблівы “пашпарт” чалавека. Расійская паэтка Ганна Ахматова лічыла, што кожны адказвае за рысы свайго твару. Лаўрэат Нобелеўскай прэміі паэт Іосіф Бродскі параўноваў шрамы на твары з радкамі, што пакінула пяро. Такім чынам, твар быццам бы становіцца адбіткам жыцця чалавека. Мастакі-рэалісты і рамантыкі XVIII і XIX стст. вывучалі працы фізіягністаў, бо верылі ў сувязь душы з тварам. Мастакі XX ст. засумняваліся ў індывідуальнасці і духоўных вартасцях сваіх сучаснікаў і таму аддавалі перавагу маскам перад тварамі. Так, Пабло Пікасо лічыў душу чалавека жудаснейшай за яго аблічча, і таму маляваў людзей з перакрыўленымі, скажонымі тварамі, пісаў “жах формы, вызваленай ад формы” [12, с. 230]. Сусветна вядомы мастак-абстракцыяніст Казімір Малевіч увогуле маляваў людзей без твараў, таму фігуры на яго карцінах пужаюць сваёй безаблічнасцю. У кінамастацтве твар – працоўны інструмент, акцёры літаральна робяць сабе твар, таму ён здатны выказаць любую думку, любое пачуццё, любы настрой (параўнайце рус. *лицедей*).

2. ТВАР ЯК СРОДАК КАМУНІКАЦЫІ

Адна з самых істотных функцый чалавечага твару – камунікатыўная. Японскі пісьменнік Коба Абэ лічыў твар натуральным сродкам камунікацыі і ў рамане “Чужы твар” назваў яго “сцяжынкай паміж людзьмі”. Твар чалавека ўяўляе сабой своеасаблівы “мімічны аркестр” асобы (Л. Сухарэбскі), таму што на яго паверхні знаходзіцца каля 15% усіх нашых мышцаў. “Гульня” гэтых мышцаў дазваляе нам даведацца пра эмацыянальны стан суразмоўцы, дазнацца пра яго пачуцці, думкі, адносіны, нават калі сам суразмоўца пра гэта не здагадаецца. Нездарма мова адлюстравала гэтую ўласцівасць твару ў фразеа-

Размова пра невербальную семіётыку пачалася ў 2008 г. Чытайце артыкулы А. Рачкоўскай “Цела як сродак камунікацыі: мова мімікі, жэстаў, паставаў, паходкі і інтанацыі” (№ 7) і “Ад цела да слова: асаблівасці адлюстравання ў мове невербальных сродкаў маўлення” (№ 12).

* Праца выканана пры фінансавай падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонду фундаментальных даследаванняў.

Ала Уладзіміраўна Рачкоўская – даследчыца невербальнай камунікацыі. Кандыдат філалагічных навук. Закончыла філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (2001) і аспірантуру БДУ (2005). Дацэнт кафедры рускай мовы Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта.

лагізме на твары напісана ‘па выразу твару відаць што-небудзь’ (Леп. II, 75). Рус. *показывают лицо* значыць ‘выяўляць унутраную сутнасць; раскрыць пачуцці, намеры’ (Фед. II, 65). Часам людзі шукаюць на твары суразмоўцы пацверджанне пачутым словам, а “калі словы чалавека ўступаюць у канфлікт з ягонай эмацыянальнай мімікай, дамінуе паведамленне, якое перадаецца шляхам эмоцый” [7, с. 113]. Але чалавек здатны кантраляваць свае эмоцыі, хаваць ад іншых. Грамадства само вымушае чалавека трымаць сябе ў руках, не “агаляць” душу. Параўнайце бел. *не паказваць выгляду* ў значэнні ‘нічым не выяўляць сваіх думак, намераў, пачуццяў’ (Леп. II, 113), рус. *не подавать виду* ‘нічым не выяўляць сваіх думак, пачуццяў, намераў, жаданняў’ (Фед. I, 54), пол. *pradržbiać minę* літ. ‘падробліваць міну’ ў значэнні ‘не падаваць выгляду, храбрыцца’ (Гюл. I, 663), ням. *keine Miene verziehen* літ. ‘не надзяваць міну’ – ‘не падаваць выгляду’ (Бн. Гр. I, 397). У такім выпадку твар выступае своеасаблівай ахоўнай заслонай ад навакольнага свету. Пра тое самае піша расійска-амерыканскі пісьменнік, эсэіст Пётр Вайль: “Твар – гэта засцерагальнае покрыва: дзеля выгоднасці – каб іншыя не лезлі ў глыбіні; з-за страху – каб у глыбіні не заглядваць самому” [4, с. 381]. Больш за тое, грамадства падштурхоўвае чалавека да таго, каб ён падманваў, крывіў душой, хаваў свой дрэнны настрой, сваю незадаволенасць пад маскай весялосці: бел. *рабіць вясёлую міну пры дрэннай гульні* (рус. *делать хорошую / весёлую мину при плохой игре*, пол. *robić dobrą minę do złej gry* і ням. *gute Miene zum bösen Spiel machen* у значэнні ‘старацца схаваць за знешнім спакоем ці весялосцю сваё незадавальненне, непрыемнасці’ (Леп. II, 248). Чалавек зберагае свой унутраны свет ад умяшання звонку, таму змалку вучыцца *надзяваць / насіць маску* (рус. *надевать маску / личину*, пол. *nosić / klaść maskę*) ‘утойваць сваю сапраўдную сутнасць; прытварацца, прыкідвацца’ (Леп. II, 68). Маска – гэта не толькі спосаб схаваць сваё “я”, але і стварыць новае “я”. Паказальныя ў гэтым сэнсе і баявая расфарбоўка воінаў, і татуіроўкі дзікуноў, і маскі акцёраў, і жаночая касметыка. Так, пол. *robić sobie twarz* літ. ‘рабіць сабе твар’ ужываюць, гаворачы: а) “o aktorze”,

б) “o kobiecie: malować się” літ. ‘пра акцёра; пра жанчыну: рабіць макіяж, фарбавацца’ (Skpr., II, 408). У гэтым і прызначэнне касметыкі: жанчына стварае сабе новы твар, а як вядома, форма кіруе зместам, таму іншы твар стварае іншы розум, іншую душу і іншае адчуванне сябе. Невядома, якую ўласцівасць жанчын меў на ўвазе лонданскі дэндзі Оскар Уайльд – схільнасць да акцёрскай гульні ці любоў да макіяжу, калі казаў: “Твар мужчыны – гэта яго аўтабіяграфія, твар жанчыны – гэта мастацкі выраб”.

3. МІМІКА Ў ЛЮСТЭРКУ БЕЛАРУСКАЙ, РУСКАЙ, ПЛЬСКАЙ І НЯМЕЦКАЙ МОЎ

Моўная карціна мімікі чалавека з’яўляецца адным з фрагментаў моўнай карціны невербальных паводзін чалавека і рэканструюецца на падставе ўзнаўляльных адзінак мовы – слоў і фразеалагізмаў, што змяшчаюць інфармацыю пра выраз твару ці яго асобныя рухі. Міміка чалавека ўяўляе сабой суму асобных рухаў мышцаў твару. Выраз твару – гэта статычны аналаг мімікі. Мімічны рух і выраз твару суадносяцца паміж сабой такім жа чынам, як цялесны рух і пастава. Па сутнасці, паміж выразам твару і рухамі ягоных мышцаў (як і паміж паставай і рухам цела) няма акрэсленай мяжы, бо выраз твару ўяўляе сабой пачатковую ці канчатковую стадыю мімічных рухаў. Такім чынам, моўная рэпрэзентацыя мімікі чалавека – гэта словы і фразеалагізмы, што абазначаюць ці выраз твару (*крывіцца, супіцца, як мыла з’еўшы, твар выцягваецца*), ці апісанні яго асобных дыскрэтных рухаў (*хмыліцца, шчэрыцца, капыліць губу, аж нос гнецца, паказваць зубы, разяўляць рот*).

Дзеля большай цікавасці, а таксама больш рэльефнага апісання беларускай моўнай карціны мімікі чалавека былі прыцягнуты дадзеныя рускай, польскай і нямецкай моў і абраны накірунак на параўнальнае даследаванне, што дазваляе больш дасканала вывучыць адлюстраванне мімікі ў розных мовах, высветліць універсальныя і культурна-спецыфічныя рысы. Беларуская, руская, польская і нямецкая мовы ў сукупнасці ствараюць арэальны кантынум, у прасторы якога мовы ў рознай ступені блізкія між сабой як па генеалогіі, так і па ўзаемаўплыве ў працэсах кантактавання, таму выбраны матэрыял дапаможа максімальна аб’ектыўна паказаць механізмы стварэння і існавання ў мове сферы мімікі.

3.1. Лексіка, што называе мімічныя рухі і выразы твару

Відаць, адно слова – гэта не лепшы сродак перадачы ў мове мімічнага руху, бо для перадачы любога руху патрэбны як мінімум два словы, прычым адно з іх павінна называць частку твару

(або цела), а другое – характар руху. Таму аднаслоўныя намінацыі абазначаюць звычайна не асобныя дыскрэтныя рухі мышцаў твару, а змяненне ўсяго твару: бел. *чапурыцца* ‘надзьмуцца, натапырыцца’ (ТСБМ Vб, 293), *натапырыцца* ‘надзьмуцца, прыняць ваяўнічы выгляд, ускіпець, раззлавацца’ (ТСБМ III, 322); рус. *сунуться* ‘хмурыцца, надзімацца’ (МАС IV, 307), *кривляться* ‘рабіць ненатуральныя рухі цела, грывасы’ (МАС I, 128); пол. *nabzdyczyć się* ‘надзьмуць губы’ (PRS I, 475), *sposępniec* ‘нахмурыцца’ (PRS II, 358); ням. *taulen* ‘надзімацца, капрызнічаць’ (Мск. II, 70), *sich verkneifen* ‘зморшчыць, скрывіць твар у грывасе’ (Мск. II, 517).

Аднаслоўнае абазначэнне таксама прыдатнае для перадачы змянення колеру твару, што з’яўляецца сімптомам пэўных пачуццяў: бел. *свяціцца* ‘1) выпраменьваць святло; 2) зіхацець, блішчаць; 3) іскрыцца радасцю, святлом, ажыўляцца ад шчасця, радасці (пра твар, вочы) // выражаць знешнім выглядам задавальненне, шчасце, радасць’ (ТСБМ Va, 103), *усныхнуць* ‘1) раптоўна і хутка загарэць // пачырванець; 2) нечакана раззлавацца, расхвалявацца’ (ТСБМ Vб, 64); рус. *зардеться* ‘усныхнуць румянцам, пачырванець’ (МАС II, 775), *багроветь* ‘рабіцца барвовым // пра твар: моцна чырванець ад сораму, гневу, збянтэжанасці’ (МАС I, 53); пол. *kraśnieć* ‘чырванець’ (PRS I, 357), *plonieć się* ‘чырванець’ (PRS II, 52); ням. *blassen* ‘пабялець’ (Мск. I, 269).

Выключэнне складаюць рухі вуснаў, прычым большасць намінацый тычыцца смеху, але мае негатыўнае адценне ў семантыцы і нясе адмоўную канатацыю: бел. *вышчарыцца* ‘засмяцца, паказаўшы зубы // узлавацца, паказаць, выскаліць зубы; злосна крыкнуць’ (ТСБМ I, 596); рус. *оскалиться*: ‘паказаць, выскаліць зубы’, ‘шырока ўсміхнуцца, засмяцца’ (МАС, 646); пол. *szczyryć się*; ням. *breitziehen* ‘расцягваць губы’ (Мск. I, 287), *feixen* ‘з’едліва ўхмыляцца, скаліць зубы’ (Мск. II, 70). Нават, здавалася б, нейтральнае бел. *смяцца* значыць ‘праяўляць веселасць, радасць пры дапамозе перарывістых гукаў смеху’ і ‘насміхацца, здэкавацца’ (ТСБМ V, 226).

Часам для абазначэння мімічных рухаў выкарыстоўваюцца словы, спецыяльна не прызначаныя для гэтай мэты. Дзеяслоў бел. *надзьмуцца* мае прамое значэнне ‘напоўніцца паветрам, газам’ і пераноснае ‘пакрыўдзіцца, нахмурыцца, зрабіць незадаволены выраз твару’ (ТСБМ III, 237); рус. *туманиться* мае прамое значэнне ‘засцілацца туманам’ і пераноснае ‘рабіцца сумным, тужлівым (пра твар)’ (МАС IV, 425). Слова, што называе міміку, можа не толькі “пазычаць” пераноснае значэнне ў іншага слова,

але і ствараць яго: бел. *аблізвацца* мае прамое значэнне ‘аблізваць сабе вусны’ і пераноснае ‘глядзець на каго-небудзь, што-небудзь з зайздасцю, з жаданнем атрымаць’ (ТСБМ I, 57). Відавочна, што аднаслоўныя намінацыі мімікі часцей за ўсё ўяўляюць сабой дзеяслоў, але ад некаторых дзеясловаў ці дзеяслоўных словазлучэнняў утвараюцца так званыя *nomina agentis*: бел. *вышчарака* ‘той, хто часта шчэрыць зубы’ (ТСБМ I, 596), *выскаляка* ‘той, хто любіць пасмяцца, пажартаваць’ (ТСБМ I, 575); рус. *ротозей* ‘той, хто з пустой цікавасці любіць глядзець на каго-небудзь, што-небудзь; рассяяны, няўважлівы чалавек’ (МАС III, 374), *кривляка* ‘той, хто рабіць ненатуральныя грывасы’ (МАС II, 128); пол. *sztuwniak* ‘надзьмуты чалавек’ (PRS II, 407), *gara* ‘разявака’ (PRS I, 223); ням. *der Lacher* ‘рагатун’ (Мск. I, 7). Прычым сэння колькасць назваў чалавека згодна з характарыстыкай ягоных невербальных паводзін значна скарацілася. Так, у слоўніку Уладзіміра Даля падобных дэрыватаў значна больш: *шура* ‘хітры чалавек’, *улыба* ‘той, хто ўсміхаецца’, *супырзь* ‘надзьмуты, бурклівы, недаступны чалавек’, *глазун*, *глазунья* ‘разявака’.

3.2. “Лінгвістыка” частак твару чалавека і іх удзел ва ўтварэнні фразеалагізмаў

Самая дасканалая форма існавання мімічнага руху ў мове – дзеяслоўнае словазлучэнне, у якім дзеяслоў называе характар руху, а іменны кампанент – твар або частку твару. Прычым такое словазлучэнне часцей за ўсё набывае рысы ўстойлівасці і ўзнаўляльнасці для таго, каб яно магло ўспрымацца ўсімі носьбітамі мовы адначасна.

На паверхні чалавечага твару вылучаецца шмат частак, анатамы ведаюць назвы ўсіх мышцаў, якія прыводзяць іх у рух. Вядома, што моўная карціна мімікі чалавека ў значнай ступені адрозніваецца ад навуковай (медыцынскай ці анатамічнай). Больш за тое, кожная мова мае сваё бачанне “гульні твару”. Нават “склад” твару, колькасць назваў яго частак у розных мовах розная. Так, напрыклад, расійская лінгвістка Л. Іарданская заўважыла, што руская мова адрознівае *бровь* і *надбровную дугу*, а англійская для абазначэння апошняй не мае спецыяльнай намінацыі [8, с. 97]. Няма ў англійскай мове і спецыяльнай назвы для абазначэння бел. *павекі* (рус. *веки*), таму для перадачы бел. *закрыць павекі* ці рус. *закрыть веки* ў англійскай мове ўжываецца *to close one’s eyes* літ. ‘заплюшчыць вочы’.

Беларуская мова вылучае на твары *лоб*, *бровы*, *вочы*, *шчокі*, *павекі*, *вейкі*, *скроні*, *скулы*, *рот* (*вусны*, *зубы*, *язык*), *надбароддзе*, *сківіцу*. Але не ўсе гэтыя часткі твару аднолькава ўдзельніча-

юць ва ўтварэнні мімічных рухаў, а значыць, не ўсе назвы гэтых частак твару выкарыстоўваюцца ў намінацых мімікі. Мова быццам бы вызначае актыўныя і пасіўныя часткі твару. Так, часцей за іншыя сустракаюцца ў намінацых *рот, нос, вока* і *ніколі – скроні, вейкі*.

Назіраецца і адваротная з’ява: для абазначэння адной часткі цела існуе некалькі намінацый. Для абазначэння *твару* ўжываюцца не толькі звыклія літаратурныя бел. *твар*, рус. *лицо*, пол. *twarz*, ням. *ein Gesicht*, а размоўныя і нават фамільярныя, грубыя бел. *рыла, морда*, рус. *роза, харя, морда*, ням. *das Maul* ‘ляпа, морда’, *eine Schnute* ‘морда, рыла’, *eine Visage* ‘морда, рыла’ і інш.

Працяг будзе.

Скарачэнні

Бін.Гр. – Бинович Л. Э., Гришин Н. Н. Немецко-русский фразеологический словарь. – М., 1975; **Гюл.** – Гюльмянец К. М. Польско-русский фразеологический словарь : в 2 т. – М., 2004; **Даль** – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. – М., 1978; **Леп.** – Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 т. – Мінск, 1993; **МАС** – Словарь русского языка : в 4 т. / под ред. А. П. Евгеньевой. – М., 1981 – 1984; **Млтк.** – Фразеологический словарь русского языка / под ред. А. И. Молоткова. – М., 1967; **Моск.** – Большой немецко-русский словарь : в 3 т. / под ред. О. И. Москальской. – М., 2000; **Огол.** – Огольцев В. М. Словарь устойчивых сравнений русского языка. – М., 2001; **Тих.** – Фразеологический словарь современного русского литературного языка : в 2 т. / под ред. А. П. Тихонова. – М., 2004; **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск, 1977 – 1984; **Фед.** – Фразеологический словарь русского литературного языка : в 2 т. / под ред. А. И. Федорова. – Новосибирск, 1991; **Skorp.** – Skorupka St. Słownik frazeologiczny języka polskiego. T. 1 – 2. – Warszawa, 1987.

Спіс літаратуры

1. **Апресян, В.** Метафора в семантическом представлении эмоций / В. Апресян, Ю. Апресян // Вопросы языкознания. – 1993. – № 3. – С. 27 – 38.
2. **Арутюнова, Н.** О стыде и стуже / Н. Арутюнова // Вопросы языкознания. – 1997. – № 2. – С. 59 – 70.
3. **Бутовская, М.** Язык тела : природа и культура (эволюционные и кросс-культурные основы невербальной коммуникации человека) / М. Бутовская. – М. : Научный мир, 2004.
4. **Вайль, П.** Гений места / П. Вайль. – М. : Независимая газета, 2001.
5. **Волошин, М.** Лики творчества / М. Волошин. – М., 1988.
6. **Григорьева, О.** Цвет и запах власти. Лексика чувственного восприятия в публицистическом и художественном текстах / О. Григорьева. – М. : Флинта, Наука, 2004.
7. **Изард, К.** Эмоциональный контакт / К. Изард // Наука и жизнь. – 1966. – № 12. – С. 112 – 121.
8. **Иорданская, Л.** Лингвистика частей тела / Л. Иорданская // Семиотика. Лингвистика. Поэтика. К 100-летию А. А. Реформатского. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 97 – 406.
9. **Левкиевская, Л.** Лицо / Л. Левкиевская // Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. – М. : Международные отношения, 2004. – Т. 3. – С. 124 – 128.
10. **Ларин, Б.** Из истории славяно-балтийских лексикологических сопоставлений (*стыд – срам*) // Б. Ларин. История русского языка и общего языкознания. – М. : Наука, 1977.
11. **Лоренц, К.** Обратная сторона зеркала / К. Лоренц; пер. с нем. А. В. Гладкого. – М. : Республика, 1998.
12. **Мейлер, Н.** Портрет Пикассо в юности / Н. Мейлер. – М. : Терра, 1998.
13. **Мокиенко, В.** Образы русской речи : Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии / В. Мокиенко. – СПб. : Фолио-Пресс, 1999. – 464 с.
14. **Пиз, А.** Язык телодвижений / А. Пиз. – СПб. : Издат. дом Гутенберг, 2000.
15. **Флоренский, П.** Столп и утверждение истины / П. Флоренский. – М., 1914.
16. **Экспериментальная психология** / ред. П. Фресс, Ж. Пиаже. – М. : Прогресс, 1975.
17. **Этинген, Л.** Как же вы устроены, господин Тело? / Л. Этинген. – М. : Линка-Пресс, 1997.

Шаноўныя педагогі!

“Роднае слова” запрашае да ўдзелу ў конкурсах

Конкурс зборнікаў вучнёўскай творчасці. Да разгляду прымаюцца дасланыя ў рэдакцыю да 10 ліпеня 2009 г. **школьныя** выданні паэзіі, прозы, драматургіі дзяцей і падлеткаў аб’ёмам да 100 старонак (перавага аддаецца беларускамоўным тэкстам; творы настаўнікаў могуць уключацца, але не пераважаць, у конкурсе яны не ўдзельнічаюць). Ацэньвацца будуць і змест, і форма: мастацкае напайненне, знешняе афармленне зборнікаў.

Конкурс навукова-даследчых работ. Да разгляду прымаюцца работы вучняў 9 – 11 класаў па беларускай мове, літаратуры і культуры аб’ёмам да 15 друкаваных старонак фармату А4 на тэмы, устаноўленыя рэдакцыяй часопіса “Роднае слова”.

Інфармацыя пра ўзроставыя групы, намінацыі і ўзнагароды, а таксама тэмы навукова-даследчых работ – у № 1 за 2009 г. Першыя працы ўжо атрыманыя.

Натхнення ўсім удзельнікам!

Васіль СТАРЫЧОНАК

“НЕАБДЫМНАЕ НЕБА КАХАННЯ...”

ВЫЗНАЧЭННІ КАХАННЯ Ў БЕЛАРУСКІМ ПАЭТЫЧНЫМ ДЫСКУРСЕ

У сённяшні час, век глабалізацыі і нанатэхналогій, калі свет практычна нахіліўся ў бок самаразбурэння, павышаецца цікавасць да ўнутранага стану чалавека, пачуццёвага пазнання жыцця галоўнага жыхара планеты. Звяртанне да тэмы кахання і любові з’яўляецца важным як для разумення агульнага зместу гэтай катэгорыі і вызначэння яе нацыянальнай спецыфікі, так і для высвятлення значнасці маральна-этычных канстантаў у працэсе выхавання чалавека.

Тэма кахання заўсёды хвалявала зямлян. Вакол яе заўсёды вяліся спрэчкі. Аб загадкавасці і немагчымасці поўнага вызначэння кахання гаварылі старажытныя паэты Усходу, філосафы Старажытнай Грэцыі, асветнікі, паэты і прэзаікі ўсіх гістарычных эпох і ўсіх нацыянальных кантынентаў. Што ж такое каханне? У чым яго сутнасць? Ці існуе яно наогул? Як яно прыходзіць і знікае? Паспрабуем адказаць на гэтыя і іншыя пытанні, узяўшы на ўзбраенне шматлікія творы беларускага паэтычнага і філасофскага дыскурсу.

Разнастайныя вызначэнні кахання адлюстроўваюць мнагамернасць гэтага феномена. Каханне лічыцца рэлігійным пачуццём, псіхалагічным станам, глыбокім інтымным пачуццём, біялагічным (палавым) інстынктам, суб’ектыўным перажываннем, відам камунікацыі... Звязанае з адносінамі блізкасці, агульнасці паміж людзьмі, імкненнем да духоўнага і фізічнага аб’яднання, каханне мае даўнюю традыцыю аксіялагічнага апісання. Яно застаецца аб’ектам пільнай увагі з часоў Платона да нашых дзён і вывучаецца ў філасофіі, тэалогіі, псіхалогіі, фізіялогіі, культуралогіі, сацыялогіі і іншых навук.

У кнізе споведзяў вядомых людзей Беларусі “Шчыра, як на духу” (Мінск, 2002) адказы на многія пытанні так ці інакш былі звязаны з каханнем і любоўю: шчасце, шчаслівае жыццё – *гэта любіць і быць любімай* (С. Акружная), *калі ты любіш і цябе любяць* (У. Глушакоў), *калі ёсць любімая праца і каханне* (Р. Гарэцкі); самы радасны момант у жыцці – *гэта час кахання* (С. Алексіевіч), *калі пакахаў сваю будучую жонку* (І. Шамякін), *калі сустрэў тую адзіную, аб якой марыў* (В. Шаранговіч); сямейнае шчасце – *гэта дружная сям’я з каханнем і павагаю* (Л. Асецкі), *узаемаразуменне і ўзаемнае каханне* (Г. Бураўкін), *узаемаразуменне і ўзаемалюбоў* (Л. Яўменаў), *калі шлюб па каханню* (У. Глушакоў), *гэта разумець адно аднаго і любіць* (С. Законнікаў), *каханне на ўсё жыццё і дзеці* (І. Шамякін).

Каханне – гэта крыніца радасці і найлепшых імкненняў чалавека, адчуванне бязмернай павагі да жанчыны, яе характара, прывабнасці, душэўнай чысціні. У беларускай літаратуры нямала твораў, гераіні якіх, праходзячы праз цяжкія выпрабаванні, захавалі на ўсё жыццё першае нясмелае юнацкае пачуццё. Каханне Алесь Загорскага і Міхаліны Раўбіч (У. Караткевіч. “Каласы пад сярпом тваім”) дапамагае героям перанесці ўсе цяжкасці жыцця, пераадолець спакусы лёсу і застацца вернымі самім сабе і ўзаемнаму любоўнаму прыцягненню. Адным з яркіх прыкладаў можа служыць каханне Адама Міцкевіча да Марылі Верашчакі, што кардынальна змяніла жыццё геніяльнага паэта, кінула яго ў вір глыбокіх перажыванняў. А. Міцкевіч на веку ўвасобіў каханую як ідэал высокай і чыстай прыгажосці. Каханнем стагоддзя назвала К. Шышыгіна-Патоцкая рамантычныя і ўзнёслыя адносіны Барбары Радзівіл і Жыгімонта Аўгуста.

Каханне – неад’емная частка чалавечага жыцця – індывідуальнае і непаўторнае, выяўляецца ў шматлікіх формах і іпастасях. “Каханне – гэта падмурак, на якім усё стаіць, – разважае Алесь Камоцкі. – *І ў прамым, і ў пераносным сэнсе. Для мяне асабіста каханне вызначаецца значна шырэй, чым проста адносіны паміж мужчынам і жанчынай. Бо каханне – гэта жыццё*”. І з гэтым нельга не пагадзіцца, каханне напаўняе жыццё сэнсам, вучыць жыць не дзеля сябе, а дзеля іншага. Каханне – гэта цудатворная сіла, здольная запаліць святло ў самых патаемных кутках душы, гэта цуд, крыніца сіл, крылы для палёту. Яно даражэй за ўсе скарбніцы: *Каханне – зарука вечнасці жыцця* (Г. Бураўкін); *Каханне – лепшы кампас у жыцці, / Бо нельга без яго знайсці кірунак... гэта моцны рухавік жыццёвы* (А. Балудзенка); *Каханне наша – крылы, / Каб узляцець вышэй* (Г. Атрошчанка); *Крылы – наша каханне* (Х. Гурыновіч); *Твая любоў гарачая – / Крыніца сіл маіх* (Я. Непачаловіч); *І каханне тваё я ўспрымаю як цуд, / Што асвеціць жыццё і надзеліць трываннем, / І пазбавіць мой лёс ад нягод і пакут* (Л. Пранчак); *Каханне – святло невядомае зоркі* (Л. Дранько-Майсюк); *Мяне на зямлі, як малітва, трымае / Неабдымнае неба кахання твайго* (З. Марозаў).

Сапраўднае каханне напаўняе існаванне святлом, радасцю, дапамагае жыць, змагацца і перамагаць: *Веру – / Лягчэй пры нагодзе любой / Цяжар гадоў нам трымаць на плячах, / Покуль ідзе з намі*

Васіль Дзянісавіч Старычонок – мовазнаўца. Доктар філалагічных навук (1998). Прафесар. Працаваў у Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа Акадэміі навук Беларусі (1976 – 1982). З 2001 г. дэкан факультэта рускай філалогіі і з 2006 г. загадчык кафедры рускай мовы Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. Даследуе пытанні беларускай дыялекталогіі і лексікалогіі. Аўтар каля 200 навукова-метадычных прац, сярод якіх “Слоўнік амонімаў беларускай мовы” (1991), “Беларуская літаратура: Дапаможнік для абітурыентаў” (1993, 6-е выд. 1998), “Ах, сачыненні, сачыненні...: У дапамогу абітурыентам” (1995, 3-е выд. 1997), “Лінгвістычныя аналізы” (1997), “Займальная філалогія” (1998), “Беларуская літаратура: ад А да Я” (1999), “Беларуская мова: ад А да Я” (2000), “155 сачыненняў па беларускай літаратуры” (2000, 2-е выд. 2001), “Беларуская мова: Узоры моўнага аналізу. Трэнеравачныя заданні. Тэсты” (2002), “Культура рэчы і деловое абшчэнне” (2004) “Метафара ў беларускай мове: На матэрыяле субстантывай” (2007), “Большой лингвистический словарь” (2008) і інш.

поруч любоў, / Покуль і ў сэрцы вясна / І ў вачах
(А. Зарыцкі). Яно, на думку рускага пісьменніка Івана Тургенева, мацней за смерць і страх смерці. Аб непераможнасці кахання, яго надзвычайнай сіле сцвярджаецца ў наступных радках: *Каханне ёсць, у каханні сіла, / Яно з табой на ўсё жыццё, / Жыццё каханне нарадзіла, / І толькі смерць мацней яго!* (А. Кельмуц); *Каханне... растопіць ільды асцярогі і вызваліць скрытыя воды* (А. Бадак).

Пры вызначэнні сутнасці кахання даволі часта выкарыстоўваюцца дэфініцыі карытатыўнага характару, якія актуалізуюць такія семы, як ‘бескарыслінасць’, ‘міласэрнасць’, ‘гатоўнасць дараваць і прыносіць радасць, нічога не патрабуючы ўзамен’. “*Кахаць – гэта знаходзіць у ішчасці іншага сваё ўласнае ішчасце*”, – пісаў Готфрыд Лейбніц. Такое каханне кіруецца маральнымі прынцыпамі і прадугледжвае любіць чалавека такім, які ён ёсць на самой справе. У аснове гэтага пачуцця – гармонія паміж людзьмі, духоўны рост чалавека, магчымасць яго далейшага раскрыцця і ўдасканалвання: *Сапраўднае каханне ёсць ахвярнасць, прынясенне ў дар самога сябе* (У. Клімовіч); *Каханне трэба берагчы ад наносаў дробнага самалюбства* (К. Кірэенка); *Каханне – гэта калі ты ўвесь час думаеш пра аднаго чалавека, і гэтыя твае думкі – самае галоўнае і асноўнае, незалежна ад нейкіх тэрміновых спраў і абавязкаў* (Л. Сом); *А каханне без павагі – не каханне* (У. Карпаў).

Да ліку складнікаў любоўнага пачуцця адносяць радасць і ішчасце. Закаханыя радуецца адно аднаму і радасцям кожнага: *Мы – дзве ракі, напоўненыя ішчасцем, мы – дзве рукі, што мкнуцца ў вышыню* (М. Федзюковіч); *Каханне – гэта ішчасце, якога хопіць на ўсё жыццё* (Г. Бураўкін); *Першае каханне – гэта радасць, ішчасце, казка, сон* (А. Балаценка); *Мне радасць цябе кахаць, / Мне ішчасце з табой быць* (Л. Пранчак); *Там любоў, дзе радасць / Правіць цэлым светам / Ад твайго пагляду* (Т. Бондар).

У асобных выпадках каханне інтэрпрэтуецца як лёс, наканаванне, прадвызначанасць: *Мы прыем каханне пакорна, / Як лёс ці як божую ласку...* (Л. Пранчак); *Каб і хацелі, мы б не размінуліся, / Бо лёс даўно ўсё вырашыў за нас* (У. Шпа-

дарук); *І ёсць каханне ў гэтым свеце, / Яно нікога не міне...* (Л. Дранько-Майсюк).

Многія характарыстыкі кахання звязаны з выяўленнем часу існавання гэтага пачуцця, яго працягласці. У каханні, на думку многіх, адсутнічае статычнасць. Яно можа ўзнікаць, пэўны час існаваць і знікаць, што залежыць ад умення і здольнасці чалавека любіць, ад яго прыроднага і ўзраставага рэсурсу (на сапраўднае працяглае каханне, кажуць, здольныя літаральна адзінкі). “*Нас маладосць адорвае каханнем, каханне нас вяртае ў маладосць*”, – піша Раіса Баравікова, падкрэсліваючы вялікую ролю кахання ў падтрымцы жыццёвых сіл і энергіі чалавека ў яго сталыя гады, калі эмацыянальная прывязанасць умацоўваецца. “*Каханню ўзросты ўсе пакорны, / Хоць у палоне тым не ўсе!*” – акцэнт у гэтым выбіральнасці кахання Алесь Звонак. “*Каханне праходзіць, і на яго змену прыходзіць новае і свежае пачуццё*”, – зазначаюць лірычныя героі вершаў Аркадзя Куляшова і Кастуся Цвірка: *Прайшла любоў, прыходзіць муза, / Святлее розум, гіне тлум. / Я вольны, прагну зноў саюза / Чароўных гукаў, мар і дум* (А. Куляшоў); *Я прыйшоў да вас, каб сказаць, / Што не раз можна ў свеце кахаць: / Хоць любоў на зямлі адна, / Паўтарыцца можа яна* (К. Цвірка).

Тэмпаральныя азначэнні кахання можна размеркаваць па дзвюх групам. У першай актуалізуюцца семы ‘кароткачасовасць’, ‘хуткабежнасць’, ‘маланкавасць’: *Каханне – час цудоўнага цвіцення, / Імгненна прабягае дзіўны час, / Яго падоўжыць цепліца імкнення, / Ды адцвітаюць кветкі хутка ўраз* (А. Балудзенка); *Як золата восеньскіх дрэў – / Каханне на свеце не вечна* (Л. Пранчак); *О, міг любові, не адпалай дачасна. / Нібы касцёр, пачуцці ўзварушы!* (М. Мятліцкі).

З характарыстыкай кахання як сталага, бесмяротнага пачуцця звязаны тэмпаральныя паказчыкі другой групы. Калі каханне ўзаемнае, то для закаханых перастае бегчы час, і гэты момант як бы пераходзіць у вечнасць. Каханне – не хвіліннае прыцягненне, а вечнае жыццё, якое прадаўжаецца ў наступных пакаленнях і робіць існаванне чалавека часткай бясконцага жыццё-

вага кантынууму: *Ёй [любаві] век гарэць і не згарэць датла, / Ёй век цвісці, не знаўшы адцвітання* (А. Звонак); *І ўсё ж нямеркнучай была / Сярод усіх вякоў, / Як прыклад сонца і святла, / Вялікая любоў* (М. Хведаровіч); *Агні каханья – вечныя агні. / Яны нікому з нас не спяць вочы* (А. Грачанікаў); *Каханне – вечная вясна паэтаў* (У. Скарынкін). Эдуард Валасевіч праводзіць антытэзу “згаснуць зоркі – не згасне каханне” і тым самым сцвярджае ідэю вечнасці каханья: *Зоркі згаснуць на світанні, / Толькі полымя каханья / Не пагасне у вачах тваіх.*

Філасофскія разважанні пра нязначны па часе зямны шлях чалавека, пра пэўную наканаванасць каханья ў лёсе кожнага гучаць у радках насычанага экзистэнцыяльнымі антонімамі і вобразнымі метафарамі верша Генадзя Бураўкіна: *Мы ўсе праходзім поўны круг жыцця – / Ад першых слёз / Да сціхлага дыхання, / Адпіўшы чашу хмельнага каханья, / Адчуўшы колкі холад забыцця.*

Каханне, як вядома, мае свае законы развіцця, свае ўзросты: рамантычную вясну, гарачае лета, раннюю ці познюю восень і суровую зіму. Запал, вялікая сіла каханья найчасцей перадаецца праз метафарычныя значэнні полісемантаў *агонь, вогнішча, полымя, касцёр, жар*. Першаснае значэнне такіх слоў звязана з працэсам гарэння, і рэакцыя сэрца і душы нагадвае рэакцыю цела на агонь, гарачыню. “Каханне наша, як пажар. / Але ніхто яго не тушыць. / Шугае полымя да хмар / І спапяляе жарам душы”, – піша Леанід Пранчак. Пры метафарызацыі дадаткова актуалізуюцца квантыватывы семы ‘моц’, ‘вялікая сіла выяўлення’, ‘уздым’: *А цяпер вось каханья агню / Addaеш пачуццё ты і сілы* (У. Жылка); *Вы распалілі вогнішча ўва мне, / Яно гарыць, і я ў ім дагараю* (Р. Барадулін); *Пачуцці, якія доўга гарэлі ў глыбіні душы асобнымі іскрамі, успыхнулі ў тую хвіліну вялікім полымем* (І. Шамякін); *Той касцёр не з полымя і дыму, / Той касцёр з пачуццяў і суніц* (У. Гетманчук); *Толькі сэрца ў цемрыве стыне: / Там гарыць майго каханья жар* (Я. Золак).

Вялікае пачуццё ўскалыхвае душу чалавека, прымушае яе бурліць, хвалявацца. Таму параўнанне каханья з буррай, віхурай, штормам і іншымі прыроднымі з’явамі разбуральнага характару ў літаратурных творах лічыцца традыцыйным: *Любоў – гэта смерч, ураган* (А. Зарыцкі); *Здавалася, ужо забыўся, плюнуў на яе [Іну]. А ўбачыў – зноў бура ўзнялася ў грудзях, разгарэўся агонь* (М. Ваданосаў); *Нечакана выбухне аднойчы і захлісне віхура пачуцця* (Р. Баравікова); *Гатоў цябе я ўсю скусаць, – / Усціш маіх настрояў шторм* (Я. Пушча); *Пайшла нават Свіслач бурліваю пльвіню, – / Юнак у каханні прызнаўся дзяўчыне* (А. Александровіч).

Многія пісьменнікі даволі часта выкарыстоўваюць прыём паслядоўнага нанізвання метафар і іншых вобразна-выяўленчых сродкаў, у выніку чаго ствараецца панарамны малюнак-апісанне, у якім падкрэсліваюцца самыя разнастайныя нюансы высокага пачуцця, шматлікія аспекты яго выяўлення: *Каханне – гэта полымя, агонь жыцця, тварэнне цуду* (Г. Юрчанка).

Паэтычны дыскурс сведчыць, што каханне ўспрымаецца супярэчліва. Яно можа не толькі ўзвышацца і рамантызавацца, але і прызямляцца: *Каханне і прынізіць, і... узніме, / Пакуль у ім жыве душа мая* (Р. Баравікова). Аб складанасці каханья, яго амбівалентнасці, дваістасці сведчаць шматлікія прыклады, у якіх процілеглыя пачуцці, узнёслыя і прыземленыя парывы перадаюцца выкарыстаннем антонімаў *любоў – нянавісць, радасць (шчасце) – гора (пакуты, боль, слёзы), горыч – слодыч, мёд – палын, свабода – няволя: Кактэйлі любові з нянавісцю – звычайны сучасны пакой. / Дзе вы, былыя страці, няма ні той, ні другой* (П. Шруб); *Бо каханне – з радасці і слёз, / Шчасце, перамешанае з горам* (А. Балугенка); *Востраў тугі і каханья... / Горыч, і слодыч каханья* (А. Мара); *У каханні ёсць радасці, пакуты і слёзы... / У каханья няма аднаго – перамог* (С. Законнікаў); *Прышло каханне, а разам з ім і яго неразлучныя спадарожнікі: шчасце і пакуты* (Э. Васілевіч); *На схіле веку тлумна-злога / І мёд спазнаўшы, і палын, / Я зразумеў, як гэта многа, / Калі ты ў свеце не адзін* (А. Пісьмянкоў); *Каханне – і свабода, і няволя, / Крыніца смутку, радасці і болю* (С. Грачанікаў).

Унікальнасць каханья ў яго непасціжным шматабліччы, якое можа нагадваць вечнае мігценне зорак, зыб на паверхні вады, трапятанне лісця на дрэве, полымя агню... Самыя нечаканыя азначэнні каханья, шматлікія яго паралелі і суадносіны можна знайсці ў паэтычным лексіконе многіх пісьменнікаў. Каханне для Паўлюка Пранузы – *першы ветразь у вясну трывожных год, для Нічыпара Чарнушэвіча – надзей лавіна, для Рыгора Барадуліна – выспа сноў, для Васіля Гадулькі – светлы сон душы, для Анатоля Грачанікава – гэта круг, і радыус яго – як свет, бясконцы. “Любоў мая, ты скрыпка, і цымбаль, / І шаргункі – над грывамі гадоў”, – усклікае Яўгенія Янішчыц. “Каханне – гэта натхнення сакаліны ўзмах... каліны прысмак на губах”, – лічыць Генадзь Бураўкін. “Каханне – пачуцця святога азарэнне, чалавецтва светлае вясло”, – зазначае Леанід Якубовіч. Часам каханне параўноўваецца з віном, любоўнай ап’яненасцю ад такога напою: *Я зберагу віно каханья / У кубку стомленай душы* (З. Марозаў); *Пабудзь са мной. Яшчэ не выпіты кілішак, яшчэ напой каханья нашага не выйшаў увесь да дна* (М. Адам); *Атручан хмельным соладам каханья* (У. Жылка).*

У паэтычных радках могуць актуалізавацца негатыўныя семы, звязаныя з характарыстыкай каханья як болю, пакуты (асабліва калі яно прайшло, мінула): *Каханне – боль, нясцерпны боль / Датуль, пакуль яно – каханне!* (Л. Пранчак); *Каханне – найцяжэйшая з пакут. / Мая добраахвотная пакута* (А. Грачанікаў); *Усё пекла я звездаў каханья, / Усе мукі яго скаштаваў* (Я. Купала); *Нам сталі скрухай пацалункі – мы развіталіся ў журбе... / Хаваю боль свой... Хаваю боль... Боль...* (А. Масарэнка); *І бяссонніцаю зваўся боль. / І была бяссонніцай любоў* (Я. Янішчыц); *Я думаў, што каханне – пакуты, якія немагчыма перажыць* (Г. Бураўкін); *Я твой сум, а ты мой боль* (Л. Пранчак). Некаторыя лірычныя героі вершаў успрымаюць каханне як хваробу, ад якой чалавек губляе сон і апетыт, пазбягае сяброў і знаёмых: *Каханне – смяротная хвароба* (А. Камоцкі); *Я вар'яцею ад цябе, / Таму што я цябе кахаю* (Л. Пранчак); *Дыягназ хваробы маёй адвечны: каханне, разлука, журба* (З. Прыгодзіч). І ад гэтай хваробы не існуе лекаў: *Ад стыхіі ж гэтай боскай, уладарнай, / Лекаў не існуе, знаю, ні ў каго* (З. Прыгодзіч).

Няшчасная любоў, якая прыносіць боль і пакуты, у асобных творах асацыіруецца з астрогам, турмой: *Каханне – астрог. Мы казалі, а чулі не мы. / О, каханьня астрог!.. Кожны дзень я / Вырываўся з цябе, як з турмы. / І з астрожным кляймо на ілбе / Я шукаў сабе волі ў гульбе, / У абдымках спустошанай стомы / І чужы, сам сабе не знаёмы, / Я штоночы вяртаўся ў цябе, / Як вяртаецца магна ў разломы* (У. Някляеў). Свайго роду рамантызацыя негатыўных перажыванняў і гора, гатоўнасць да самаахвярнасці і здольнасці несці гэты “крыж пакут” да канца жыцця выказваюцца ў наступных радках: *І хто сказаў, што наш саюз – палон, / Што, нібы крыж, цяжкі і сумны ён? / Я ўсё жыццё яго гатовы несці; Каханне – клетка? Ды такой бяды – / Хутчэй туды, хутчэй хачу туды* (Я. Сіпакоў); *І ты і я – пакутуем удвух, / Бо мы – адно суцэльнае чаканне* (В. Собаль); *Мы прыйдем з табой да каханья / Праз боль, перашкоды і мукі* (Л. Пранчак).

Страта каханья ў многіх паэтаў асацыіруецца з памінкамі, свечкай, палыном: *Адгуляла каханне хаўтуры на рамонкавых снах* (М. Адам); *Зоркі ў небе, як свечкі / На памінках каханья* (М. Пазнякоў); *Таму ці варта плакаць над сабою, / Над свечкаю былога пачуцця...?* (Г. Бураўкін). Каханне, што мінула, засталася толькі ва ўспамінах, можа параўноўвацца з папялішчам, з іржышчам: *На папялішчы каханья знікнуць былыя мары* (І. Хадарэнка); *Іржышча нашага каханья / Бязлітасна абоім раниць сэрца* (Г. Дашкевіч).

Сапраўднае каханне вернае і верыць. “Без вернасці – няма і каханья”, – сцвярджае Х. Жычка. Вернасць, адданасць, прызнанне ў бясконцай любові – даволі пашыраны лейтматыў у беларус-

кім паэтычным дыскурсе: *Я твой, я твой вечны садоўнік, / І покуль я ёсць – твайму саду цвісіці...* (Э. Зубрыцкі); *Я цябе не аддам нікому, / Спадарожніца русакосая. / Прыраўную да ветру, да грому, / Да травы, калі будзеш босая* (К. Жук); *І ўсе кветкі і травы / Пакладу табе моўчкі да ног, / Ад нязнамага шчасця, / Ад удачы сваёй захмялелы, малады і найўны / І твой раб, / І твой Бог* (Г. Бураўкін); *Мне цяжка нават уявіць, / Дзе б апынуўся я сягоння, / Калі б не здолеў паланіць / Цябе і стаць тваім палоннікам* (У. Шпадарук); *За табой, як нітка за іголкай, / Я па свеце да канца пайду* (М. Калачынскі).

У чароўным свеце каханья двое валадароў – ён і яна. Яны, як два полюсы магніта, прыцягваюцца адно да аднаго. Закаханыя сэрцы шукаюць падабенства, і каханне, на думку многіх, – гэта саюз раздзеленых частак першапачаткова адзінай істоты. Міф пра раздзяленне Зеўсам двухполых і двухцелых істот на дзве часткі, якія да гэтага часу шукаюць свае “палавінкі”, знаходзіць адлюстраванне ў многіх паэтычных радках. Упэўненасць у такой сустрэчы, магчыма, незямной, гучыць у радках Ніны Мацяш:

*Мы стрэнемся, хоць нас ужо не будзе,
Не будзе ні мяне, ні цябе.*

*Наступнікі, нязнаныя нам людзі,
Уявіць немагчымае цяпер.*

Пошукі каханага чалавека – нялёгкая справа. І калі гэта адбываецца, то дзве “палавінкі” становяцца арганічнай цэласнасцю, дзе немагчыма існаванне аднаго без другога: *З’яднала нас прырода удваіх, / Як два крылы – свайго палёту прыклад, / Як два вечназьялёныя гаі, / Як хвалі дзве, што абняліся звыкла* (Я. Сіпакоў); *Ты – гэта я. / Я – гэта ты. / Выйшлі абое сюды з любаты, / З неразгаданай нікім мілаты* (С. Законнікаў); *Мы родныя крывёй і духам, / Мы – духу і крыві зліццё* (У. Някляеў).

І зразумелымі кожнаму робяцца ўзвышаныя радкі Адама Русака аб жаданні быць побач з любімым чалавекам усё жыццё:

Толькі з табою мне хочацца быць,

Толькі з табою.

Радасць, і гора, і шчасце дзяліць

Толькі з табою.

Паводле сцверджанняў псіхолагаў, пачуцці закаханых неаднолькавыя па сіле выяўлення: у аднаго яны, як на дакладных шалях, ураўнаважаныя, спакойныя, у другога – больш імпульсіўныя, узбуджана-нервовыя. Моцна закаханы чалавек, як правіла, становіцца ахвярай каханья, вязнем, рабом, заложнікам сваіх пачуццяў. Вось як пра гэта гаворыцца ў паэзіі: *Каханне, ты – прывабная быліна, дзе з двух герояў нехта вечны раб* (Р. Баравікова); *Мая любоў!.. Ужо і мне пад трыццаць – / Я ж раб тваіх жаданняў зноў і зноў* (У. Лісіцын); *Ці ж навечна я твой вя-*

зень? Ці ж мая навечна ты? (В. Стрыжак); Ці ж з гэтым, браце, саўладаеш? / Ратунку ад яго няма... / Як прывід, на зямлі блукаеш, / Я – вязень, ты – мая турма (Э. Валасевіч); Я твой нявольнік, / Твой прыгонны, / Я вольную ў цябе прашу (Р. Барадунін); Не я цяпер рашаю лёс яе [Марысі], – / Заложніцы святой любві свае, / Любві, якой не мне даваць парады (А. Куляшоў).

“У закаханых – рыцарскае званне!” – піша Сяргей Панізнік. І таму яны па рыцарскіх законах павінны знаходзіць выйсце з самых складаных жыццёвых сітуацый, з годнасцю несці званне каханага і з такой жа годнасцю пераносіць страту пачуцця. Удзячнасць за былое каханне, пажаданне новага шчаслівага жыцця і павага да каханага чалавека гучаць у шчымлівых развітальных рад-

ках: Я за цябе памалюся, / Каб у далёкай цішы / Жыў ты ні ў горы, ні ў скрусе – / З ясным святлом на душы (А. Бадак); Імя тваё мне не перабаліць. / Ніколі. / Знаю. / Быў і ёсць. / Любімы (Н. Мацяш); Каханне маё прайшло. / Яго ты не зберагла. / Як бы там ні было, – / Дзякуй, што ты была (Л. Пранчак); У жыццёвай імжы я каханне, як ношу, пранясу у душы (В. Гарановіч).

“У любові тысячы аспектаў, і ў кожным з іх – свой свет, свой смутак, сваё шчасце і свая духмянасць”, – пісаў К. Паустоўскі. І з гэтым выказаннем нельга не пагадзіцца. Кожнае новае пакаленне, перачытваючы творы пра каханне, будзе па-свойму асэнсоўваць шырокую і бязмежную палітру значэнняў, адценняў і сугуччаў гэтага вялікага і вечнага пачуцця.

Скарбы мовы

“КАХАННЕ І ВЕРУ НЕ ТРЭБА ЎСІМ ВЫСТАЎЛЯЦЬ НАПАКАЗ – ДУШУ ЧУЕ ТОЛЬКІ НЕБА...”

**ШЧАСЦЕ, КАХАННЕ, ВЕРА, ЛЮБОЎ, АДДАНАСЦЬ, ДРУЖБА, СЯБРОЎСТВА, СПАГАДЛІВАСЦЬ, ЗГОДА
Ў БЕЛАРУСКІХ АФАРЫСТЫЧНЫХ ВЫСЛОЎЯХ**

Адзіна праца і каханне / У жыцці апірышча і шчыт (Н. Мацяш. Паэма жніва).

Ад кахання да расстання – / Дарога тая, што праз нас (В. Аколава. Уваскрэслы агонь).

Адлучанасць ад шчасця – / як праклён (В. Аколава. Уваскрэслы агонь).

Аднак саюз мужчынскі – не каханне, / Дзе трэці лішні пакідае двух (А. Куляшоў. Мой маналог, як палымяны конь...).

Ад шчасця лекаў я не знаю... (Я. Янішчыц. Твайго кахання не прашу...).

Ад шчасця слёзы ў дзяцей не льюцца, / Ад шчасця хочацца ім пець (Н. Гілевіч. Родныя дзеці).

А жонкай стаць і не кахаць нікога – / Усё адно як вольнай жыць без волі... (М. Шабовіч. Пажухлі кветкі на тваім прычале...).

Альфа і амега сяброўства – спагадлівасць і надзейнасць (Г. Марчук. Голас і слова).

А што, урэшце, галоўнае на зямлі і што кіруе светам? Каханне... каханне (Я. Сіпакоў. Узятая з маўчання).

Без кахання шчасця, долі / Няма на зямлі (Я. Купала. Пакахай мяне, дзяўчынка...).

Была вясна, было імкненне, / І сэрца ведала тамленне (Я. Колас. Новая зямля).

Быць жа нехта павінен, / Хто цябе правядзе, / Аднаго не пакіне / У расстайнай бядзе (М. Шабовіч. Быць жа нехта павінен...).

Веру мусім прымаць наперад, / Вера трымаецца на даверы (С. Багданкевіч. Вера).

Вялікія людзі нашчадам у генах / заўжды завяшчалі любоў (Е. Лось. Праўнук Пушкіна).

Давярайце ж сябрам жывым. / А тым болей – сябрам памёрлым (Г. Бураўкін. Памяці Уладзіміра Караткевіча).

Дастаткова для шчасця і гора, / Дастаткова, каб сілу адчуць! (Я. Янішчыц. У заснежаны вечар зімовы...).

Даўгавечнасць кахання залежыць ад доўгацярылівасці жанчыны і ад ступені мужчынскай ляноты (Г. Марчук. Голас і слова).

Дзе любоў, / там і катастрофа (А. Вярцінскі. Эдзіт Піяф хоча любві).

Дзень, што без дружбы й любові пражыты, / Знікне бяследна, наvekі забыты (А. Зарыцкі. Дзень, што без дружбы й любові пражыты...).

Для закаханага чалавека час прыпыняецца, ён, чалавек, не старэе (Г. Марчук. Голас і слова).

Падборкі афарызмаў беларускіх пісьменнікаў, падрыхтаваныя Нінай Гаўрош і Нінай Нямковіч, “Роднае слова” друкуе з 2006 г. Ужо падаваліся афарызмы на тэмы “Сям’я, шчасце сяброўства, каханне” (2006, № 5), “Чалавек і грамадства” (2006, № 6), “Родны край” (2006, № 8), “Душа, духоўнасць” (2007, № 2), “Думка, мова, слова” (2007, № 4), “Філасофія жыцця і смерці” (2007, № 6), “Чалавек, яго маральныя якасці” (2007, № 9), “Творчасць і творца” (2007, № 11), “Песня – душа і жыццё чалавека” (2008, № 6), “Радзіма, нацыянальная адметнасць народа” (2008, № 7).

Для лысага – лысыя й словы / Пра вернасць, сямейную святасць (В. Аколава. Пракурор і казіно).

Друг сапраўдны назаліць / У бядзе не стане (В. Зуёнак. Заружовіцца трава).

Дружба, / Не звездаўшая ліхалецця, / Слава / Без працы мазольнай, упартай, / Слова, / Якое не грэе, не свеціць, – / Нічага не варты (М. Танк. Кій...).

Дуб і той, калі ў полі адзін, / Не заўсёды адольвае буру (А. Бачыла. Роднаму краю).

Ды горшае – гэта сціранне меж паміж непрыяцелямі і сябрамі (А. Вярцінскі. Ты кажаш, сяброў усё менш і менш?).

Ды пачуццё не думае пра вечнасць, / Калі агонь палае на губах (А. Бачыла. Вось-вось гатовы ў мора рухнуць скалы...).

Ешце з голаду, / кахайце змоладу – / іначай вы – / ні к сялу, ні к гораду (А. Вярцінскі. Парада юным закаханым).

Ён і яна – і сусвет не пустое (Р. Барадулін. Ён і яна...).

Ёсць на свеце ішчасце, / Пакуль дурманіць сіні хмель вясны (Г. Бураўкін. У твар дыхнула вода-рам вясны...).

За любоў не судзі людзей, / Не саромецца ёй – нікога! (В. Аколава. Князь ты мой, Славамір).

З горнай вяршыні не сходзіць туман, / З вернага сэрца – любоў (М. Танк. На развітанне стары чабан...).

І можа ішчасце ў тым і ёсць, / Каб не напіцца з той крыніцы, / Перад якой ты – вечны госць! (А. Лойка. Заўсёды трошкі таямніцай...).

І ў няшчасці, і ў радасці без дружбы чалавеку нельга быць (К. Чорны. Насцечка).

І ў сцюжу нечай ласкай ты сагрэты, / І ў снежку пекане цябе зіма (П. Панчанка. Апошні дзень вясны і першы лета).

І цэлы свет – / Адно дамовіўшыся ішчыра – / Пазбыцца зможа страшных бед (Н. Гілевіч. Родныя дзеці).

Каго б я выбраў на падмогу – / Не падкіх да прыгожых слоў, / Няхай маўклівых, ды сяброў (П. Броўка. Калі б нанова пачынаць...).

Калі каханне абвянчае / Жаданай згодай маладых, / Свайго сумлення не хавае / Яно ад позіркаў чужых. / А звязжа ілюбам маладая / Сябе з нялюбым і старым, / Свайго сумлення не схавае / Яна за прозвішчам чужым (А. Куляшоў. Калі каханне абвянчае...).

Калі клопат ёсць любоўны, / тады сэрцы паўнакроўны (А. Вярцінскі. Начны бераг).

Калі няма часу думаць пра ішчасце – гэта і ёсць ішчасце (Г. Марчук. Голас і слова).

Калі ты нават неішчаслівы, / Надзею ў сэрцы не губі (А. Астрэйка. На свеце ёсць багата дзіваў...).

Калі ты патрэбны хоць аднаму чалавеку, можаш лічыць сябе ішчаслівым (Г. Марчук. Голас і слова).

Калі ў чалавека няма любові, самому чалавеку цяжка і з ім цяжка (Г. Марчук. Голас і слова).

Калі ішчасця трэба дабівацца – гэта ўжо не ішчасце. Шчасце прыходзіць натуральна і непрыкметна, часцяком нечакана, але заўсёды заслужана за турботы ішчырыя і справы духоўныя (Г. Марчук. Голас і слова).

Каханай сэрца падарыце, – / Любімым будзеце і вы (А. Бялевіч. Сакрэт).

Каханне без прастрані – птах без крыла (Н. Мацяш. Пространь кахання).

Каханне, грошы, славы сверб – мана: / Няўмольны час завабіць імі сэрца, / Памучае, а потым насмяецца, – / Не здраджвае Радзіма нам адна (А. Мінкін. Каханне, грошы, славы сверб – мана...).

Каханне – гэта няздатнасць усведамляць небяспеку (Г. Марчук. Голас і слова).

Каханне – гэта цяжкая праца для натхнення і пасля натхнення (Г. Марчук. Голас і слова).

Каханне – ёсць мудрасць, / якую Бог людзям / адкрыў, каб грахі дараваць (Э. Акулін. Каханне).

Каханне ж – радасць, а не плаха (Н. Мацяш. Дазвол на адпачынак).

Каханне і веру не трэба ўсім выстаўляць на паказ – душу чуе толькі неба (А. Лойка. Заўсёды трошкі таямніцай...).

Каханне і нянавіць – / Родныя дачкі (В. Вярба. Лялька).

Каханне – кароткае свята, пасля жаніцьбы – цяжкі будзень (В. Каваленка. Падвышанае неба).

Каханне маё, каханне, / Ты – як самазгаранне (А. Грачанікаў. Нават ценю свайго...).

Каханне – свята душы, праца – свята розуму, смерць – свята цела (Г. Марчук. Голас і слова).

Кахання не просіць (М. Рудкоўскі. Сёння до-світкам упала на клёны зара...).

Кліча цябе неспакойнае ішчасце, / Толькі хутчэй да яго даплыві (С. Грахоўскі. Плынь).

Лаішчыць і лечыць чалавечую душу часіна згоды ў прыродзе, але найлепшая згода для чалавека – згода з самім сабою, са сваім сумленнем (М. Стральцоў. Разам з людзьмі).

Любімых не забываюць у радасці, а ў горы любяць яшчэ мацней (С. Грахоўскі. Тры песні любові).

Любіцьму волю вольную да скону, / ды над каханнем узвышаў яе дарма: / любімая, / мне без твайго палону / якая воля, як жыцця няма?! (В. Жуковіч. Любіцьму волю вольную да скону...).

Любіць прызначана мне лёсам. / Я не памру, пакуль люблю. / І крык свой сціплы, безгалосы – / Паэта голас – не згублю (А. Пісьмянкоў. Мой сад зусім не салаўіны).

Заканчэнне будзе.

Падрыхтавалі
Ніна ГАЎРОШ,
Ніна НЯМКОВІЧ.

Вікторыя ЛЯШУК

БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў СЛАВАКІІ

Беларуская мова паступова пашыраецца ў Еўропе не толькі як прадмет даследавання, але і як мова навучання. У славянскім свеце, аб'яднаным вялікім агульным лексічным фундаментам, створаны натуральныя ўмовы для пазнання любой са славянскіх моў. І беларуская мова тут не выключэнне, бо ўжо ў XIX ст. у часы станаўлення славістыкі беларуская мова прэзентавалася багатым фальклорам, каштоўнымі пісьмовымі помнікамі. Менавіта на гэтай падставе яе ўпершыню ўключыў у разгляд славянскіх моў чэшскі даследчык, славак па паходжанні, Павел Ёзэф Шафарык (1795 – 1861). Яму мы ўдзячны яшчэ і за тое, што захаваў для нас у сваім архіве самую поўную копію рукапісу “Тараса на Парнасе”. Беларускія фальклорныя тэксты ў арыгіналах і перакладах друкавалі таксама чэхі Францішак-Ладзіслаў Чалакоўскі, Карэл-Ярамір Эрбен і іншыя славісты.

Славакія – радзіма Яна Колара (1791 – 1852), дзеяча чэшскай і славацкай культуры. Паводле яго канцэпцыі, славянскія народы ўтвараюць своеасаблівае культурнае адзінства, якое важна падтрымліваць і захоўваць, а для гэтага славянам неабходна ўзаемна спазнаваць мовы, літаратуры і культуры іншых славян. Ідэю славянскай узаемнасці Ян Колар увасобіў у паэме “Славы дачка” (Slavy dcera). Кадыфікацыю славацкай мовы на базе народнага маўлення ў 1844 г. рэалізаваў ідэолаг славацкага адраджэння Людавіт Штур; яго пазіцыі блізкія да канцэпцыі беларускага адраджэння пачатку XX ст. Гэты гістарычны ракурс дазваляе больш выразна акрэсліць аспекты прысутнасці беларускай мовы ў славацкай славістыцы.

Ужо 12 гадоў беларуская мова ўваходзіць у навучальныя планы Прэшаўскага ўніверсітэта. Гэта на ўсходзе Славакіі, дзе жывуць традыцыі кірылічнай культуры ў праваслаўнай і уніяцкай веры, дзе актыўна даследуецца і вывучаецца руская мова, дзе як мова нацыянальнай меншасці развіваецца і выкладаецца ўкраінская мова.

Беларуская мова пачала вывучацца пасля заключэння паміж Беларуссю і Славакіяй міждзяржаўнай дамовы аб культурным супрацоўніцтве на падставе падпісанай Міністэрствамі адукацыі абедзвюх краін пагаднення. На запыт славацкага Міністэрства адукацыі накіравана прыему лектара з Беларусі аператыўна і станоўча адгукнулася загадчыца кафедры славістыкі цяпер ужо прафесар Юлія Дудашава. У гэтым годзе

кафедра славістыкі з яе нязменнай кіраўніцай святкуе 15-гадовы юбілей. Вось што пра гісторыю лектаратаў расказала сама пані Дудашава: “Адкрыццё двух лектаратаў у зімовым семестры 1996 – 1997 навучальнага года было знамянальнай вяхой у гісторыі Прэшаўскай славістыкі, таму што з таго часу кафедра славістыкі прапануе вывучэнне трох славянскіх моў – польскай, беларускай і балгарскай... Мы маем скамплектаваныя семінарныя бібліятэчкі пры ўсіх трох лектаратах і падтрымліваем сувязі з адпаведнымі краінамі.

З трох названых лектаратаў найстарэйшым з’яўляецца лектарат польскай мовы, адкрыты ў 1969 – 1970 навучальным годзе пры кафедры славацкай мовы і літаратуры, які затым стаў базай новастворанай у 1993 г. кафедры славістыкі... Калі ў пачатку 1996 – 1997 навучальнага года мы атрымалі прапанову Міністэрства адукацыі Славацкай Рэспублікі пра ўвядзенне беларускага і балгарскага лектаратаў, то ні хвіліны не раздумвалі і адразу пачалі падрыхтоўку адкрыцця абодвух лектаратаў і стварэння ўмоў для працы новых лектараў.

Філасофскі факультэт Прэшаўскага ўніверсітэта быў першым факультэтам у Славацкай рэспубліцы, дзе адкрыўся лектарат беларускай мовы... Лектары сталі трывалым складнікам працы кафедры. Уласна кажучы, яны ўнеслі ў дзейнасць кафедры нястомную зацікаўленасць Польшчай, Беларуссю і Балгарыяй” [2].

Кіраўніцтва ўніверсітэта ў асобе рэктара прафесара Рэнэ Матловіча прымае існаванне лектарата як важны фактар дзяржаўнай палітыкі, як адзнаку спецыфічнай і адзінай у краіне навучальнай установы з моўна-культурнай прэзентацыяй Беларусі. Кіраўніцтва філасофскага факультэта прыняло лектарат як магчымасць стаць цэнтрам развіцця навучальных і навуковых сувязей з беларускай інфармацыйнай і культурнай прасторай. У працах дэкана філасофскага факультэта прафесара Р. Дупкалы беларускі элемент асэнсоўваецца пры вывучэнні славянскай міфалогіі [3].

У 1996 г. я стала першым беларускім лектарам, пасланым у Славакію ад Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, дзе працавала дацэнтам кафедры сучаснай беларускай мовы. Ніколі раней не чуўшы славацкую мову, я разважала над тым, як лепш вучыць беларускай мове як замежнай. Рашэнне абысціся без пасрэдніцтва

Вікторыя Марленаўна Ляшук – мовазнаўца. Кандыдат філалагічных навук. Закончыла Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (1985). Працавала выкладчыкам, дацэнтам кафедры сучаснай беларускай мовы філалагічнага факультэта БДУ, цяпер лектар беларускай мовы і літаратуры Прэшаўскага ўніверсітэта. Выдала дапаможнік па развіцці вуснага маўлення дашкольнікаў “І прарастаюць словы” (1997), “Сшытак па беларускай мове для III класа школ з беларускай мовай навучання” (1998); у сааўтарстве – кнігі “Стылістыка і культура маўлення” (з Н. Гілевіч; 1998), “Гаворым па-беларуску” (1999), “Русско-белорусский словарь” (1999; 3-е выд. 2002), “Беларуска-рускі слоўнік” (2004), эксперыментальны навучальны дапаможнік “Беларуская мова” (2004) для XI класа ўстаноў нефілалагічнага профілю з 12-гадовым тэрмінам навучання і інш. Аўтар каля 100 артыкулаў па стылістыцы, культуры беларускай мовы, тэорыі літаратурных моў, мове беларускага і славацкага праявічнага фальклору, перакладзе. Перакладае са славацкай і польскай моў на беларускую.

традыцыйна ўжыванай рускай мовы пацвярджалася практыкай навучання на шматлікіх моўных фактах.

Беларуская мова і беларускі лектарат гарманічна і натуральна ўвайшлі ў прынятую ў Славакіі сістэму лектаратаў. Разам з беларускай мовай спатрэбілася і актуальная інфармацыйная парадыгма, распрацаваная ў беларускай гуманітарнай навучы, бо прамых шляхоў інфармацыі пра мову і культуру абедзвюх краін было мала. Праблема заключалася як у адсутнасці беларускіх кніг, так і ў малой колькасці спецыялістаў у беларусістыцы. Затое выявілася зацікаўленасць славакаў беларускай мовай і Беларуссю, падабенства ў беларускім і славацкім светапоглядах, агульная для нашых народаў душэўнасць, стрыманасць, дасціпнасць, чуласць і сціпласць. Свае назіранні наконт выкладання беларускай мовы і спецыфікі навучальнай сістэмы Славакіі я перадала наступнаму лектару – Віталю Маслоўскаму. Ён таксама выбраў мадэль выкладання беларускай мовы без мовы-пасрэдніцы. Са сваімі назіраннямі, уражаннямі, заўвагамі ён неаднаразова публікаваўся ў беларускай перыёдыцы – “Настаўніцкай газеце”, “ЛіМе”, “Толасе Радзімы”.

Сістэма падрыхтоўкі славістаў у Прэшаве традыцыйна заснавана на цыклічным прыцыпе, калі на канкрэтную славянскую мову набор студэнтаў аб’яўляецца раз на 5 гадоў, часцей адбываюцца наборы польскай мовы. Спецыфікай БМЗ (беларускай мовы як замежнай) выступае скіраванасць на славістаў, для адукацыі якіх актуальныя камунікатыўна-прагматычны і навукова-філалагічны планы прэзентацыі мовы, наяўнасць мовазнаўчага і літаратуразнаўчага прадметных цыклаў. Беларуская мова як трэцяя славянская мова (другой абавязковай мовай 5-гадовага цыкла з’яўляецца руская) мае іншую цыклічнасць, можа ўводзіцца часцей, пачынае вывучацца з 3-га курса. Беларуская мова таксама ўваходзіць у склад славянскіх моў для вывучэння на працягу года славакістамі. На цяперашнім этапе ў сувязі з размежаваннем тэрміну навучання на ступені бакалаўра і магістра,

а таксама з пераходам універсітэта на крэдытную сістэму мадэль навучання трансфармуецца і ўдакладняецца.

У Славакіі форма лектарата вызначае сістэму навучання замежнай мове з выкарыстаннем спецыяліста – носьбіта мовы з краіны яе функцыянавання, які забяспечвае цыкл прадметаў у аб’ёме запланаванай спецыялізацыі. Беларускі лектар у сістэме адукацыі славацкіх славістаў забяспечвае навучанне прадметам моўнага, літаратурнага, а пры патрэбе і гісторыка-культурнага цыклаў. Гэта значыць, што за 5 гадоў навучання славістаў не паўтараецца ніводзін прадмет. Практыку маўлення (па-славацку *lektorské svišenia*) на працягу ўсіх 5 гадоў навучання вядзе выключна лектар. Працаваць цяпер дапамагаюць створаная на кафедры бібліятэка з добрым лексікаграфічным забеспячэннем, вялікай колькасцю мастацкай літаратуры. Мастацкія творы чацвёртакурснікі чытаюць у арыгінале. Пры навучанні выкарыстоўваюцца запісы народнай і сучаснай беларускай музыкі, беларускія часопісы і газеты, нешматлікія фільмы на беларускай мове, з якіх найбольш часта як навучальны студэнты глядзяць фільм “Анастасія Слуцкая”. Паводле яго мною распрацаваны сістэма практыкаванняў і абагульняльны тэст. Функцыю падручніка выконваюць мае аўтарскія распрацоўкі практычных тэм і аўтарскі курс для пачаткоўцаў. У гэтым годзе чацвёрты курс займаецца па складзеным мной у камп’ютэрнай версіі навучальным дапаможніку “Мова і культура”.

Пры шматгадовым функцыянаванні лектарата семінарскія заняткі па моўнай спецыялізацыі (*odborná profilácia*), суадносныя з курсам сучаснай беларускай мовы і яе гісторыі, а таксама літаратуру і перакладчыцкі семінар вядуць выпускнікі спецыялізацыі. У Прэшаўскім універсітэце такую практыку набылі падчас навучання ў аспірантуры выпускніцы першага набору Івана Джундова і Яна Ладзянска (Юскова). Абедзве аспіранткі пад кіраўніцтвам прафесара Ю. Дудашавай у верасні 2008 г. абаранілі свае кандыдацкія дысертацыі, далучыўшы да беларуска-славацкіх тыпалагічных даследаванняў

актуальныя тэмы па марфалогіі і гісторыі мовазнаўства. Першае даследаванне прысвечана істотнай для граматыкі праблеме параўнання сістэмы скланення назоўнікаў у беларускай і славацкай мовах [5], другое – персанальнаму фактару ў гісторыі беларускай і славацкай літаратурных моў шляхам суаднясення і тыпалагізацыі лінгвістычных прац аднаго са славацкіх кадыфікатараў С. Цамбела і заснавальніка беларускага мовазнаўства Я. Карскага [4]. Гэтае сапраўды сур’ёзнае дасягненне стала магчымым дзякуючы дапамозе і падтрымцы беларускіх лінгвістычных устаноў. Найперш – у рамках стажыровак у БДПУ (на той час дэкан А. Лугоўскі, загадчык кафедры беларускага мовазнаўства дацэнт П. Міхайлаў), затым пры публікацыі навуковых матэрыялаў у зборніках Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа, пазней Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі (дырэктар А. Лукашанец), філалагічных факультэтаў БДУ (дэкан І. Роўда) і БДПУ (дэкан факультэта рускай філалогіі В. Старычонок).

Стажыроўка ў краіне мовы належыць да абавязковай формы навучання славістаў, выступае ўмовай атрымання імі пасля абароны дыпломнай работы дыплама выпускніка і звання магістра. Стажыроўка вызначае якасны зрух ва ўсведамленні рэальнай залежнасці паміж мовай, народам і культурай, пра што сведчаць большая глыбіня і асэнсаванасць адказаў на экзаменах. Пра сваё далучэнне да беларускай мовы цяперашнія славацкія студэнты-беларусісты, адказваючы на мае пытанні, гаварылі ўсвядомлена і сур’ёзна, прывяду тут вытрымкі з адказаў дзвюх студэнтак:

Эва Кралёва: “Калі я ўпершыню пачула беларускую мову, я здзівілася, як яна падобная да славацкай. Для мяне ўсё было новае. Амаль нічога пра Беларусь, беларускую мову, беларускіх пісьменнікаў не ведала. Цяпер многа чаго вывучыла. Праўда, дзякуючы лектарцы, якая з нашым курсам заўсёды размаўляе толькі па-беларуску. Беларуская мова займае даволі высокае месца ў маёй адукацыі славіста. Самае важнае для мяне, што я магла выехаць за мяжу, дзе намнога лепш зразумела лёс беларускай мовы. Як добра, што яе вучаць, нават за мяжою, тут, у Славакіі”.

Ганна Бардыёва: “У нас няма падручнікаў, славацка-беларускіх слоўнікаў. Гэта – галоўная праблема пры вывучэнні мовы. Беларуская мова – мая спецыяльнасць. Мой лёс ужо з ёю звязаны. Мне падабаецца сучасная проза. Такія аўтары, як Васючэнка, Федарэнка, Пятровіч, Быкаў, Асташонак... Іх тэматыка блізкая чалавеку XXI ст. Таксама цікавяць і вялікія класікі, як Купала, Колас, Цётка, Караткевіч... Мне вельмі

падабалася камедыя “Паўлінка” Купалы, таму што ў Славакіі яе тэма вельмі часта сустракаецца. Славацкі і беларускі фальклор падобныя. На стажыроўцы я шмат навучылася, не толькі на вучобе, але даведалася аб людзях, аб іх менталітэце, аб звычках, аб жыцці”.

Некалькі слоў пра першыя свае крокі як беларусісткі сказала і Яна Ладзянска: «Ад першага дня навучання лектар (В. Маслоўскі) з намі размаўляў толькі па-беларуску, і я зусім нічога не разумела. Паступова я пачынала разумець, пісаць, чытаць, як дзіця ў першым класе. У 2003 г. я першы раз наведала Беларусь (з цікавасцю і трошкі са страхам). Я сустрэла шмат цікавых людзей, можа, таму і вярталася на Беларусь яшчэ двойчы. Нас чакаў пасля нашай 1-й стажыроўкі ў Прэшаве новы лектар – Вікторыя Ляшук, мая любімая выкладчыца, можа, дзякуючы і ёй я вырашыла займацца беларускай мовай у сваёй дысертацыйнай працы. У аспірантуры я пачала выкладаць беларускую мову новым студэнтам са спецыялізацыяй “беларуская мова”, вяла практычныя і семінарскія заняткі».

У другой нашай выпускніцы першага набору беларусістаў Іваны Джундовай уражанні склаліся ў шчыры маналог: “Ва ўніверсітэт я паступіла ў 2000 г., калі ўсе чакалі, што ў свеце ўсё зменіцца. Я выбрала славістыку таму, што гэтую спецыялізацыю амаль ніхто не ведае і яе славутыя гады, здаецца, ужо прайшлі. Лічу, што гэта не так, і таму я хацела сама што-небудзь зрабіць, каб пераканаць іншых і сябе, што славістыка як агульны погляд на славянскі свет яшчэ можа паказаць шмат цікавага.

За час свайго навучання я двойчы навядвала Беларусь. Дзякуючы гэтым стажыроўкам я змагла сама пераканацца, што беларускае жыццё вельмі натхняльнае і можа ўзбагаціць не толькі ведамі, але і людскасцю. Сваю дыпломную работу я прысвяціла сучаснай беларускай паэзіі.

У сваёй дысертацыі я разглядаю навуковую спадчыну Я. Карскага і С. Цамбела, развіццё беларускага і славацкага мовазнаўства і фарміраванне нацыянальных моў (беларускай і славацкай) у шырэйшым славістычным кантэксце. Як аспірантка я зноў змагла паехаць у Мінск па літаратуру, мову, на сустрэчу з сябрамі і атмасферай самавітай славянскай краіны”.

Падрыхтоўка славістаў-беларусістаў звязана з працай і ўвагай вялікай колькасці зацікаўленых у развіцці славацка-беларускіх сувязей асоб. Дзяржаўную падтрымку нам аказваў Паўнамоцны пасол Рэспублікі Беларусь у Славацкай Рэспубліцы В. Варанецкі (зараз намеснік міністра замежных спраў Рэспублікі Беларусь); аказвае цяпер Часовы павераны Рэспублікі Беларусь у

Славацкай Рэспубліцы В. Наўроцкі. Ва ўніверсітэт прыезджала Першы сакратар Пасольства РБ у Славацкай Рэспубліцы А. Струнеўская; яна перадала ў дар кафедры славістыкі кнігі, збор якіх быў арганізаваны Пасольствам. Частку кніг для кафедральнай бібліятэкі перадаў Саюз беларускіх пісьменнікаў, прывезла ў дар загадчыца кафедры беларускай мовы Вільнюскага педагагічнага ўніверсітэта Л. Плыгаўка. Цяперашні Першы сакратар Пасольства Рэспублікі Беларусь у Славацкай Рэспубліцы Н. Петрычэнка завітала ў снежні 2007 г. на прэзентацыю зборніка “Славацка-славянскія моўныя, літаратурныя і культурныя сувязі” з юбілейнымі выданнямі беларускіх класікаў Янкі Купалы і Якуба Коласа. На адкрыцці канферэнцыі, прысвечанай 10-годдзю беларускага і балгарскага лектаратаў беларускае Пасольства прадстаўляў саветнік па консульскіх пытаннях Л. Мартынаў.

На кафедры выдадзены зборнік з міжнароднага навуковага семінара, прысвечанага пяцігоддзю беларускага лектарата – “Славацка-беларускія моўныя, літаратурныя і культурныя сувязі” (2003). Выданне зборнікаў з беларускімі матэрыяламі і тыпалагічным ракурсам стала на кафедры добрай традыцыяй. Супрацоўнікі кафедры ўключаюць беларускія факты ва ўласныя даследаванні альбо выбіраюць беларускую мову для паведамлення пра свае навуковыя дасягненні. На канферэнцыі “Мова і міжкультурныя камунікацыі”, якая праводзілася сумесна педагагічнымі ўніверсітэтамі ў Мінску і Вільнюсе ў красавіку 2006 г. свой даклад па-беларуску чытаў М. Мітка.

Зацікаўленасць у функцыянаванні беларускага лектарата адчуваецца ў дзейнасці Пасольства Славацкай Рэспублікі ў Рэспубліцы Беларусь, якое неаднаразова арганізоўвала сустрэчы славацкіх студэнтаў-славістаў з беларускімі пісьменнікамі (пры ўдзеле Часовага паверанага Славацкай Рэспублікі ў Рэспубліцы Беларусь Ё. Мачышака ў 2003 г., а таксама Часовага паверанага Славацкай Рэспублікі ў Рэспубліцы Беларусь Л. Рэгака ў 2007 г.). Пан Л. Рэгак у сааўтарстве з тагачаснай аспіранткай кафедры І. Джундовай падрыхтаваў пераклад на славацкую мову верша “Мая малітва” Я. Купалы і прачытаў яго на вечары “Янка Купала ў сусветнай літаратуры”, на які былі запрошаны дыпламаты з розных краін. Першы кіраўнік дыпламатычнага корпуса Генеральны Консул пан І. Початак у 1999 г. аказаў садзейнанне ў падрыхтоўцы публікацыі беларускіх аўтараў у перакладзе на славацкую мову ў часопісе “Рэвію сусветнай літаратуры” (галоўны рэдактар – Ярэміла Самцова). Цяперашні Пасол пан Марыян Серватка на першым афіцыйным прыёме звярнуўся да прысутных на беларускай

і рускай мовах; ён высока ацаніў навучанне славакаў беларускай мове.

Навучанне славістаў у Прэшаўскім ўніверсітэце спалучаецца з культурнымі акцыямі кожнай краіны, прадстаўленай праз лектарат. У іх удзельнічаюць усе славісты, іншыя выкладчыкі і студэнты. Вялікую цікавасць выклікала паэтычная вечарына паводле вершаў са зборніка “Зорка Палын”, прысвечаная гадавіне аварыі на Чарнобыльскай АЭС. На ёй дакументальныя факты, перададзеныя на славацкай мове, пераўвасабляліся ў вершы, прачытаныя студэнтамі ў арыгінале па-беларуску. Водгукі на яе з’явіліся ў часопісе Саюза рускіх у Славакіі “Вместе” (артыкул Н. Шчыпанскай) і часопісе “Русін” (артыкул М. Дронава). Выстаўка “Шлях да перамогі”, прысвечаная 60-годдзю заканчэння II Сусветнай вайны, праведзеная пад патранажам Пасольства Рэспублікі Беларусь у Славацкай Рэспубліцы, знайшла водгук ва ўніверсітэцкай прэсе: “Наведвальнікі маглі паглядзець аўтэнтычныя фотаздымкі з фронту, даведацца, як выглядаў Мінск ці іншыя гарады пасля вызвалення. Трэба асэнсаваць, колькі сіл аддалі беларусы, каб аднавіць скалечаную вайной краіну” [6].

Наперадзе новыя планы, чакаюць новыя мерапрыемствы. Важна, што беларуская прысутнасць з’яўляецца стваральным фактарам. У Славакіі беларуская мова адчувае сапраўдную славянскую ўзаемнасць – духоўна і душэўна блізкага нам народа. Менавіта наша славянскае адзінства прыняло і гадуе ў Славакіі беларускую мову і адданых беларусістаў.

Спіс літаратуры

1. **Dudášová-Kriššáková, J.** Kapitola zo slavistiky / J. Dudášová-Kriššáková. – Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2001. – 187 s.
2. **Dudášová-Kriššáková, J.** Predhovor / J. Dudášová-Kriššáková // Slovensko-slovanské jazykové, literárne a kultúrne vzťahy : Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie 4. – 7. októbra 2006. – Prešov. – Slavistický zborník 6. – S. 9.
3. **Dupkala, R.** Slovanská mytológia v kontextoch výučby filozofie a dejepisu na stredných školách / R. Dupkala // Učiteľ a škola. Zborník z vedeckej konferencie – III. pedagogická Levoča. – Prešov, 1996. – S. 72 – 75; **Dupkala, R.** Ludová rozprávka vo svetle filozofických reflexií slovanskej mytológie / R. Dupkala // Literatúra pre deti a mládež v procese I. – Prešov, 1998. – S. 221–226; **Dupkala, R.** K počiatkom slovanskej duchovnosti / R. Dupkala // Fenomén slovanstva I. (eds. Viera Bilasová – Rudolf Dupkala – Viera Žemberová). – Prešov : FF PU, 2004. – S. 6 – 28.
4. **Džundová, I.** Samuel Cambel a Javchim Fiodaravič Karski v kontexte slovanskej a bieloruskej jazykovedy. Dizertačná práca / I. Džundová. – Prešov, 2008. – 222 s.
5. **Ladziánská, J.** Deklinačný systém substantív v spisovnej slovenčine a bielorusčine. Dizertačná práca / J. Ladziánská. – Prešov, 2008. – 156 s.
6. **Mitka, M.** Prešovská bielorusistika opäť aktívna / M. Mitka // Prešovská univerzita. – 2005. – № 3. – S. 15.

Яўген ГАРАДНІЦКІ

КЛАСІК БЕЛАРУСКАЙ ПАЭЗІІ ХХ СТАГОДДЗЯ – АРКАДЗЬ КУЛЯШОЎ

95

Біяграфія паэта ў яго вершах. Гэтае шырока распаўсюджанае меркаванне ў самай вялікай ступені стасуецца да творчасці выдатнага беларускага паэта Аркадзя Куляшова (6.02.1914 – 4.02.1978). Адзнакі яго ўласнага жыццяпісу і прыкметы духоўнага аблічча яго пакалення шчодра рассыпаны па творах паэта. І ў гады сталасці, з вышыні жыццёвага вопыту ён неаднойчы ўважліва азіраўся на пройдзены шлях, звяртаўся да вобразаў дзіцячай і юнацкай пары. Вобраз роднай ракі паэта Бясядзі, якая імкне свае хвалі да акіяна, стаў адным з найяскравейшых паэтычных вобразаў-сімвалаў у беларускай літаратуры ХХ ст.

Сімвалічнае пераасэнсаванне рэчаіснасці, характэрнае для па-філасофску заглыбленай паэзіі А. Куляшова, заключаецца якраз у тым, што рэальныя жыццёвыя з’явы набываюць абагульнена-тыпізаваны характар, успрымаюцца як сінтэтычнае паяднанне сапраўднасці і мастацкага ўяўлення. У сімвале аб’ядноўваецца прамое, прадметнае значэнне з пераносным, умоўным, утвараючы своеасаблівае мастацка-вобразнае адзінства.

Рэчка маленства паўстае ў творах паэта ўва-сабленнем жыццёвых вытокаў, пачатку пачаткаў.

Гэтым сімвалічным вобразам абазначаецца тое першаснае, асноватворнае, што звязвае аўтара з дзяцінствам, малой радзімай, роднымі і сябрамі. З усім тым, што назаўсёды ўвайшло ў сэрца, стала неад’емнай і, мабыць, самай істотнай часткай яго духоўнага свету. Аднак усе гэтыя дарагія сэрцу прыпаміны, адзнакі перажытага і спазнанага не проста перахоўваюцца ў глыбінях памяці, яны паядноўваюцца ў свядомасці аўтара з надзённымі і трывожнымі клопатамі сучаснасці, падключаюцца да роздумаў пра хуткаплыннае жыццё, узаемаспалучанасць усіх яго праяў.

Вытокі звязаны з вусцем, з канчатковай мэтай бесперапыннай плыні. Бясядзь упадае ўрэшце, разам з іншымі больш або менш паўнаводнымі рэкамі, у акіян. Гэтак, гаворыць нам паэт, і жыццё кожнага чалавека, спалучаючыся з іншымі, імклівіць да сваёй канчатковай мэты. Паэма “Далёка да акіяна”, напісаная А. Куляшовым у сталым узросце, на мяжы 1960 – 1970-х гг., пачынаецца якраз з роздуму пра ўзаемасувязь шляхоў, пракладзеных прыродай і чалавекам.

*Юнацтва наша
з крыніц маленства
І ў акіян небыцця
Ўпадае [4, с. 296].*

Прыродная сутнасць жыцця чалавека абмежаваная жорсткімі рамкамі. У рэчышчы сваіх фізічных магчымасцей ён змушаны рухацца толькі ў адным прадвырашаным напрамку. Аднак ён, як істота духоўная, надзеленая свядомасцю, здольны да пераадолення прасторавых і часавых абмежаванняў: можа ў памяці, у думках і ўяўленнях “аднойчы пройдзенае навекі / вярнуць з далёкага падарожжа” [4, с. 297]. У згаданай паэме А. Куляшоў падрабязна і дэталёва разгортвае малюнкi і вобразы свайго дзяцінства і юнацтва, імкнучыся псіхалагічна дакладна ўзнавіць той далёкі свет, зрабіць яго душэўна бліжэй і для чытача. А дзеля дасягнення гэтага аўтару перш-наперш самому неабходна эма-

Яўген Андрэевіч Гарадніцкі – літаратуразнаўца, крытык. Кандыдат філалагічных навук (1995), дацэнт (2008). Старшы навуковы супрацоўнік Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. Займаецца даследаваннем тэарэтычных праблем літаратуры, паэтыкі і эстэтыкі. Аўтар манаграфій “Думка і вобраз: Праблема інтэлектуалізму ў сучаснай беларускай лірыцы” (1986), “Сучасная паэзія і фальклор” (1988; у сааўтарстве з Т. Чабан), “Мастацкі свет беларускай літаратуры XX стагоддзя” (2005), вучэбна-метадычнага дапаможніка “Беларускае літаратуразнаўства: канцэпцыі, метады, напрамкі” (2006).

цыянальна прасякнуцца тым часам, адчуць сябе здольным зноўку адгукнацца на праявы жыцця такім жа чынам, як і тады. Гэтае пачуццё вечнай маладосці можа даць якраз паэзія, у яе сілах захаваць тое, што ўзвышае чалавека над звычайным парадкам рэчаў і хадой падзей. Уступ да ў многім аўтабіяграфічнай паэмы завяршаецца радкамі:

*Мне б жыць і верыць бесперастанна,
Што да вытокаў жаданых –*

блізка

І што далёка –

да акіяна [4, с. 298].

Як бачым, словы, якія сталі назваў паэмы, выдзелены тут нават графічна, што падкрэслівае іх канцэптэптуальную значнасць.

Звернемся і мы да жыццёвых вытокаў А. Куляшова, да крыніц яго паэтычнай творчасці. Пяняцца *вытокі* надзвычай шматзначнае і ёмістае, паколькі ахоплівае вельмі абсяжнае кола з’яў. Сярод шматстайных фактараў, што фарміравалі асобу паэта, прадвызначалі яго творчы шлях, можна згадаць і агульную атмасферу часу, насычанага ўзрушлівымі падзеямі, і асяроддзе, якое садзейнічала раньняму абуджэнню і станаўленню паэтычнага таленту юнака.

Духоўная і эстэтычная сувязь беларускага паэта са смаленскай паэтычнай школай рускай паэзіі застанецца на ўсё жыццё адной з самых важных для яго творчасці. Уздзеянне на А. Куляшова паэзіі М. Ісакоўскага, А. Твардоўскага выявілася задоўга да асабістага знаёмства і творчага супрацоўніцтва паэтаў. Гэта выразна прыкмячаецца ў песенна-лірычнай аснове многіх куляшоўскіх вершаў канца 1920 – 1930-х гг.

Малады паэт у гэты час эксперыментуе над вершам, імкнецца разнастаіць мову паэзіі ў духу той, рэвалюцыйнай не толькі ў грамадска-палітычных, але і ў мастацкіх адносінах, эпохі. Гэтыя пошукі не былі дарэчнымі, яны пэўным чынам адгукнуліся пазней і ў творчасці сталага А. Куляшова, у пару яго найвышэйшых мастацкіх дасягненняў, адгукнуліся смелым размахам

паэтычнай думкі, здольнасцю да сінтэтычнага паяднання разнастайных стылявых плыняў. І ўсё ж даваенны перыяд адметны перш за ўсё імкненнем да інтанацыйнай і музычнай гарманізаванасці паэтычнага слова, меладычнай выразнасці прамоўленага. Ужо на першым этапе творчасці будучага класіка беларускай паэзіі прыкмячалася схільнасць да класічна

ўпарадкаваных, гарманічна суразмерных паэтычных формаў.

Музычнай паўнагучнасці куляшоўскай паэзіі спрыялі, апрача іншага, сямейныя традыцыі. Пра гэта піша ў сваёй кнізе “Лясному рэху праўду раскажу...” [2] дачка паэта Валянціна Куляшова. Прыгожыя галасы былі ў бацькоў паэта. Аляксандр Мікалаевіч Куляшоў нават спяваў у народнай оперы, калі нейкі час жыў у Маскве.

Пры ўсёй рытміка-інтанацыйнай разнастайнасці паэзіі А. Куляшова даваеннага часу, пэўнай нават праязаізацыі мовы ў паэмах “Крыўда”, “Аманал”, песенна-лірычная, меладычная плынь вылучаецца менавіта як самая выразная ў мастацкіх адносінах. З ёю звязана раскрыццё самых прачулых, суб’ектыўна выражаных тэм і вобразаў, найперш такіх, як юнацтва, каханне, сяброўства, захопленасць жыццём, памкнёнасць да новага, нязведанага. Чысціні юнацкіх мар і парыванняў як найлепш адпавядала празрыстая, лёгкая, мілагучная мелодыя радка. Трохстопны ямб, якім напісаны шэраг вершаў А. Куляшова канца трыцятых (“Музыка”, “Глушцы”, “Добры чалавек”, “Стаіць на ўзлессі дом...”), не толькі нясе ў сабе адпаведную рытмічную характэрнасць, але і перадае адчуванне ўзнёсласці пачуццяў паэта і яго лірычнага героя, захопленнага адкрыцця свету ў шматстайнасці яго праяў і абсяжнасці перспектывы.

Творчасць А. Куляшова, выяўляючы прыкметы часу, выражаючы агульныя настроі эпохі, выразна вылучалася ўжо ў 1930-я гг. на фоне маладой паэзіі менавіта змястоўна-фармальнымі якасцямі, вобразным ладам, апрацаванасцю верша. Па прызнанні самога паэта, дабратворнае ўздзеянне на яго аказала сяброўства з паэтамі-землякамі Змітраком Астапенкам і Юліем Таўбіным, з якімі ён разам вучыўся ў Мсціслаўскім педагагічным тэхнікуме. Гэтае невялікае згуртаванне таленавітых юнакоў было якраз тым творчым асяродкам, што паспрыяў хуткаму станаўленню А. Куляшова як паэта з уласным, непаўторным голасам, высокай культурай верша. Пазней гэты творчы сяброўскі саюз будзе ўве-

кавечаны А. Куляшовым у яго ўзвышана-трагедыйным рэквіеме – цыкле вершаў “Маналог” (1964 – 1965), прысвечаным памяці сяброў.

Незвычайная гнуткасць і пластычнасць вершаванай мовы, цэласнасць і выразнасць гукавога малюнка верша – адметнасці куляшоўскай паэзіі як з’явы сінтэтычнай, арыентаванай на ахоп быцця ў самых маштабных вымярэннях. Песенна-лірычныя інтанацыі натуральна спалучаюцца ў паэтычным свеце А. Куляшова з эпічнай разгорнутасцю аповеду пра людзей, падзеі і час. Лірык і эпik узаемадапаўнялі адзін аднаго ў асобе паэта. Для таго каб з такой паўнотой і мастацкай пераканаўчасцю спалучыць са свядомасцю лірычнага героя трылогі і надзеі неабсяжнага, бясконца зменлівага свету, патрэбны быў магутны паэтычны дар А. Куляшова.

Гэтая сінтэтычная ўласцівасць вершаванага слова надзвычай выразна выявілася ў творах паэта перыяду Вялікай Айчыннай вайны. Драматызуецца мова, убіраючы ў сябе жывыя галасы народнай стыхіі, сведчанні мужнасці, гневу і смутку. Чытаеш сёння славытыя куляшоўскія балады ваеннага часу і адчуваеш, што толькі такой, суровай, узвышанай, выразна акцэнтаванай, як быццам рубленай, мовай якраз і можна было выказаць, што перапаўняла сэрца паэта і з’яўлялася адначасова выражэннем агульных настрояў і памкненняў.

Згадаем, да прыкладу, пачатак “**Балады аб чатырох заложніках**”: “*Іх вядуць па жытняй сцяжыніцы. / Чатырох. / Пад канвоем. / З дому. / Чатырнаццаць – старэйшай дзяўчыныцы, / Тры гады хлапчуку малому*” [3, с. 79]. Увесь трагізм сітуацыі, здаецца, сканцэнтраваны ў запаволеным разгортванні аповеду, быццам метраномам адмераных, скупых і важкіх словах, за якімі боль суперажывання. Гэтак жа размерана і ўзвышана і разам з тым кранальна і прачула гучыць верш “**Над брацкай магілай**”, куды ўплятаюцца матывы народных галашэнняў. Развітанне з байцамі, што сумленна, да канца выканалі свой абавязак, паўстае ў своеасаблівай форме рэквіема-прысягі ад імя тых, хто будзе працягваць змаганне з ворагам. Асабістыя пачуцці аўтара трывай сувязю спалучаны з агульнымі настроймі, пра гэта можна меркаваць у дадзеным выпадку па тым, як натуральна калектыўнае “мы” ў вершы пераходзіць у першаасабовае “я”.

У найбольш значным сваім творы ваеннага часу, і ўвогуле адным з самых выдатных твораў усёй савецкай літаратуры гэтага перыяду, паэме “**Сцяг брыгады**” А. Куляшоў распавядае пра драматычны эпизод пачатку вайны, таксама выкарыстоўваючы форму выказвання ад першай асобы. Гэта дае магчымасць шматбакова

разглядзець вобраз галоўнага героя Алеся Рыбкі і ў дзеянні, і праз выяўленне ўнутранага свету. У лірычных маналогіх Рыбкі паказаны асабістыя адчуванні і перажыванні аўтара, паколькі паэма стваралася ў самай густы тагачасных падзей, пад непасрэдным уражаннем ад цяжкіх выпрабаванняў, што выпалі на долю народа. У вобразе камісара Заруднага таксама адлюстраваны рысы характару рэальнай асобы, з якой сутыкнуўся паэт у франтавых абставінах, – дывізійнага камісара Івана Васілевіча Зуева.

Разам з тым для паэмы ў значнай ступені характэрны паэтычная ўмоўнасць, сімвалічная абагульненасць вобразаў, рэчаў і сітуацый. Варта звярнуць увагу на тое, што ўсё выяўленае ў творы прадстаўлена ў выглядзе своеасаблівага “вандроўнага дзённіка”, які вядзецца героем-апавядальнікам. Адсутнічае дыстанцыя паміж гісторыяй, што творыцца на вачах у куляшоўскіх герояў (а таксама імі самімі), і яе мастацкім асэнсаваннем. Жыццё і паэзія аб’ядноўваюцца тут на самым высокім эмацыянальным уздыме, пра гэта сведчаць словы апавядальніка ў канцы паэмы: “*Слёзы, кроў, дым і попел пажараў / Не ў радкі я старанна збіраў, / А ў магутную хмару...*” [4, с. 231]. Зразумела, што ў дадзеным выпадку гэта выяўленне не толькі пачуццяў героя, але і аўтарскай пазіцыі.

Галоўная тэма паэмы “Сцяг брыгады” – вернасць да канца вайскаваму абавязку, пранесеная праз шматлікія выпрабаванні некалькімі акружэнцамі, што засталіся ў жывых з цэлай брыгады. У нялёгкім вандраванні па заняволенай ворагам роднай зямлі яны ўласным лёсам змерваюць глыбіню народных пакут, пераконваюцца, што для таго, каб наблізіць жаданую перамогу, патрэбны мужнасць і рашучасць кожнага. Не вытрымлівае выпрабаванняў, здраджвае памяці аднапалчан і сімвалу іх стойкасці – сцягу брыгады – адзін з траіх, былы наводчык гарматы. Красамоўна і сімвалічна тое, што мы так і не даведваемся яго сапраўднага імя. Мікіта Ворчык – гэта чужыя імя і прозвішча, узятыя ім у мэтах канспірацыі, таксама як і яго спадарожнікамі. Іменаслоўе ў дадзеным выпадку мае канцэптальнае значэнне пры характарыстыцы чалавечай сутнасці герояў паэмы. Алесь Рыбка і палкавы камісар Зарудны толькі часова знаходзяцца пад чужымі прозвішчамі, што адпавядае часовасці іх вымушанага становішча, якое яны прагнуць змяніць. Настае такі момант ісціны, які патрабуе, каб кожны выявіў да канца сваю сапраўдную сутнасць. І тады зварот да сапраўдных прозвішчаў выступае сімвалічным увасабленнем духоўнага стрыжня чалавечай асобы, яе грамадзянскай спеласці.

Ён успомніў, што ён не Смірноў,
А Зарудны...
Не, не выеў яшчэ сінявы
Горкі дым, загарэліся вочы,
Ён успомніў, што ён палкавы
Камісар наш,
Што Ворчык – наводчык [4, с. 220 – 221].

Такім чынам, усе вобразы, матывы, дэталі і паэтычныя прыёмы ў агульнай структуры паэмы выяўляюцца ў цэласнай узаемаабумоўленасці, скіраванасці на раскрыццё ідэйна-мастацкай канцэпцыі аўтара.

Складанай спалучанасцю рэалістычных і ўмоўна-паэтычных спосабаў мастацкага выражэння вызначаецца паэма “Прыгоды цымбал”, таксама створаная ў час ваеннага ліхалецця. Ад “Сцяга брыгады” яна адрозніваецца тым, што ў ёй ваенныя падзеі прапушчаны праз дзіцячае ўспрыманне. Таму акцэнт прыпадае на фантастычна-казачнае, якое, аднак, вельмі шчыльна паяднана з суровымі рэаліямі сапраўднага свету.

Тэма дзіцячага лёсу ў нялёгкай ваеннай час збліжае гэтую паэму А. Куляшова з некаторымі іншымі яго творами. Закраналася яна пэўным чынам і ў папярэднім паэме. Толькі ў “Прыгодах цымбал” дадзена тэма становіцца цэнтральнай, вызначальнай для сюжэтнай арганізацыі твора. Паэт з пазіцыі гуманізму раскрывае трагедыюнасць і абсурднасць самога суаднясення такіх паняццяў, як *вайна і дзеці*. На бежанскіх дарогах дзеці засталіся без маці. Яны не ведаюць, у які бок падацца, дзе шукаць збавення ў гэтай куламе незразумелых для іх з’яў: “*Іх чатыры дарогі на свеце, / І кожнай канца не відаць. / І вярнуліся дзеці / У маці дарогі спытаць*” [4, с. 239]. Дзеці прыйшлі да мёртвай маці “дарогу спытаць” – у такой праяве, што працінае душу, адной з незлічоных людскіх трагедый ваеннай пары, узноўленай майстрам паэтычнага слова з гранічнай ступенню суперажывання, сканцэнтравана прадстаўлены горкі вопыт ХХ ст.

У паэме “Прыгоды цымбал”, як вынікае ўжо з назвы, важнае месца займае тэма мастацтва. Праз традыцыйны для беларускага фальклору і паэзіі вобраз цымбал асэнсоўваюцца магчымасці мастацтва ў захаванні гуманістычных каштоўнасцей, у сімволіка-алегарычнай форме ўвасабляецца вельмі істотная менавіта ў такі час надзвычайных выпрабаванняў здольнасць мастацтва ўплываць на духоўны стан чалавека. Рэха, народжанае цымбаламі, пакінутымі музыкам, што змяніў іх часова на зброю, – гэта суладнасць настраў і памкненняў усяго народа, якая становіцца магутнай сілай у змаганні з ворагам. Такая музыка мужнасці і моцы гучыць апафеозам у фінале паэмы ў рашучым поступе абаронцаў Айчыны:

...Ідуць, штык у штык,
Можа, тысячы,
Болей,
Нецярылівых музык [4, с. 277].

Тэма мастацтва, яго суадносін з рэчаіснасцю, з быццём асобнага чалавека і людской супольнасці праходзіць праз усю творчасць класіка беларускай паэзіі ХХ ст. Асаблівы размах і поліфанізм гучання яна набывае ў 1960 – 1970-я гг., калі паэт стварае такія шэдэўры, як “Новая кніга”, “Маналог”, “Варшаўскі шлях” і інш. Маштабнасць мыслення і бачання, паяднанасць зямнога быцця з касмічнымі прасцягамі, філасофскае спасціжэнне анталагічных асноў жыцця чалавека, гістарычнага шляху чалавецтва і перспектывы развіцця сучаснай цывілізацыі – усё гэта характэрныя прыкметы паэтычнай творчасці А. Куляшова позняга перыяду. Як слушна заўважыў акадэмік У. Гніламёдаў, «“Варшаўскі шлях” напамніў, што паэзія таксама адказвае за свет, за жыццё, за мноства рэчаў – і ў гэтым яе грамадзянскасць, пафас і шырыня сацыяльнага гучання» [1, с. 103]. Гэтая адказнасць за час і за ўсё, што робіцца ў свеце, у А. Куляшова заўсёды спалучаецца з прафесійнай адказнасцю мастака за свае тварэнні. Суадносячы працу паэта са спрадвечнай працай землеўрабы, у адным з вершаў творца сказаў:

*І ёсць адказнасць перад строгім вершам,
Перад яго пачаткам і канцом –
Каб баразну, радком пачаўшы першым,
У сноп звязаць шаснаццацым радком* [4, с. 121].

Аўтарская страфічная форма – шаснаццацірадкоўі – стала своеасаблівым *знакам майстра*, гарманічным увасабленнем мастацкай дасканаласці, змястоўна-фармальнага адзінства верша. А ў цэлым мастацкія здабыткі і ў лірыцы, і ў паэтычным эпосе аднаго з самых значных паэтаў мінулага стагоддзя, народнага паэта Беларусі Аркадзя Куляшова сведчаць пра тое, што высокае паэтычнае майстэрства непарыўна звязана з грамадзянскай адказнасцю мастака, яго духоўным і інтэлектуальным кругаглядам. Паэзія Аркадзя Куляшова, якая ўвабрала ў сябе і выявіла з надзвычайнай мастацкай выразнасцю прыкметы і праявы вялікай гістарычнай эпохі, – гэта наша класіка.

Спіс літаратуры

1. Гніламёдаў, У. Класікі і сучаснікі : Артыкулы, нарысы, старонкі ўспамінаў / У. Гніламёдаў. – Мінск : Маст. літ., 1987.
2. Куляшова, В. Лясному рэху праўду раскажу... Літаратурнаўчае эсэ / В. Куляшова. – Мінск : Маст. літ., 1989.
3. Куляшоў, А. Збор твораў : у 4 т. / А. Куляшоў. – Мінск : Беларусь, 1966. – Т. 2.
4. Куляшоў, А. Паміж наступным і былым : Вершы і паэмы / А. Куляшоў. – Мінск : Маст. літ., 1995.

Мікола ТРУС

БЕЛАРУСКАЯ ПРЫСУТНАСЦЬ У МІЖВАЕННАЙ ЧЭХАСЛАВАКІІ: У ДАДАТАК ДА ПРАЖСКАГА ЭПІСТАЛЯРЫЮ

Актывізацыя міжнароднага супрацоўніцтва беларускіх вучоных у пачатку 1990-х гг. істотна паспрыяла працэсу ліквідацыі белых плям нашай гісторыі, дазволіла вывесці з ценю, з невядомасці шэраг вартых імёнаў і фактаў.

Адной з цікавых і перспектыўных для даследавання тэм, на нашу думку, з'яўляецца тэма беларускай грамадска-культурнай чыннасці ў міжваеннай Чэхаславакіі. Тэма беларускай прысутнасці ў Празе традыцыйна была прываблівай для беларускіх даследчыкаў. Яна дазваляе адлічваць пачатак культурнага супрацоўніцтва паміж нашымі народамі ад часоў дзейнасці Францыска Скарыны. 1920 – 1930-я гг. даюць магчымасць гаварыць пра беларускую эміграцыю, беларускае студэнцтва ў Празе. Для даследчыкаў сталі звыклымі найменні *Пражскі архіў*, *Пражскі эпістальрый* (вызначэнне, уведзенае ў навуковы ўжытак Уладзімірам Калеснікам), якія сталі каштоўным матэрыялам для вывучэння беларускай культурнай прысутнасці ў Чэхаславакіі азначанага перыяду, на ўзроўні персаналій дапамаглі пашырыць бачанне жыцця і дзейнасці Ігната Дварчаніна, Тамаша Грыба, Яўгена Ляцкага, Уладзіміра Жылкі, Адольфа Клімовіча і многіх іншых.

Важнай падзеяй культурнага супрацоўніцтва, асэнсавання і візуальнай падачы матэрыялаў для шырокіх колаў зацікаўленых людзей стала выстава “Грамадска-культурная чыннасць беларускай і расійскай эміграцыі ў Чэхаславакіі. 1921 – 1938”, наладжаная ў 2002 г. у Нацыянальным музеі гісторыі і культуры Беларусі. Яе арганізатарамі былі Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі, Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва [3].

Беларуская прысутнасць у Чэхаславакіі міжваеннага перыяду звязаная з вядомай “Рускай акцыяй” – дапамогай урада краіны эмігрантам з былой Расійскай імперыі атрымаць адукацыю, працу. Паводле звестак сведкі і ўдзельніка тых падзей Т. Грыба, у агульнай масе студэнтаў ураджэнцы Беларусі складалі каля 300 чалавек. У сваёй абсалютнай большасці, за выключэннем колькасна нешматлікай палітычнай эміграцыі, гэта былі прадстаўнікі сялянства з Заходняй Бе-

Вокладка часопіса “Перавясла”.

ларусі. Такі сацыяльны склад відавочна адрозніваў беларускую дыяспару ад рускай і нават украінскай. У Чэхаславакіі беларусы не мелі сваіх навучальных устаноў, хаця некаторыя захадзілі адносна іх стварэння рабіліся. Беларусы-студэнты не належалі да нейкай адной грамадска-палітычнай арганізацыі. Яны заснавалі па-рознаму ідэалагічна арыентаваныя групы: Аб’яднанне беларускага паступовага студэнцтва, Беларускі студэнцкі саюз, Беларускі сялянскі саюз, “Вольная грамада” і інш. Існавалі свае друкаваныя органы: часопісы “Беларускі студэнт”, “Прамень”, “Перавясла”, “Іскры Скарыны”.

Беларускае жыццё ў Чэхаславакіі – “Еўропе ў мініяцюры” – аказваецца ва ўмовах “выбуху” культурнай дыферэнцыяцыі. У Празе вядуцца дыскусіі адносна лёсу адзінай рускай культуры, рускай дзяржаўнасці. У гэтых дыскусіях рускія і ўкраінскія, беларускія, грузінскія і іншыя пазіцыі часта былі дыяметральна процілеглымі. Беларускае студэнцтва знаходзілася пад апекай украінскіх грамадскіх арганізацый і вышэйшых навучальных устаноў. Аднак няма падстаў гаварыць пра нейкі супольны фронт, адкрытае беларуска-рускае супрацьстаянне. Прыклады супрацоўніцтва ў рамках рускага выдавецтва “Пламя”, адметнага творчага таварыства “Скит” (ці “Скит поэтов”), даўнія асабістыя кантакты (Беларусь і Яўген Ляцкі, Яўген Чырыкаў) самі па сабе красамоўныя і вартыя навуковага даследавання.

**Пасведчанне студэнта ляскога факультэта
Пражскага Карлава універсітэта Аляксея Барткевіча. 1924 г.**

Максімаліст у ацэнках, паэт Уладзімір Жылка ў лістах да Антона Луцкевіча наступным чынам апісваў настроі беларускай грамадскасці ў Празе 1920-х гг.: *“...Прага дасць колькі дзесяткаў добрых і сумленных беларускіх працаўнікоў, незалежна ад іх поглядаў: будучы і правыя і левыя. Ужо цяпер хлопцы шмат выраслі, выраўняліся. Радуе розум, талковасць, з якой падыходзяць да працы. Вось колькі імёнаў: Грышкевіч, Каберац, Дыліс, Клімовіч, Лаўскі, Буська, Гарошка. І гэта далёка не ўсе. Але тут і добры каталік Клімовіч і атэістацыяліст Грышкевіч. <...> Як ні кажыце, а пры нашай нядолі і беднасці духовай і матэрыяльнай Прага ёсць важным пунктам, дзе пры добрай волі можна атрымаць скарбы”* [2, с. 259, 261].

Як адзначаў У. Калеснік, *“у сцэнах Карлава універсітэта студэнты ўзнаўлялі ў мініяцюры той веер палітычнага размежавання, якое існавала ў Заходняй Беларусі і ў асяроддзі беларускай палітычнай эміграцыі за межамі БССР”* [5, с. 257].

Некаторыя з даследчыцкіх шляхоў вялі ў Браціславу, да супрацоўніцы Славацкага нацыянальнага музея Людмілы Краскоўскай (1904 – 1999), чые ўзаемадачыненні з навукоўцамі Беларусі маюць даволі працяглую гісторыю. У шэрагу яе суразмоўцаў па перапісцы былі Сцяпан Александровіч, Уладзімір Калеснік, Генадзь Кахановіч, Лідзія Збралевіч, Сяргей Панізнік і інш. У асноўным перапіска з вядучымі даследчыкамі-літаратуразнаўцамі і гісторыкамі датычылася раскрыцця і асэнсавання дзейнасці беларускага студэнцкага культурнага асяроддзя ў Празе ў міжваенны перыяд. Варта адзначыць, што калега з Браціславы заўсёды ахвотна дзялілася той інфармацыяй (заўсёды па-навуковаму выверанай), якой валодала і ў дакладнасці якой была ўпэўнена. Тым не менш уласна асоба і дзейнасць

Людмілы Іванаўны Краскоўскай заставаліся ўбаку ад навуковага даследавання, пацвярджаючы характарыстыку, дадзеную яе сябрам і калегам па вучобе ў Празе У. Жылкам, *“ціхага і кроткага”* чалавека. Нешматлікімі згадкамі на Беларусі пра Людмілу Краскоўскую былі ўспаміны У. Калесніка і публікацыі Я. Кісялёвай. Сама ж Л. Краскоўская пакінула цікавыя ўспаміны пра Віленскую беларускую гімназію, свайго бацьку гісторыка Івана Краскоўскага, паэта Уладзіміра Жылку [7; 8; 9].

Першыя старонкі ўласных беларуска-славацкіх стасункаў даволі рамантычна засведчыў Сцяпан Александровіч: *«Не ведаю, ці давялося Уладзіміру Жылку, калі ён вучыўся ў Празе, бываць у Браціславе. Сёння ж аўтар “Уяўленняў” прыйшоў у мой ціхі пакойчык і размаўляе са мною. Я чую яго задушэўны голас, адчуваю трывогі і парыванні сэрца, якімі ён жыве... сорак пяць год таму назад.*

Учора Л. Краскоўская – колішня аднакласніца і прыяцелька Ул. Жылкі па Дзвінскай беларускай гімназіі (яна цяпер працуе ў Славацкім народным музеі) – перадала мне архіў паэта, каб я, у сваю чаргу, пераслаў гэтыя матэрыялы яго дачцы. Сёння мне не спіцца» [1, с. 193].

У свой час гісторык Генадзь Кахановіч прасіў Л. Краскоўскую даслаць для энцыклапедыі звесткі пра яе жыццё і дзейнасць, але калега з Браціславы, апелюючы да таго, што ўсё жыццё працавала на ніве славацкай, а не беларускай навукі, сціпла адмовілася ад такой прапановы, адзначыўшы, што ў гэтай справе найлепш было б узгадаць пра яе бацьку Івана Ігнатавіча Краскоўскага.

За апошнія гады з мэтай спляціць належнае памяці рэпрэсаванай сям’і Краскоўскіх у беларускай і замежнай перыёдыцы выйшлі артыкулы акадэміка Мікулаша Мушынкі і Катарыны Томчыкавай у Славакіі, Вольгі Зубко на Украіне, беларускіх даследчыкаў Сяргея Панізніка,

**Беларуская драматычная дружина
пры Беларускай Радзе ў Празе пасля прэм’еры спектакля
па п’есе Францішка Аляхновіча “Птушка шчасця”
ў прадмесці Прагі Юзэфаве 18 лістапада 1924 г.**

Віталія Маслоўскага і Міколы Труса. На пачатку 1990-х гг. працэс вяртання з небыцця ў значнай ступені акумуляваў Сяргей Панізнік: «На публікацыі ў “Голас Радзімы” адгукнуліся навуковы супрацоўнік энцыклапедыі з Мінска Алесь Гесь, Алес Латышонак з Беластока, Лена Глагоўская з Гданьска, жонка М. Абрамчыка з Францыі... Людміла Іванаўна ў нядаўнім допісе ўзрадавана дадала: “А нядаўна я атрымала з Таронта (Канада) кніжку “Жыццё Вінцэнта Жук-Грышкевіча”, якую мне паслала яго жонка Раіса. Яна апрацавала і выдала гэту манаграфію. Так парадна выданую беларускую кніжку я ніколі не бачыла...” Такім чынам, “Голас Радзімы” стаў для Людмілы Іванаўны надзейнай галубінай пошты» [11, с. 1].

Людміла Краскоўская пакінула гэты свет у 95-гадовым веку, валодаючы, безумоўна, каласальным жыццёвым вопытам, запасам інфармацыі, якую, можа, не заўсёды лічыла асабліва значнай, бо яна, па яе меркаванні, не выходзіла за рамкі асабістых, сямейных успамінаў.

Сёння асноўная частка яе багатага архіва зберагаецца ў фондах Славацкага нацыянальнага музея, асобныя яго часткі знаходзяцца ў прыватных архівах. Многае яшчэ не расчытана, не сістэматызавана. Але ўзрастае цікавасць у Славакіі, Украіне, Беларусі, Польшчы да Івана і Людмілы Краскоўскіх, чые жыццё і дзейнасць праходзілі ў абсягу культур некалькіх народаў. Пацверджаннем гэтаму сталі даклады, прачытаныя на міжнародным навуковым семінары ў Прэшаве (Славакія) “Славацка-беларускія моўныя, літаратурныя і культурныя сувязі” ў 2000 г., на навуковых чытаннях, наладжаных у гонар стогадовага юбілею Л. Краскоўскай у Літаратурным музеі М. Багдановіча ў 2004 г.

Супольная праца вучоных у дадзеным накірунку ў Беларусі, Украіне, Славакіі, Чэхіі і іншых краінах павінна даць цікавы і багаты плён. З зычлівай дапамогай акадэміка М. Мушынкi, Пасольства Рэспублікі Беларусь у Чэхіі і Славакіі, асабістай падтрымкі першага сакратара дыпламатычнага прадстаўніцтва Яніны Тарасевіч, уважлівага стаўлення Ніны Бучынскай, браціслаўскай апякункі Л. Краскоўскай, стала магчымым пе-

раправіць частку архіва даследчыцы ў Беларусь. Аўтарам гэтых радкоў быў выяўлены шэраг новых матэрыялаў да жыцця і творчасці У. Жылкі, невядомыя лісты Антона Луцкевіча, выпускнікоў Дзвінскай беларускай гімназіі, асоб з пражскага беларускага асяроддзя, дзеячаў украінскай культуры (Дмітра Дарашэнкі, А. Ольжыча, Аксаны Лятурынскай і інш.). Усё гэта будзе прадстаўлена на старонках часопіса “Роднае слова”. А таму ёсць магчымасць пацвердзіць словы Уладзіміра Калесніка: “Эпістальярныя матэрыялы... могуць дапоўніць працы гісторыкаў персаналіямі, характэрнымі штырхамі, якія дазваляць чытачу дакладней уяўляць і бачыць як гістарычных асоб, так і статыстаў палітычнай сцэны жывымі людзьмі са сваімі нормамаі, амбіцыямі, здольнасцямі і чалавечымі слабасцямі” [5, с. 245].

Спіс літаратуры

1. **Александровіч, С.** З майго падарожжа / С. Александровіч // Польшча. – 1969. – № 8. – С. 169 – 199.
2. **Жылка, У.** Выбраныя творы / У. Жылка // Укладанне, прадмова і каментарыі М. Скоблы. – Мінск: Бел. кнігазбор, 1998. – 358 с.
3. **Ёсць на карце месца... : Грамадска-культурная чынасць беларускай і расійскай эміграцыі ў Чэхаславакіі. 1921 – 1938** : Каталог выставы ў Нацыянальным музеі гісторыі і культуры Беларусі з 27 мая па 3 ліпеня 2002 г. // Склад. : Т. Воранава, А. Гесь, Н. Дзюба, Г. Запартыка і інш. – Мінск, 2002. – 87 с.
4. **Калеснік, У.** Ветразі Адысея. Уладзімір Жылка і рамантичная традыцыя ў беларускай паэзіі / У. Калеснік. – Мінск: Маст. літ., 1977. – 328 с.
5. **Калеснік, У.** Пражскі эпістальярый / У. Калеснік // Усё чалавечае: Літаратурныя партрэты, артыкулы, нарысы. – Мінск: Маст. літ., 1993. – С. 244 – 357.
6. **Краскоўская, Л.** Аб беларускай гімназіі ў Вільні / Л. Краскоўская // Голас Радзімы. – 1995. – 26 студзеня. – С. 4.
7. **Краскоўская, Л.** Жыццёвы шлях Івана Краскоўскага / Л. Краскоўская // Голас Радзімы. – 1995. – 21 снежня. – С. 7.
8. **Краскоўская, Л.** З успамінаў пра паэта / Л. Краскоўская // ЛіМ. – 1990. – 15 чэрвеня. – С. 6.
9. **Красковська, Л.** З даўніх часів / Л. Красковська. – Prešov: EXCO s. r. o., 1999. – 84 с.
10. **Ляхоўскі, У.** Грамадска-культурная чынасць беларускай дыяспары ў Чэхаславакіі ў 1921 – 1938 гг. / У. Ляхоўскі // Ёсць на карце месца... : Грамадска-культурная чынасць беларускай і расійскай эміграцыі ў Чэхаславакіі. 1921 – 1938: Каталог выставы ў Нацыянальным музеі гісторыі і культуры Беларусі з 27 мая па 3 ліпеня 2002 г. // Склад. : Т. Воранава, А. Гесь, Н. Дзюба, Г. Запартыка і інш. – Мінск, 2002. – С. 21 – 31.
11. **Панізнік, С.** З невядомасці / С. Панізнік // Голас Радзімы. – 1995. – 21 снежня. – С. 1.
12. **Трус, М.** Людміла Краскоўская: жыццё і дзейнасць на беларуска-ўкраінска-славацкім культурным памежжы / М. Трус // Slovensko-bieloruské jazykové, literárne a kultúrne vzťahy: Zborník príspevkov z medzinárodného vedeckého seminára, 20. – 21. Septembra 2000 // Acta facultatis philosophicae universitatis prešovensis: Literárnovedný zborník 15. – Prešov, 2003. – S. 84 – 89.
13. **Mušinka, M.** Návrat Ivana Kraskovského do dejín Bieloruska a Ukrajiny / M. Mušinka // Slovensko-bieloruské jazykové, literárne a kultúrne vzťahy: Zborník príspevkov z medzinárodného vedeckého seminára, 20. – 21. Septembra 2000 // Acta facultatis philosophicae universitatis prešovensis: Literárnovedný zborník 15. – Prešov, 2003. – S. 65 – 83.
14. **Tomčíková, K.** Ludmila Kraskovská. / K. Tomčíková. – Bratislava: Slovenské národné múzeum-Národné múzejné centrum vo Vydavateľstve SNM, 1999. – 84 s.

**Адбіткі пячатак
беларускіх нацыянальных
арганізацый, якія дзейнічалі
ў 1920-я гг. у Чэхаславакіі.**
Рэканструкцыя Ірэны Каранкевіч.

МЕРАЦЬ ТВОРЧАСЦЬ МЕРКАЙ ЕЎРАПЕЙСКАЙ, АБО ВОПЫТ СПАСЦІЖЭННЯ ЛІТАРАТУРЫ ПЯТРОМ ВАСЮЧЭНКАМ

Паўвекавы юбілей – справа сур’ёзная, бо, як сказаў адзін жартаўнік, чалавек уступае ва ўзрост сталай маладосці. Сёння Пятро Васючэнка – прызнаны аўтарытэт у айчынным літаратуразнаўстве. На яго даследчыцкім рахунку 5 манаграфій, 180 артыкулаў, рэцэнзій, эсэ па праблемах беларускай і сусветнай літаратуры. П. Васючэнка, наследуючы традыцыі нашаніўцаў, імкнецца таксама спасцігаць літаратурныя жанры праз уласны вопыт: напісаны зборнікі прозы, казак, вершаў, эсэ, дзесятка п’ес. Яго мастацкія творы перакладаліся на англійскую, балгарскую, польскую, рускую, славацкую і чэшскую мовы.

Пятро Васючэнка, чалавек шырокага кругагляду і эрудыцыі, заўсёды мае свой адметны погляд на літаратурны працэс. Працуючы загадчыкам кафедры беларускай мовы і літаратуры Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта, ён на практыцы рэалізуе ідэю В. Ластоўскага – мераць беларускую літаратуру меркай еўрапейскай, разглядаць айчынны літаратурны працэс у сусветным ідэйна-мастацкім кантэксце. Беларуская мовазнаўчая і літаратуразнаўчая кампаратывістыка – адзін з прыярытэтных накірункаў навуковай працы кафедры.

Даследчык адным з першых адгукнуўся на заклік Анатоля Сыса: “Пакуль жывеш – пастаў перад Купалам свечку!” Такой “свечкай” стала манаграфія “Драматургічная спадчына Янкі Купалы: Вопыт сучаснага прачытання”, а таксама шэраг артыкулаў у перыядычным літаратурным друку, выступленні на навуковых канферэнцыях. Прачытваючы драматычныя паэмы і п’есы Янкі Купалы – “Адвечную песню”, “Сон на кургане”, “Паўлінку”, “Раскіданае гняздо”, П. Васючэнка адыходзіць ад старых стэрэатыпаў і штампаў. «Спрабуйма прачытваць Купалу... Парадокс у тым, што сучаснае прачытанне – гэта ў той жа час максімальнае набліжэнне да першаходнасці твораў, да першапачатковага іх зместу, яшчэ не дэфармаванага ў крывым люстэрку дагматаў. Разам з тым нам не прайсці міма сказанага пра Купалу ў літаратуразнаўстве, незалежна ад таго, набліжае яно нас да сучаснага разумення ці аддаляе. Нарэшце, трэба памятаць пра тое, што класіка – гэта жывыя, пластычныя, рухомыя ў часе творы. У гэтым іх адрозненне ад навечна застылых “літаратурных помнікаў”. Класіка адкрываецца новымі нязведанымі гранямі – насустрач дню сучаснаму і будучаму.

50

Люстэрка літаратуразнаўства павінна ўлоўліваць бляск гэтых новых граняў» [1, с. 3], – піша Пятро Васючэнка ва ўводзінах да манаграфіі.

Драма “Раскіданае гняздо” найбольш пацярпела ад вульгарна-сацыялагітарскай крытыкі. Канфлікт п’есы адназначна трактаваўся як класавы антаганізм. Такі падыход наўрад ці адпавядаў задуме Янкі Купалы, а тым больш спрыяў абуджэнню цікавасці да ўсёй спадчыны песняра. Безумоўна, гэты твор вельмі складаны па насычанасці сімваламі і алегорыямі, і таму, магчыма, зарана з ім знаёміцца ў 15-гадовым узросце. Але паколькі драма падаецца ў школьнай праграме, настаўнік павінен дапамагчы вучням спасцігнуць галоўную ідэю твора. П. Васючэнка прапануе сваю арыгінальную павобразную трактоўку п’есы: «Вядома, шлях у “Раскіданым гняздзе” – вобраз больш шырокага зместу, чым адлюстраванне ўласнага лёсу Купалы або нейкіх рэальных прататыпаў. Поруч з усім – гэта адвечны шлях Бацькаўшчыны. І тут ізноў, як і ў шэрагу купалаўскіх твораў, назіраем перапляценне канкрэтных сацыяльных, гістарычных рэаліяў з матывамі метафізічнымі, трансцэндэнтнымі. <...> Драма персанажаў ёсць разам з усім драмай будучага лёсу Бацькаўшчыны. Будучыня паўстае ў некалькіх версіях, гіпатэтычных лініях» [1, с. 127].

Сучасны беларус не можа проста паглядзець п’есу Купалы і выйсці з тэатра са сваім суб’ектыўным уражаннем, прымерыўшы праблемы твора і іх вырашэнне да ўласнага жыцця. Над нашай “суб’ектыўнасцю” – цяжар “аб’ектыўнасці”

школьнага вывучэння Купалавай спадчыны. Можна быць, рэжысёрам варта ставіць своеасаблівыя рэмейкі п'ес класіка, перанёсшы час дзеяння ў сённяшні дзень і пераапрунуўшы герояў у сучаснае адзенне. Такім чынам разам з відэарадам адбудзецца асучасніванне і ідэйнай праблематыкі. Думаецца, гэта быў бы цікавы і арыгінальны ход, які ацаніў бы глядач. Але трэба яшчэ, каб гэты глядач набыў квіток і прыйшоў у тэатр глядзець Купалу, каб гэты паход быў не альтэрнатывай, пэўным выклікам школьнаму вывучэнню мастацкай спадчыны песняра, а працягам, увасабленнем, ажыўленнем яе на сцэне.

Пятро Васючэнка ўжо некалькі дзесяткаў гадоў займаецца педагагічнай дзейнасцю, выкладаючы беларускую літаратуру, і ведае, якая адказнасць ляжыць на настаўніку, на яго ўменні зацікавіць вучня, прывіць любоў да роднага слова і роднай літаратуры. У сваёй манаграфіі даследчык не дае гатовых метадычных працовак па выкладанні творчасці Купалы, але абуджае творчы пошук, часта паказваючы драматургічную спадчыну Купалы ў зусім нечаканым ракурсе. Менавіта такі наватарскі падыход заўсёды высока ацэньваецца вучнямі і студэнтамі.

Для настаўнікаў была напісана і манаграфія "Сучасная беларуская драматургія". У шырокім гістарычным кантэксце прааналізаваны шлях развіцця беларускай драматургіі ад яе вытокаў да п'ес абсурду. П. Васючэнка разглядае творы самых розных жанраў: гістарычную п'есу, драму, трагедыю, камедыю, спыняецца на творчасці Я. Купалы, К. Крапівы, А. Макаёнка, І. Чыгрынава, А. Петрашкевіча, У. Караткевіча, А. Дударова і інш. Прадстаўлена дынаміка сучаснага драматургічнага працэсу. Драматургі так званай "новай хвалі" звярнуліся да вопыту еўрапейскага "тэатра абсурду", "тэатра парадокса". Эстэтыка бяссэнсіцы існавала ў літаратуры здаўна, светапогляд абсурдыстаў звязаны з філасофіяй экзістэнцыялізму, а таму ўспрыманне нерэалістычнай п'есы, як і любога віду нерэалістычнага мастацтва, патрабуе пэўнай падрыхтоўкі. П. Васючэнка падае аналіз твораў сучасных беларускіх аўтараў у кантэксце еўрапейскай драматургіі ХХ ст. (творы С. Бекета, С. Мрожака, Э. Іанэска).

Як сапраўдны даследчык П. Васючэнка не шукае лёгкіх шляхоў, яго ўвагу заўсёды прыцягваюць з'явы няпростыя і арыгінальныя. У манаграфіі "Беларуская літаратура ХХ стагоддзя і сімвалізм" ён звяртаецца да вытокаў і традыцыі, нацыянальных асаблівасцей, вобразна-эстэтычнай сістэмы беларускай літаратуры, звязанай з традыцыяй еўрапейскага сімвалізму. Да нядаўняга часу ў айчынным літаратуразнаўстве сцвярджалася: як самастойная стылёвая плынь

у беларускай літаратуры сімвалізм не знайшоў свайго ўвасаблення. Такое стаўленне – даніна даўняй традыцыі – звязваць сімвалізм з дэкадансам, а апошні ў сваю чаргу з заняпадам, буржуазным, "не нашым", шляхам развіцця літаратуры. П. Васючэнка, прааналізаваўшы праявы сімвалісцкай эстэтыкі, паэтыкі і вытокі адпаведных праяў у беларускім пісьменстве, пераконаў даводзіць, што ў пачатку ХХ ст. у айчынай літаратуры існаваў сімвалізм як эстэтычная з'ява, плынь або тэндэнцыя. Даследаванне праведзена на матэрыяле творчасці Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, М. Гарэцкага, А. Гаруна і інш. Распачынае манаграфію раздзел пад назвай "Прарыў у неабазнанае. Еўрапейскі літаратурны сімвалізм: генезіс, эвалюцыя, мадэлі". Сімвалізм як мастацкі напрамак не ўпершыню становіцца аб'ектам літаратуразнаўчага даследавання. Пры гэтым неабходна падкрэсліць наватарскі творчы падыход П. Васючэнкі да гэтай тэарэтычнай праблемы.

Разгляд творчасці пісьменнікаў-нашаніўцаў П. Васючэнка праводзіць праз параўнанне іх спадчыны з творами еўрапейскага сімвалізму, што дае магчымасць убачыць не толькі тыпалагічна блізкае, але і адметнае. *"Гэты феномен тлумачыцца наяўнасцю дзвюх тэндэнцый літаратурна-культурнага развіцця ў Беларусі. Першая тэндэнцыя ставіць нашу культуру ў пэўную залежнасць ад агульнаеўрапейскай парадыгмы, другая ж абумоўлівае нацыянальную самабытнасць і адметнасць гэтага руху, дынаміку праходжання асобных этапаў літаратурнай гісторыі. <...> Адною з галоўных асаблівасцей беларускага літаратурнага сімвалізму трэба лічыць патрыятычны пафас творчасці, нацыянальны пасіянарызм, узгаданы трагічным гістарычным досведам нацыі. Гэты пасіянарызм адчуваецца не толькі праз пафас, але і праз роспач, часовую расчараванасць таго або іншага мастака ў нацыянальнай ідэі"* [3, с. 147]. П. Васючэнка паказвае творчасць айчынных класікаў у абсалютна нечаканым ракурсе, папершае, звязваючы іх з агульнаеўрапейскім літаратурным працэсам, а па-другое, паказваючы шляхі творчага падыходу да ўспрымання прыгожага пісьменства. Паколькі выкладанне літаратуры не зводзіцца да рэканструкцыі аўтарскай ідэі, сімволіка твора сапраўднага майстра можа даць магчымасць чытачу ў працэсе дэшыфроваўкі нават пераўзысці аўтарскую задуму. А гэта ўжо сапраўдная творчасць і, натуральна, цікавасць да літаратуры.

Сапраўды, меў у ХІХ ст. рацыю Дз. Пісараў, гаворачы, што многа на свеце добрых кніг, але яны добрыя для тых, хто ўмее іх чытаць. П. Васючэнка кнігі чытаць умее, гэта значыць, ён уступае ў

працэс сатворчасці з аўтарам. Менавіта адсюль неардынарнасць заўваг даследчыка пасля прачытання таго ці іншага мастацкага твора. Такія адкрыцці – вынік разважанняў над кнігай, не-малой напружанасці розуму, жывога саўдзелу ў падзеях, здольнасці адчуваць і ацэньваць мастацтва. У старажытнасці гаварылі: “Кнігі маюць свой лёс у залежнасці ад галавы чытача”. Чым багацейшыя чытацкія ўяўленні, эмоцыі і думкі, тым паўней успрымаецца мастацкі твор. У сваёй кнізе “Адлюстраванне першатвора. Літаратура ў філалагемах і пятрогліфах” П. Васючэнка падае ўзор такога творчага ўспрымання сусветнай і айчыннай літаратуры. Што такое “пятрогліф”, аўтар тлумачыць сам: «*Пятрогліф: формула – чатыры “З”. Звышлаканічнасць, звышёмістасць, звышэканомія, звышглыбіня. Камень піша на камені. Сredo: быць каменем пад касой няўмольнае хады часу, што не шкадуе ні жыцця, ні літаратуры*» [4, с. 78]. У тэкстах самых розных эпох і краін даследчык знаходзіць зусім нечаканую звышідэю – “Уладу тэксту” і “Эрас тэксту”. Да характарыстык усім знаёмага Карлсана дадае яшчэ адну – ён антыглабаліст. Ян Баршчэўскі – гэта беларускі Уэлс, які прадбачыў палтэргейст, віртуальныя падарожжы і кланіраванне. Сімяон Полацкі – гэта першы беларускі дэфектолаг. Такім чынам, П. Васючэнка і ў гэтай сваёй кнізе працягвае настаўніцкую, выкладчыцкую дзейнасць – выходзіць чытача, які, спасцігаючы мастацкі тэкст, будзе рухацца да духоўнага бачання, адкрыцця і, натуральна, асалоды ад сатворчасці.

У 2006 г. у сааўтарстве з Л. Баршчэўскім і М. Тычынам даследчык выдаў інтэграваны падручнік “Беларуская літаратура і свет: ад эпохі рамантызму да нашых дзён: папулярныя нарысы”. Упершыню найважнейшыя з’явы літаратурнага жыцця Беларусі ад XIX да XXI ст. пададзены ў цеснай сувязі з сусветным літаратурным працэсам. Аўтары склалі сінхраністычную табліцу “Сусветная гісторыя і літаратура ў XIX – пачатку XXI ст.”. Раздзел “Літаратура рамантызму” ўключае ў сябе тэарэтычны артыкул “Рамантызм як напрамак і як універсальны творчы метады”, а таксама разгляд творчасці нямецкіх, беларускіх, англійскіх, рускіх і паўночнаамерыканскіх рамантыкаў. Гэтаксама панарамна прадстаўлены рэалізм, дэкаданс, імпрэсіянізм, сімвалізм, неарамантызм, мадэрнізм і постмадэрнізм. Масавая літаратура – спецыфічная, але вельмі ўплывовая з’ява сучаснага мастацтва. Яна развіваецца па законах рынку. Калі беларускія пісьменнікі не будуць разумець сучасных тэндэнцый развіцця літаратуры, яны будуць пазбаўлены і матэрыяльнага дабрабыту, і проста ўключанасці ў літаратурнае жыццё. Аў-

тары дапаможніка даюць парады стваральнікам будучых айчынных бестселераў. Гераінямі сучасных твораў “*могуць стацца літаратурныя вобразы паненак, дзяўчат, паннаў, якім уласцівыя зменлівасць, рух, развіццё, нязмушанасць, непасрэднасць, віталізм, выкітальцёнасць, грацыя (Ядвіся, Паўлінка, Надзея Яноўская, Майка – гераіні твораў Коласа, Купалы, Караткевіча). <...> Герой-мужчына міфалагізаваных маскультавых твораў не павінен нагадваць амерыканізаваны тып джэнтльмена, які паказвае ўсмешку на трыццаць два зубы і гатовы пазбавіць зубы кожнага свайго ворага. Беларускі тытаж ведае, калі варта ўжыць фізічную моц, але ведае і спосабы пазбегнуць канфлікту. Ён інтравертны, рэфлексіўны, задуменны, самавіты, самаіранічны, цвёрды ў экзістэнцыйным выбары, прагматычны ў побыце, але кранальна бездапаможны ў нестандартных сітуацыях, чым прываблівае жанчын*” [5, с. 516].

Пятро Васючэнка можа даць парады не толькі па стварэнні якаснай беларускамоўнай масавай літаратуры. Бачачы пустыя нішы ў айчынным літаратурным працэсе, ён, як калісьці В. Ластоўскі, імкнецца іх запоўніць уласнымі творами. Ужо даўно зборнікі прозы і паэзіі знайшлі сваіх прыхільных чытачоў. На сценах ставяцца п’есы, хаця большасць з напісаных яшчэ чакае свайго рэжысёра і гледача.

Шмат чаго зроблена на літаратурнай ніве шаноўным Пятром Васючэнкам і, пераканана, шмат творчых здзяйсненняў яшчэ наперадзе. Вельмі ёміста сказаў пра яго С. Рублеўскі: “*Пятро Васючэнка... Не Пятрусь, не Пятрок, а Пятро. Колавы (“о”) працяг абяцае бясконцасць літаратурнай дарогі*” [6, с. 123].

Спіс літаратуры

1. **Васючэнка, П.** Драматургічная спадчына Янкі Купалы: Вопыт сучаснага прачытання / П. Васючэнка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – 173 с.
2. **Васючэнка, П.** Сучасная беларуская драматургія: Дапам. для настаўнікаў / П. Васючэнка. – Мінск: Маст. літ., 2000. – 158 с.
3. **Васючэнка, П.** Беларуская літаратура XX стагоддзя і сімвалізм / П. Васючэнка. – Мінск: МДЛУ, 2004. – 155 с.
4. **Васючэнка, П.** Адлюстраванне першатвора: Літаратура ў філалагемах і пятрогліфах / П. Васючэнка. – Мінск: І. П. Логвінаў, 2004. – 144 с.
5. **Баршчэўскі, Л.** Беларуская літаратура і свет: ад эпохі рамантызму да нашых дзён: папулярныя нарысы / Л. Баршчэўскі, П. Васючэнка, М. Тычына. – Мінск: Радые-ла-плюс, 2006. – 596 с.
6. **Рублеўскі, С.** Сляпяныя словы... 3 няшытага літаратурнага дзённіка / С. Рублеўскі // Дзеяслоў. – 2006. – № 3 (22). – С. 123.

Вольга БАРЫСЕНКА,
даследчыца літаратуры,
дацэнт кафедры беларускай мовы і літаратуры
Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта.

Пятро ВАСЮЧЭНКА

ФОРМУЛЫ ЛІТАРАТУРЫ

Прынята лічыць, што філалогія – бадай што дакладная навука. Мовазнаўства – дык амаль што дакладная, чаго не скажаш, аднак, пра літаратуразнаўства. Але і апошнія патрабуе агульнапрынятага тэзаўруса, выразных фармулёвак. А яшчэ часцей – ёмістасці характарыстык, экспрэсіі, лапідарнасці, афарыстычнасці.

Разам з тым літаратурныя дэфініцыі і тэрміны – гэта не матэматычныя формулы. Калі нават матэматыкі не ўсе перакананыя, што “двойчы два” заўжды “чатыры”, дык што казаць пра філолагаў? Палемізуюць не толькі навукоўцы. Спрачаюцца слоўнікі літаратуразнаўчых тэрмінаў, энцыклапедыі, даведнікі па гісторыі і тэорыі літаратуры, нават школьныя падручнікі.

Мае “формулы” складаліся цягам доўгіх гадоў навуковай, літаратурнай і педагогічнай працы. Яны не прэтэндуюць на поўную навуковую дакладнасць, не вычэрпваюць глыбіні той літаратурнай з’явы, якая паклікала іх да жыцця. Адны з іх суб’ектыўныя, другія крыху іранічныя, трэція скрозь парадаксальныя. Ёсць “формулы”, якія нарадзіліся шляхам працяглага роздуму, а іншыя прыйшлі ў свет дзякуючы раптоўнаму азарэнню, хуткабежнай думцы. Ёсць і такія, што былі пабочнымі прадуктамі працы над дзвюма дысертацыямі – абароненай і той, што яшчэ афармляецца.

Але ў кожным выпадку мае наватворы нарадзіліся дзякуючы літаратуры, айчыннай і сусветнай. Сабраныя разам, яны, спадзяюся, створаць тую падсветку, у праменьчыках якой наша літаратура з яе героямі і творамі стане выглядаць крышку больш займальнай, больш загадкавай, больш непрадказальнай.

Як карыстацца “формуламі”? Крыў божа прымяняць іх да кожнай літаратурнай з’явы так, як гэта робяць у сваёй гаспадарцы прадстаўнікі дакладных навук. Жывая стыхія літаратуры супраціўляецца фармалізацыі. Што да мяне, дык “формулы” дапамагаюць аздобіць лекцыю, раскатурахаць студэнта, які задрамаў на семінары, падбадзёрыць уласную думку, калі яна забытваецца ў пастцы стэрэатыпаў.

Спадзяюся і на тое, што мае “формулы” прыдадуцца пры інтэрпрэтацыі старых і новых твораў, нязмушаным іх прачытанні. Толькі ўжываць іх трэба ашчадна, у меру, як мы ўжываем спецыі ў кухарскай справе.

Не трэба цурацца **авангардызму**, бо ён, па маім разуменні, ёсць адвечнае імкненне літара-

туры да абнаўлення, пошуку, эксперыменту. І ў гэтым плане авангардыстамі былі нават Францыск Скарына і Сімяон Полацкі.

Ключы да “**Загадкі Багдановіча**”, над якою біўся Міхась Стральцоў, хаваюцца ў нетрах генетычнай памяці. Там дрэмле, чакаючы свайго часу, насенне, пра якое складзены санет “Паміж пясцоў Егіпецкай зямлі...”.

Багдановіч – зерне. Зерне, якое не ўпала на камень, але памерла, прарасло і дало плён. Ён носьбіт генетычнай памяці, якая расшыфроўваецца – прарастае – праз тысячагоддзі. Творчая самарэалізацыя Багдановіча – прастанне памерлай генетычнай памяці.

Паўлюк Багрым мог стаць паэтам, гатовы быў бегаць ваўкалакам і лётаць коршакам, каб не стаць жаўнерам, але ўрэшце стаўся ні першым, ні другім, ні трэцім. Ён пасябраваў са сталлю і молатам, выкаваў жырандолю для касцёла, у якім яго хрысціў ксёндз, той, што блаславіў пасля ягоную паэзію, а яшчэ Багрым зрабіў агароджу на могілках, дзе і сам заснуў навекі. Створаны ім меч набыў моц сталі, а сталі перадалася неўміручасць верша.

Ян Баршчэўскі апісваў палтэргейст, прадбачыў віртуальныя падарожжы ў духу Кастанэды і кланаванне дыназаўраў у стылі “Парку юрскага перыяду”, калі распавядаў пра цмока, што вывёўся з зяйка, знесенага чорным пеўнем, пра чарнакніжніка і пра жабер-траву. Яго можна было б назваць не толькі беларускім Гогалем, але і беларускім Уэлсам, калі б не ягоная саматоеснасць і самадастатковасць.

Інтэлектуалізм, інтэлігентнасць, навелізм, эсэізм – неадменныя складнікі творчага жыцця **Янкі Брыля**, і падстава для ўсіх іх быў шматгадовы досвед удумлівага чытання. Брыль чытаў нават тых, хто не чытаў яго.

Героі **Васіля Быкава** ўвесь час некуды ідуць: праз вайну, праз гісторыю. Шлях – гэта неадменны вобраз-сімвал быкаўскай прозы. Куды вядзе Шлях? Пра гэта кажа сваёй назвай выніковая кніга майстра: “Доўгая дарога дадому”.

Сутнасць талента – здольнасць увасабляць эпоху; сутнасць **генія** – здольнасць пераадоляваць эпоху.

Такім быў Купала.

Геній заўсёды кажа больш, чым ён хацеў.

Талент кажа столькі, колькі мерыўся сказаць.

Бездар кажа менш, чым збіралася.

Станоўчага **героя** аўтары робяць падобным да саміх сябе. Чым большая ступень аўтабіяграфічнасці твора, тым большая верагоднасць сустраць у ім станоўчага героя.

Сябе паказваць, крытыкаваць цяжэй, чым іншых. Вось чаму ў творах больш цікавымі бываюць адмоўныя альбо ўскладненыя героі, чым станоўчыя. У Сервантэса станоўчым хто стаўся? Ашалелы ад бязладнага чытання Дон Кіхот. А ў Дастаеўскага – князь Мышкін, дый той ідыёт.

Дыярыуш, ці **дзённік**, – гэта літаратура, прышытая суворай ніткай да цела жыцця. Потым лапик адпорваецца па-жывому, разам са скурай, кавалкамі мяса, кроплямі крыві. Дыярыуш – балючы жанр.

Узрост чалавека, які максімальна ўспрымае так званую **дзіцячую літаратуру**, – 11. Для гэтага ўзросту і пра яго Стывен Кінг пісаў свой лепшы раман “Яно”. Чаму менавіта адзінаццаць? Гэта максімум дзіцячага ўспрыняцця, інтэлектуальны ды эмацыйны. Далей пачынаецца смерць дзяцінства.

Драматургія – самы вербальны з усіх відаў літаратуры. Рухі, спевы, танец, міміка, мігі, мізансцэны – таксама яе “словы”. Драматургія – гэта калі аўтару ёсць што сказаць і яшчэ калі ён адчувае законы сцэны. Таму так позна (пасля 30 – 35) выпяваюць сапраўдныя драматургі. Не давяраю тэатру з пясочніцы.

У свае 12 гадоў **Еўфрасіння Полацкая** была надзвычай прыгожая, разумная і добрая. Такое здараецца раз на тысячагоддзе. “Шчаснае ж тое дзяўчо”, – піша пра Еўфрасінню біёграф. Яна адчула неацэннасць гэтага дару і знайшла спосаб, каб не змарнаваць яго.

Мікіта Зносаў – не злчынец, не здрайца, не рэнегат, не антыгерой, якім яго спрабуе выставіць Янка Здольнік. Ён – тутэйшы недавук, якога адукоўвалі тутэйшыя самаробныя настаўнікі, Пурышкевіч ды Саланевіч, гер Спічыні, Усходні ды Заходні вучоныя, дый сам Янка Здольнік руку прыклаў да адукацыі гэтага героя.

Уладзімір Караткевіч здзейсніў для беларускай літаратуры тое, што Вальтэр Скот для англійскай, Аляксандр Дзюма для французскай,

Генрык Сянкевіч для польскай: ён белетрызаваў і рамантызаваў беларускую гісторыю. Істы рамантык, ён ствараў тэксты, споўненыя эксклюзіўнасцю, эксцэнтрычнасцю, экзотыкай.

Аўтар “Вока тайфуна” імкнуўся дабрацца туды, куды ніхто да яго не сягаў, да самага “вока” нязведанага. Як Эдгар По, які разам са сваім героем дабраўся да дна Мальстрэма і вынырнуў на тым баку планеты, дзе жывуць антыподы.

Пра **Кірылу Тураўскага** Максім Гарэцкі выказаўся наступным чынам: “У ім паэт змагаўся з аскетам”. А вось **Сімяон Полацкі** імкнуўся прымірыць паэта і аскета. У сваіх віршах ён спалучаў прыемнае з карысным, павучальнае з займальным. Невыпадкова такія назвы ягоных паэтычных зборнікаў: “Абед душэўны”, “Вячэра душэўная”.

Кандрат Крапіва, як і ягоны папярэднік Бернард Шоу, марыў пра даўгалецце і сваю мару спраўдзіў двойчы – напісаўшы камедыю “Брама неўміручасці” і пражыўшы 94 гады.

Ёсць два тыпы **крытыка**.

Першы радуецца з’яўленню ў літаратуры таго, пра што ён марыў. Такіх крытыкаў любяць.

Другі ніколі не знойдзе ў літаратуры таго, пра што ён марыў. Такіх крытыкаў не любяць, яны не лагодныя, але на тое яны і крытыкі. Адно бяда, што часцяком уцякаюць у прозу, паэзію або драматургію, каб дарабіць тое, чаго ў літаратуры не стае.

Філасофія Купалы – ад духу, які прыўзняўся над будзённасцю, зямной мітрэнгай.

Філасофія Коласа – ад духу, які шукае гармоніі з зямлёй, прыродай, працай, побытам.

Літаратуру ХХ стагоддзя можна параўнаць з кветкамі, якія прарастаюць скрозь асфальт, смецце, чарапкі, ашклёпкі, камяні, друз і бруд быцця; яны красуюць на пустках і зломах, але гэта ўсё ж кветкі.

Літаратура ХХІ стагоддзя мусіць скінуць з сябе рызманы, бруд і шалупінне быцця, якіх хапала ў былую эпоху; гэта мастацтва, у якім адродзіцца гармонія і рэабілітуецца утопія.

Камедыі **Андрэя Макаёнка** падобныя да валізак з падвойным дном. На другім дне драматург кантрабандаю перапраўляў у будучыню свае непадцэнзурныя думкі і сумненні: няхай паляжаць да пары да часу...

Зачыны “Пана Тадэвуша” і “Новай зямлі” канцэптually супадаюць. Яны прасякнуты

вострай настальгіяй па Бацькаўшчыне, якую адзін паэт называе Літвой, а другі – родным кутом. У творы **Адама Міцкевіча** шляхта б'ецца за родавы замк, у паэме **Якуба Коласа** змаганне ідзе за кавалак зямлі і волю.

Так паўстаюць два непадзельныя архетыпы Бацькаўшчыны – вертыкальны і гарызантальны. Крытык В. Акудовіч давёў, што Беларусь немагчымая без абодвух. Вертыкаль Міцкевіча – замкі, вежы, неба Айчызны-Літвы. Гарызанталь Коласа – зямля, хата.

Глабалізацыя змешвае ў суцэльнай калатушы народы, этнасы, менталітэты, канфесіі. Адзінае, што можа выстаяць у працэсе суцэльнага зліцця, – гэта **мова**. Мова – адмета прыналежнасці яе носьбіта да роду, сям'і. Недарэмна адна з класіфікацыйных адзінак моў – сям'я. У глабальнай калатушы захаваюць сябе тыя нацыі, якія захаваюцца як сем'і, са сваімі мовамі.

Постмадэрнізм я разумею не як стыль і не як кірунак, а як універсальную гісторыка-культурную сітуацыю мяжы ХХ – ХХІ стагоддзяў, звязаную з адчуваннямі пераходнасці, крызіснасці, вычарпанасці быцця.

У адсутнасці канца шляху постмадэрністы паварочваюцца назад – тварам да старой літаратуры – і перайначваюць яе. Вось чаму постмадэрнізм можна параўнаць з амялой, якая цягне сокі з дрэва. Дрэва старой літаратуры будзе жыць і без амялы, а яна без першай не можа.

Але ёсць у амяле нейкія чары, што вабілі да яе Уладзіміра Караткевіча і Джорджа Фрэзера.

Рыфма – гэта шлюб словаў, народжаных адно дзеля аднаго, а паэт, які піша вершы з рыфмамі, выступае ў якасці свата або зводніка. Верлібр – платанічнае каханне ў свеце слоў.

Самсон Самасуй – рэдкі тып героя, які самавыкрываецца. Такіх у літаратуры дужа мала. Да яго падобны хіба што герой “Запісак з падполля” Фёдара Дастаеўскага.

“Я-герой” Андрэя Мрыя – насамрэч ягоны антыпод. Самаўпэўнены і загадкавы, бы Цень з аднайменнай п'есы Яўгена Шварца, Самасуй і забівае свайго стваральніка.

Сімвалы існуюць у літаратуры столькі часу, колькі існуе сама літаратура, але толькі ў кантэксце **сімвалізму** сімвал спалучаецца з інтуіцыяй і робіцца галоўнай прыладай для спасціжэння адвечнай загадкі існага.

Слова – першаштуршок да ўпарадкавання хаатычнага сусвету.

Тэкст – спроба згарманізаваць вербальны і невербальны пласты сусвету.

Проза **Міхася Стральцова** мае рысы павелічальнага шкла. Маленькая чалавечая нягода, убачаная праз гэтае шкло, ператвараецца ў сусветную драму.

Стральцоў навучыў і крытыкаў разглядаць свае творы праз павелічальнае шкло. Таму “Смаленне вепрука” набыло рэпутацыю “апавядання апавяданняў”.

Тутэйшасць, адкрытая Купалам, бачыцца як сацыяльная хвароба, звязаная з недахопам нацыянальнага пачуцця, недастатковай самаідэнтыфікацыяй. Тутэйшасць расшыфроўваецца як “сіндром нацыянальнага імунадэфіцыту”.

У **тэатры** няма дрэнных драматургаў, рэжысёраў, актораў. Усе добрыя, бо такімі іх робіць тэатральная прастора.

У царкве таксама не бывае добрых або дрэнных святароў, бо прастора гэтая ад Бога, ён даверыў ім выконваць абавязкі, абрады, таемнасці, а ўсё астатняе на сумленні святароў, якія такія ж людзі, як і ўсе, але ім шмат што дадзена. Тэатральнае грамадства і грэшнае, і зямное, але і сакральнае, бо ў тэатральнай прасторы творацца дзівы.

“**Хараство** выратуе свет”, – спадзяваўся Фёдар Дастаеўскі. ХХІ стагоддзе ставіць іншае пытанне: хто выратуе хараство?

Ян Чачот – гэта наш двухаблічны Янус. Ян Першы – рамантычны і польскамоўны – паварочваецца тварам да выкшталцонай шляхецкай публікі. Ян Другі – сентыментальны і беларускамоўны – глядзіць на шарачковую мужыцкую грамаду, паблажліва ўсміхаецца і павучае.

Жыццёвая драма **Кузьмы Чорнага** – драма няпоўнай самарэалізацыі. Лёс наканаваны яму стаць вялікім і напісаць раман стагоддзя, але гэты раман Чорны не здолеў закончыць, бо кароткае жыццё пайшло на барацьбу з антылітаратурнымі абставінамі. “Божа, дапішы за мяне мае творы!” – гэта як эпітафія па няскончаным раманае стагоддзя.

Анатоль Вярцінскі прысвяціў ёй верш “Крылатасць”. Вядзьмак Лысагорскі параўноўваў яе з ластаўкай і казаў, што яна ірвецца ўвысь, гэтае “Палесся мілае дзіця”. Формула творчай долі **Яўгеніі Янішчыц** – перапынены палёт, і яе трагедыя перагукваецца з конам Купалы, Ікара ХХ стагоддзя.

Гэтым матэрыялам Вольга Крычко распачынае цыкл публікацый “Жыццё жанру”, у межах якога ў наступных нумарах часопіса будуць змешчаны артыкулы, прысвечаныя такім жанрам даўняй беларускай літаратуры, як *жыцце, прытча, пахвала, аратарская проза, летапіс*.

Жыццё жанру

Вольга КРЫЧКО

“ПОЧЕТ ПИСАНИЕ ТВОЕЯ ЛЮБВЕ...”

ЛІТАРАТУРНАЯ ЭПІСТАЛАГРАФІЯ БЕЛАРУСІ: ГЕНЕЗІС І ТРАДЫЦЫІ

*Той асабліва і шануецца як вучоны,
хто добра ўмее напісаць ліст.*

З падручніка Кіева-Магілянскай калегіі.

Эпісталагія. “Палова дыялогу” (г. зн. дыялог без суразмоўцы) – такімі словамі трапна вызначыў сутнасць ліста Граматык Артэмон (выдавец эпісталаярнай спадчыны Арыстоцеля). У візантыйскім трактаце аб стылях лістоў, што прыпісваецца Проклу ці Лібанію, ліст трактуецца як “размова адсутнага з адсутным” (*epistola est sermo absentis ad absentem*): “Бо ў разлучаных цялесна ёсць толькі адзін спосаб сумоўя – праз лісты” – слухна заўважае адзін з карэспандэнтаў-візантыйцаў. Улюбёны тэзіс антычнай эпісталаярнай тэорыі “ліст – партрэт душы” засведчаны ў трактаце “Аб стылі” так: “Кожны, хто піша ліст, дае амаль што адлюстраванне свайго душы”. Красамоўна рэалізавана гэтая канцэпцыя эпісталы ў лісце Васіля Кесарыйскага да філосафа Максіма: “Словы, сапраўды, сутнасць адлюстравання душы. Таму я і пазнаў цябе на лісце, як кажучы, ільва пазнаюць па кіпцюрах”. Тэкст ліста ў Сярэднявеччы нараджаўся шляхам дыктоўкі, адкуль паходзіць і назва жанру *dictamen* (ад лац. *dicto, dictare* гавару, гаварыць). Лістаскладанне называлася навукай або мастацтвам – *ars dictaminis, ars dictandi* – і лічылася раздзелам рыторыкі. Рэнэсансавая эпісталаграфія вызнавала ліст за практыкум у перакананні. Для барочных аўтараў мастацкі ліст – гэта “*visit literalny*”, “*літэра носетумельная*”, “*wisit listowny*”, “*listowna conferentia*”. У рыторыках і паэтыках Кіева-Магілянскай калегіі даецца наступнае азначэнне эпісталаярнага жанру: “ліст – гэта сумоўе двух раздзеленых адлегласцю сяброў” (*colloquium amicorum absentium*).

Гісторыя жанру ведае не адзін дзесятак азначэнняў ліста, аднак агульнапрынятай навуковай дэфініцыі няма і дагэтуль.

Трактат “Аб стылі” (**perJ 5rmenlia~**), датаваны канцом III ст. да н. э. ці канцом I ст. да н. э. – I ст. н. э., можна назваць першай спробай тэарэтычнага асэнсавання феномена эпісталаграфіі

ў эліністычным свеце. Лацінская цывілізацыя ўпершыню сістэматычна выклад эпісталаярнай тэорыі атрымала ў IV ст. дзякуючы Юлію Віктару, які прысвяціў лісту асобны раздзел “*De epistolis*” свайго опуса “*Ars rhetorica*”. Росквіт эпісталаярнай тэорыі ў эпоху Сярэднявечча абумоўлены развіццём еўрапейскай універсітэцкай адукацыі. Шматлікія трактаты, дзе выкладаліся асноўныя прынцыпы эпісталаграфіі, прыстасавалі навуку складання прамоў, распрацаваную славетым красамоўцам Рымскай імперыі Цыцэронам, да ліста. У часы Рэнэсансу самай знакамітай крыніцай у галіне эпісталаграфіі стаў “*Opus de conscribendis epistolis*” Дзэідэрыя Эразма з Ратэрдама (1522), які ў XVI – XVII стст. вытрымаў у Еўропе каля паўсотні выданняў. Заслугай гуманістаў з’явілася распаўсюджанне дыктамінальных прац на нацыянальных мовах, што ў сваю чаргу спрыяла выкарыстанню народных моў у ліставанні, раней, паводле старадаўняга звычаю, яно абслугоўвалася выключна лацінаю. Эпісталаярная культура барока не толькі стварала свае ўласныя, але і шырока выкарыстоўвала назапашаныя за мінулыя стагоддзі зборнікі – **лістоўнікі**, дзе першапачаткова прапаноўваліся своеасаблівыя схемы-трафарэты (так, антычны ўзорнік пад назвай “Тыпы лістоў”, крыніцы якога ўзыходзяць да II ст. да н. э., вылучае 21 від ліста), а пазней падаваліся прыклады ўзорных эпістолій (вядома, напрыклад, што Сімяон Полацкі збіраў і рэдагаваў лісты і пасланні сваіх карэспандэнтаў з тым, каб пазней скласці з іх лістоўнік).

У сучаснай літаратуразнаўчай навуцы асаблівай увагі заслугоўваюць: распрацаваная ў канцы 30-х гг. XX ст. у рэчышчы так званай геналагічнай тэорыі канцэпцыя ліста польскага эпісталага Стэфані Скарчыньскай [20]; класічныя даследаванні савецкіх вучоных Т. Мілер і Т. Паповай, прысвечаныя, адпаведна, антычнай [11] і візантыйскай эпісталаграфіі [16]; параўнальны

аналіз старажытнарускай і візантыйскай эпісталаграфіі, праведзены італьянскай даследчыцай Дж. Броджы-Беркаф [4]; праца балгарскага славіста-медыявіста Л. Мончавай у галіне тэарэтычнага асэнсавання мастацкай прыроды евангельскай эпісталаграфіі [12]; а таксама тэксталагічнае вывучэнне эпістальнай спадчыны Старажытнай Русі, праведзенае Н. Паныркай [15].

Да ліку дыскусійных праблем тэорыі эпістальнага жанру можна аднесці выпрацоўку крытэрыяў размежавання прыватнага ліста і “літаратурнага” паслання (на думку вучоных, імі могуць служыць: факт уключэння помніка ў кніжную традыцыю; ступень кніжнай апрацаванасці ці рытарычнай упрыгожанасці; арыентацыя на публічнае прачытанне; “беспрадметнасць” ліста, адсутнасць у ім якой-небудзь фактычнай інфармацыі), а таксама аналіз мастацкай спецыфікі тэкстаў, якія, па трапным вызначэнні Д. Буланіна, “апануты ў форму ліста” [5, с. 229].

Архетып жанру. “Жанр – гэта катэгорыя літаратурнай пераемнасці” – слухна заўважыла медыявіст Л. Боева [3, с. 39]. Таму для вызначэння спецыфікі эпістальнага жанру варта звярнуцца да так званага “жыцця жанру” і прасачыць традыцыі, якія рэалізуюцца ў ім.

Гэта, найперш, **блізкаўсходняя традыцыя** дыдактычнага адкрытага ліста на маральныя тэмы (маюцца на ўвазе лісты-павучанні старажытнаегіпецкай літаратуры, якія паўплывалі на сірыйскую і, асабліва, на арамейскую літаратуру).

“Складаны мастацка-эстэтычны комплекс, у які ўваходзяць разнародныя культурныя рэцытывы і эстэтычныя трансфармацыі” [12, с. 189], уяўляе з сябе **антычная эпісталаграфія**. Паводле свайго генезісу антычны ліст мае аратарскую прыроду: ён узнік у выніку трансфармацыі вуснага паслання ў пісьмовы тэкст. Напісанне лістоў падпарадкоўвалася стылістычным нормам, распрацаваным рыторыкай. Пачатак і канец пісаліся паводле трафарэту: спачатку ішло імя аўтара, потым называлася імя адрасата, тады змяшчалася вітанне (“*Палікрат свайму бацьку жадае радавацца*”), паведамленне пра здароўе і дабрабыт, заканчваўся ліст паклонам і пажаданнем шчасця і здароўя. Найгалоўнейшае правіла антычнай эпісталаграфіі – пачынаць ліст-адказ з выяўлення радасці з нагоды атрыманага паслання. Ад вуснай размовы антычны ліст адрозніваўся стылістычнай апрацаванасцю, ад аратарскай прамовы – сцісласцю і прастасцю, ад навуковай прозы – эмацыянальным, фамільярным тонам. Спецыфічнай рысай ліста была інтымная інтанацыя, якая адпавядала характару адрасата. Шырока ўжываліся ўстойлівыя эпістальныя матывы. Эпісталаграфія перыяду другой сафістыкі, звяза-

Вольга Пятроўна Крычко – даследчык старабеларускай літаратуры. Старшы выкладчык кафедры гісторыі беларускай літаратуры філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Закончыла філфак БДУ (2000), аспірантуру пры ім (2003). Аўтар шэрагу літаратуразнаўчых артыкулаў і перакладаў на беларускую мову твораў Крылы Тураўскага.

ная з дзейнасцю рытарскіх школ, спарадзіла **фіктыўны літаратурны ліст**, што пашырыла сферу функцыянавання ліста, дзякуючы гэтаму ўзнікла эпістальная форма. Форма ліста пачала выкарыстоўвацца ў творах біяграфічнага, этычнага і дыдактычнага характару. Найстаражытнейшымі ўзорамі грэчаскай эпісталаграфіі лічацца лісты Ісакрата, Платона і Арыстоцеля (IV ст. да н. э.).

Евангельская эпісталаграфія з’яўляецца пераемніцай працэсу развіцця жанру ў межах грэка-рымскай і блізкаўсходняй літаратур. Самымі першымі ў храналагічным парадку хрысціянскімі творамі называюць пяць лістоў апостала Паўла, прызнаных навукай аўтэнтчнымі, створаных у сярэдзіне I ст. н. э. Апасталічныя лісты вызначаюцца жанравым сінкрэтызмам і жанравай парадаксальнасцю, калі максімальна адкрытая форма ўвасабляе па-мастацку закадзіраваны тэкст; устойлівай кампазіцыяй, для якой характэрныя разгорнутая прадмова (зварот да адрасата) і разгорнутая фінальная частка (паяслоўе); модульным тыпам тэксту; экзегічнасцю і тэалагічнай дыскусійнасцю; спецыфічным дыдактызмам, блізім да ўсходняга, і філасофскай абагульненасцю [12].

Для **візантыйскай эпісталаграфіі** характэрна выразнае дамінаванне антычнай традыцыі, якое насіла характар імітацыі класічных аўтараў. Эпістальны жанр развіваўся ў Візантыі як адзін з відаў прыгожага пісьменства. Культываўся жанр “сяброўскага” ліста, у межах якога, адпаведна формуле вітання ў пачатку ліста, у канцы ўжывалася заключная формула пажадання здароўя, што перайшла з антычных лістоў (“*Шматпаважаны і свяшчэннейшы айцец у Хрысце і спадар, будзь здароў для мяне і будзь дабрабытным ва ўсім*”) і ў візантыйскім лісце з цягам часу спрасцілася ды стала выражацца адным словам **¡rrwso** (“будзь здароў”). Спецыфічна візантыйскімі прыкметамі ў эпістальным жанры выступаюць: дэканкрэтызацыя зместу; перавага формы над зместам; аўтарскае самапрыніжэнне; ускладненне загатоўка ліста; рытарычна шматслоўныя звароты да адраса-

та; прымяненне вобразных сродкаў выключна ў адносінах да адрасата; эзатэрычнасць і мнагаслоўнасць тэксту. У візантыйскай літаратуры вылучаюцца шматлікія пасланні айцоў царквы (Іаана Златавуста), філасофскі трактат у эпістальнай форме псеўда-Дыянісія Арэапагіта, фіктыўныя лісты Феафілакта Сімакаты, лісты ў форме пытанняў і адказаў Феадора Студзіта, творы, жанравая форма якіх мае прыкметы не толькі ліста, але і іншых жанраў – мартырыя, жыцця, араатарскай прозы.

Пасланне-павучанне – асноўны тып ліста ў старажытнарускай эпісталаграфіі, народжанай міжманастырскай перапіскай, шырока распаўсюджанай у публічнай багаслоўскай палеміцы Старажытнай Русі. Яе фрагменты належаць да **кіеўскай эпістальнай традыцыі**, якая характарызуецца мінімальным следаваннем нарматыўным рысам эпісталаграфіі; выкарыстаннем матываў, уласцівых уласнай літаратурнай традыцыі; жанравым сінкрэтызмам; сувяззю з рэлігійным жыццём; палемічнасцю; разгорнутасцю і рытарычнай ускладненасцю, абумоўленымі філасофскім ці маралістычным зместам; росквітам тэндэнцыі выказаць пашану да адрасата не толькі з дапамогай ветлівых формаў звароту, але і праз выяўленне пакорлівасці адпраўшчыка; “цэнтраімклівасцю” тэксту і развіццём тэмы лінеарнай аргументацыі у выглядзе павучання ці паслядоўнага спіса з выкарыстаннем паралеляў са свшчэннай гісторыі (цытат з Бібліі).

Нягледзячы на тое, што жанры літаратуры Старажытнай Русі былі генетычна звязаны з канонамі і архетыпамі візантыйскай літаратуры, найперш у адпаведнасці з патрэбамі сваёй уласнай культуры адбывалася афармленне эпістальнага жанру ў межах кіеўскай традыцыі, ля вытокаў якой стаяў Клімент, мітрапаліт Кіеўскі.

Барочная эпісталаграфія прыўнесла ў эпістальную практыку свае спецыфічныя рысы: філігранную рытарычную “вырабленасць”; дакладную стылістычную адточанасць; багатую тропіку; упрыгожанасць цытатамі з твораў айцоў царквы, кніг Свяшчэннага Пісання, старажытнагрэчаскіх і рымскіх помнікаў; напоўненасць міфалагічнымі вобразамі.

Літаратары барока практыкуюць звычай “адведваць” адзін аднаго лістамі, і гэта стварае ілюзію прысутнасці карэспандэнта: так, Сімяон Полацкі дзякаваў Лазару Барановічу за тое, што адрасат “во мнозе разстоянии и по долгом отсутствия времени помянул мя еси писанием твоим отеческим посетити и благословением з братолюбным целованием одарствити” [13, с. 20].

Барока азнаменавала заканчэнне працэсу кананізацыі эпістальнага жанру, што было абумоўлена агульнай тэндэнцыяй да дэмакратызацыі прыгожага пісьменства, якое раней мела элітарны характар, і адбілася ў з’яўленні негатыўнай стылізацыі паслання – пародыі на ліст.

Мадэль ліста – так званы **фармуляр** – склалася ў антычныя часы і захавалася амаль нязменнай у нашы дні. Фармуляр ліста ўтварае пратакол (*prescriptio*), які вычэрпваецца трохкампанентнай формулай прывітання (*initatio / superscription* – імя адпраўшчыка; *inscription / adscriptio* – імя атрымальніка; *salutation / salutem* – прывітанне атрымальніку) [8].

Жанравымі дамінантамі эпісталаграфіі з’яўляюцца дыялагічная прырода, персаніфікаванасць адрасаты і дакладная структураванасць паслання, якое, паводле традыцыі класічнага свету і сярэднявечнага Захаду, мае наступную кампазіцыйную пабудову: вітанне (лац. *salutatio*); уводзіны (лац. *exordium*); апавядальная асноўная частка (лац. *narratio*); малітва, просьба (лац. *petitio*); заключэнне (лац. *conclusio*).

Уласна літаратурная спецыфіка эпістальнага жанру заключаецца ў яго “полівалентнасці” [4] і “асіміляцыйнай здольнасці” [20], што спрычынілася да працяглага жыцця жанру ў літаратуры і зайздроснай прыцягальнасці эпістальнай формы для аўтараў самых розных культурных эпох і мастацкіх густаў.

Заканчэнне будзе.

Гласарый

Архетып (ад грэч. ἀρχέ-τύπος) – першавобраз.

Генезіс (ад грэч. γένεσις паходжанне, пачатак, крыніца) – паходжанне, нараджэнне чаго-небудзь.

Лістоўнік – зборнік, у якім падаваліся прыклады ўзорных эпістолай.

Пасланне, эпістала – літаратурны жанр.

Тонас (ад грэч. τόπος месца) – агульнае месца (стэрэатыпы, клішыраваны матывы).

Традыцыя (ад лац. *traditio* перадача, паданне) – паняцце, якое характарызуе культурную памяць, пераемнасць.

Фармуляр – мадэль ліста.

Фіктыўны ліст – гэта ліст, у якім эпістальная форма выступае выключна як мастацкі прыём.

Экзегеза – вытлумачэнне тэксту, асабліва сакральнага.

Эпісталаграфія (ад грэч. ἐπιστολή ліст і γράφω пішу) літаратура лістоў.

Эпісталагія (ад грэч. ἐπιστολή ліст, пасланне і λόγος вучэнне) – тэорыя ліста.

Спіс літаратуры

1. **Анталогія даўняй беларускай літаратуры** : XI – першая палова XVIII стагоддзя. – Мінск, 2003.

2. **Бирнбаум, Х.** Кем был загадочный Даниил Заточник / Х. Бирнбаум, Р. Романчук // Труды Отдела древнерусской литературы. – СПб., 1997. – Т. 50. – С. 576 – 602.

3. **Боева, Л.** Своеобразие древнерусских жанров / Л. Боева // Старобългарска литература. – София, 1991. – Кн. 25 – 26. – С. 38 – 46.

4. **Броджи-Беркоф, Дж.** Древнерусская и византийская эпистолагафия : сравнительный анализ / Дж. Броджи-Беркоф // Культура и общество Древней Руси (X – XVII вв.). – М., 1988. – С. 268 – 275.

5. Буланин, Д. М. Античные традиции в древнерусской литературе XI – XVI вв. / Д. М. Буланин. – München, 1991.

6. Буланин, Д. М. Корпус древнерусских эпистолярных памятников на немецком языке / Д. М. Буланин // Русская литература. – 2004. – № 3. – С. 225 – 232.

7. Гісторыя беларускай літаратуры XI – XIX стагоддзяў : у 2 т. – Мінск, 2006. – Т. 1 : Даўняя літаратура : XI – першая палова XVIII стагоддзя.

8. Клімаў, І. П. Тэорыя заходнееўрапейскага ліста ў часы Сярэднявечча і Рэнесансу / І. П. Клімаў // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Вып. 4. – Мінск, 2003. – С. 113 – 126.

9. Кніга жыццi і хаджэнняў / уклад. А. Мельнікава. – Мінск, 1994.

10. Лихачёв, Д. С. Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение и другие работы / Д. С. Лихачёв. – СПб., 2001.

11. Миллер, Т. А. Античные теории эпистолярного стиля / Т. А. Миллер // Античная эпистолография : Очерки. – М., 1967. – С. 5 – 25.

12. Мончева, Л. Н. Апостоліческое пісьмо в становленні художественно-эстетической традиции средневековой

литературы / Л. Н. Мончева // Труды Отдела древнерусской литературы. – М. – Л., 1989. – Т. 42. – С. 188 – 199.

13. Подтергера, И. А. Письма и послания Симеона Полоцкого : автореферат дис. ... канд. филол. наук / И. А. Подтергера. – СПб., 2000.

14. Полоцкий, Симеон. Вирши / Симеон Полоцкий. – Минск, 1990.

15. Поньрко, Н. В. Эпистолярное наследие Древней Руси. XI – XIII : Исследования, тексты, переводы / Н. В. Поньрко. – СПб., 1992.

16. Попова, Т. В. Византийская эпистолография / Т. В. Попова // Византийская литература. – М., 1974. – С. 181 – 230.

17. Радзівіл, Ф. У. Выбраныя творы / Ф. У. Радзівіл. – Мінск, 2003.

18. Русецкая, Н. Лісты Барбары Радзівілянкі да караля Жыгімонта Аўгуста / Н. Русецкая // Спадчына. – 1997. – № 6. – С. 186 – 194.

19. Русецкая, Н. Сямейная муза : паэзія Францішкі Уршулі Радзівіл / Н. Русецкая. – Мінск, 2006.

20. Skwarczyńska, S. Teoria listu / S. Skwarczyńska. – Lwów, 1937.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2009 г.

КРАСАВІК

1 красавіка – 100 гадоў з дня нараджэння Браніслава Смольскага (1909 – 2005), музыказнаўцы, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

95 гадоў з дня нараджэння Васіля Струменя (сапр. Аляксандр Лебедзеў; 1914 – 1992), беларускага і ўкраінскага паэта, празаіка

90 гадоў з дня нараджэння Раісы Кудрэвіч (1919 – 2000), жывапісца, графіка, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

2 красавіка – 80 гадоў з дня нараджэння Аляўціны Кавецкай (1929 – 1998), мастака па касцюмах

75 гадоў з дня нараджэння Юрыя Зуева, жывапісца

3 красавіка – 70 гадоў з дня нараджэння Святланы Прохаравай, мовазнаўцы

4 красавіка – 100 гадоў з дня нараджэння Галіны Ізergiной (1909 – 1954), жывапісца

80 гадоў з дня нараджэння Вячаслава Марозава, рускамоўнага пісьменніка, журналіста, сцэнарыста, заслужанага работніка культуры Беларусі

5 красавіка – 100 гадоў з дня нараджэння Лазара Рана (1909 – 1989), графіка, жывапісца

6 красавіка – 105 гадоў з дня нараджэння Міколы Хведаровіча (сапр. Мікалай Чарнушэвіч; 1904 – 1981), паэта, празаіка, перакладчыка

70 гадоў з дня нараджэння Міхаіла Жданоўскага, рэжысёра дакументальнага кіно, сцэнарыста

9 красавіка – 110 гадоў з дня нараджэння Льва Літвінава (сапр. Гурэвіч; 1899 – 1963), рэжысёра, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

75 гадоў з дня нараджэння Леаніда Асядоўскага (1934 – 1990), жывапісца

11 красавіка – 90 гадоў з дня нараджэння Дзмітрыя Смоліча (1919 – 1987), рэжысёра оперы, народнага артыста Беларусі, народнага артыста Украіны, народнага артыста СССР

12 красавіка – Вялікдзень (у каталікоў і пратэстантаў) 105 гадоў з дня нараджэння Соф'і Лі (1904 – 1980), жывапісца, заслужанага работніка культуры Беларусі

100 гадоў з дня нараджэння Мацвея Грубіяна (1909 – 1972), яўрэйска-, беларуска- і рускамоўнага паэта

75 гадоў з дня нараджэння Аляксандра Калядэнкі, артыста балета, педагога, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

15 красавіка – 110 гадоў з дня нараджэння Веры Сурскай (1899 – 1952), рускамоўнай паэткі, драматурга, перакладчыцы, публіцыста, мастака

16 красавіка – 100 гадоў з дня нараджэння Георгія Чарняўскага (1909 – 1985), мастака-афармляльніка, графіка

17 красавіка – 110 гадоў з дня нараджэння Лідзіі Ржэцкай (1899 – 1977), актрысы, народнай артысткі Беларусі, народнай артысткі СССР

80 гадоў з дня нараджэння Івана Малчановіча, майстра мастацкай керамікі

70 гадоў з дня нараджэння Анатоля Валахановіча, краязнаўцы

18 красавіка – 195 гадоў з дня нараджэння Яўстафія Тышкевіча (1814 – 1873), археолага, гісторыка, этнографа, краязнаўцы, музеязнаўцы

19 красавіка – Вялікдзень (у праваслаўных)

20 красавіка – 95 гадоў з дня нараджэння Міхася Юдэлевіча (1914 – 1941), драматурга, тэатральнага крытыка

22 красавіка – 70 гадоў з дня нараджэння Валерыя Атрашкевіча (1939 – 1990), літаратуразнаўцы

23 красавіка – 75 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Конана, філосафа, гісторыка, літаратурнага крытыка, літаратуразнаўцы

25 красавіка – 105 гадоў з дня нараджэння Васіля Барысенкі (1904 – 1984), літаратуразнаўцы, крытыка

80 гадоў з дня нараджэння Барыса Лёдокава (1929 – 2002), жывапісца

80 гадоў з дня нараджэння Ірыны Паньшынай, мастацтвазнаўцы, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

26 красавіка – 110 гадоў з дня нараджэння Іллі Гурскага (1899 – 1972), празаіка, драматурга, заслужанага дзеяча культуры Беларусі

80 гадоў з дня нараджэння Людмілы Мягковай, мастака дэкаратыўна-ўжыткавага мастацтва, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

80 гадоў з дня нараджэння Юрыя Туронка, гісторыка. Жыве ў Польшчы

28 красавіка – 170 гадоў з дня нараджэння Мсціслава Камінскага (1839 – 1868), этнографа, фалькларыста, публіцыста

70 гадоў з дня нараджэння Зінаіды Бандарэнкі, дыктара тэлебачання, народнай артысткі Беларусі

60 гадоў з дня нараджэння Любоўі Антанюк, мовазнаўцы

29 красавіка – 80 гадоў з дня нараджэння Віталія Галавача, празаіка

Паводле картатэкі БДАМЛМ.

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

Новыя правілы беларускага правапісу

ПРАВАПІС ГАЛОСНЫХ

Працяг. Пачатак у № 1.

§ 5. Правапіс літар *о, э, а* ў складаных словах

1. У складаных словах можа быць адзін асноўны і адзін або некалькі пабочных націскаў. Калі ў другой частцы складанага слова націск на першым складзе, то ў першай частцы замест *о* пішацца *а*: *дабрадзеі, скараход, салявар, дабраякасны, галаваломка, вадасхóвішча, малатабóец, бамбасхóвішча, раўнапраўе*.

Літара *о* захоўваецца ў складаных словах, першай часткай якіх з'яўляюцца *слова-, што-, фота-, мота-*: *словазлучэнне, словазмяненне; штодзённы, штомесяці, штогод; фотаздымак, фотакопія, фотаплёнка, фотакamera, фотавыстаўка* і г. д.; але: *фатаграфія* і вытворныя ад яго; *мотагонкі, мотакрós, мотаспóрт* і г. д.; але: *матавóз, матацыкл* і вытворныя ад іх.

2. Калі ў другой частцы складанага слова націск не на першым складзе, то ў першай частцы захоўваецца *о*: *асно́ваналажэ́нне, баво́ўнапрадзі́льны, вòгнетрыва́лы, вòдаразмеркава́льнік, вагòнарамо́нтны, вòстракамбіна́цыйны, высòдкаі́дэйны, галòўнакамáндуючы, кòрманарыхтòўка, кòнегадòўля*.

У першай частцы некаторых складаных слоў, асабліва навуковых тэрмінаў, можа выразна праўляцца пабочны націск і тады, калі асноўны націск падае на першы склад другой часткі. У такім выпадку пад пабочным націскам у першай частцы захоўваецца напісанне *о*: *агòрафòбія, азòнастòйкі, азòтнакíслы, збòжжасхóвішча, кòксага́завы, мангòлазна́ўства, мòвазна́ўства, мòвазна́ўчы, матòразбòрка, рабòтада́вец, слòватворча́ць, фòндасхóвішча* і інш.

Ва ўсіх іншых выпадках напісанне падобных слоў вызначаецца па слоўніку.

3. Літара *о* пішацца ў першай частцы складаных слоў, калі другая частка пачынаецца з *ў* (у нескладовага): *марозаўстòйлíвы, торфаўбòрачны, вогнеўстòйлíвы, збожжаўбòрка*.

4. Лічэбнікі ад 600 да 800 утвараюць асобны тып складаных слоў, у якіх першая частка скланяецца і пішацца як самастойнае слова.

Напрыклад:

Н. <i>шэ́сьсот</i>	<i>семсот</i>	<i>восемсот</i>
Р. <i>шасці́сот</i>	<i>сямі́сот</i>	<i>васьмі́сот</i>
Д. <i>шасці́стам</i>	<i>сямі́стам</i>	<i>васьмі́стам</i>

В. <i>шэ́сьсот</i>	<i>семсот</i>	<i>восемсот</i>
Т. <i>шасці́юстамі</i>	<i>сямі́юстамі</i>	<i>васьмі́юстамі</i>
М. (аб) <i>шасці́стах</i>	<i>сямі́стах</i>	<i>васьмі́стах</i>

5. Гук [э] у першай частцы складаных слоў захоўваецца і абазначаецца літарай *э*: *мэтанакіраваны, мэтазгодна, рэдказубы, шэравокі, арэхападобны, крэдытаздольнасць, тэлебачанне*.

6. У складаных словах, утвораных ад лічэбніка ў форме роднага склону і іншага слова, першая частка пішацца так, як яна пішацца ў родным склоне лічэбніка: *трохдзённы, чатырохпавярховы, шасціствольны, шасцісоты, пяцідзёнка, дзесяцігодка, сямікласнік, васьмігадовы, васьмісоты, дзевяціградусны, саракагоддзе, саракапяцітонны, двухсотметровы*.

7. Калі складаныя словы маюць у сваім складзе больш за дзве часткі, то кожная з іх пішацца як асобна ўзятае слова: *авіяма́тарабу́даванне, аўта́трактарабу́даванне, аэра́фотанры́бор*.

Каментарыі:

1. Правілы напісання літар *о, э, а* ў складаных словах датычацца галоўным чынам першай часткі складаных слоў і адносяцца да найбольш цяжкіх у сучасным беларускім правапісе. Напісанне гэтых літар у складаных словах залежыць ад месца націску ў другой частцы складанага слова, а таксама ад характару яго першай часткі (спрадвечнае ці запазычанае слова).

У новых правілах напісанне літар *о, э, а* ў складаных словах у асноўным адпавядае “Правілам беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” 1959 г., удакладненні датычацца толькі напісання асобных слоў і груп слоў. Асноўным застаецца прынецп, што напісанне галосных *о, э, а* ў першай частцы складанага слова залежыць ад месца націску ў другой частцы і колькасці асноў у складаным слове. Таму правапіс галосных *о, э, а* ў пераважнай большасці агульнаўжывальных складаных слоў з пераважна славянскімі (спрадвечнымі) асновамі падпарадкоўваецца наступным правілам.

а) Калі націск у другой частцы складанага слова падае на першы склад, то ў першай частцы замест *о* пішацца *а*: *дòбры – дабрадзéй, соль – салява́р,*

мóлат – *малатабóец*, *рóўны* – *раўнапраўе*, *гóры* – *гарнальжнік*, *гарнальжніца* і *гарнальжны* і інш.

б) Калі ж націск у другой частцы складанага слова не на першым складзе, то ў першай частцы паяўляецца дадатковы (пабочны) націск і захоўваецца напісанне **о**: *агóнь* – *вогнетрывáлы*, *высóкі* – *высокамаста́цкі*, *вагóн* – *вагонабудаўнічы* і інш.

Калі другая частка складанага слова пачынаецца з **ў** (у нескладавага), то ў першай частцы таксама захоўваецца напісанне літары **о**: *марозаўсто́йлівы*, *торфаўбо́рачны*, *вогнеўсто́йлівы*, *збожжаўбо́рка* і інш. Мэтазгоднасць такога напісання абумоўлена тым, што ў словах *усто́йлівы*, *убо́рка* націск падае на другі склад і захоўваецца на гэтым жа складзе, калі яны становяцца другой часткай складанага слова. Пераход жа у **ў** абумоўлены толькі пазіцыйна. Гэтым жа абумоўлена і напісанне слоў *вокамгнénна*, *вокамгнénны*, *вокамгнénнасць*, у якіх другой часткай з'яўляюцца словы *імгнénна*, *імгнénны*, *імгнénнасць* з націскам не на першым складзе.

в) Калі складаныя словы маюць у сваім складзе больш за дзве часткі, то кожная з іх пішацца як асобна ўзятае слова: *авіяма́тарабудава́нне*, *аўтама́трабудава́нне*, *аэрафо́тапрыбо́р*, *водама́слапраўшчык*.

г) Напісанне літары **э** ў першай частцы складаных слоў захоўваецца нязменна як у самастойным слове: *мэ́танакірава́ны*, *мэ́тазго́дна*, *рэдка́зубы*, *шэ́раво́кі*, *арэ́хападо́бны*, *крэды́та-здо́льнасць*, *тэ́лебáчанне*.

2. Разам з тым правапіс **о**, **а** ў першай частцы даволі вялікай колькасці складаных слоў не падпарадкоўваецца названым вышэй агульным прынцыпам правапісу складаных слоў. Фактычна выключэннямі з гэтага правіла з'яўляюцца многія складаныя словы з першай часткай іншамоўнага паходжання, у якіх напісанне **о** захоўваецца незалежна ад месца націску ў другой частцы.

Згодна з новымі правіламі захоўваецца нязменнае напісанне **о** ў словах *слова-*, *што-*, *фота-*, *мота-*, калі яны з'яўляюцца першай часткай складаных слоў незалежна ад месца націску. Напісанне **о** захоўваецца таксама ў першай частцы незалежна ад месца націску ў другой у значнай колькасці складаных слоў, якія адносяцца ў асноўным да тэрміналагічнай лексікі. Захаванне ў новых правілах гэтай “старой” нормы абумоўлена імкненнем:

а) захаваць традыцыю нязменнага напісання некаторых вельмі пашыраных у сучаснай маўленчай практыцы беларускіх слоў (*збо́жжа*, *мо́ва*, *свабо́да* і інш.). Асабліва гэта датычыцца выпадкаў, калі неабходна захаваць аднолькавае напісанне частак у складаных словах, якія падпарадкоўваюцца розным прынцыпам напісання: *свабодалю́бівы* (націск у другой частцы не на першым складзе) і *свабодалю́бства* (націск у другой частцы на першым складзе);

б) пазбегнуць непажаданай аманіміі і двухсэнсоўнасці складаных слоў (*слова* і *слава*, *манго́л* і *манга́л*): *словатво́рчасць* (ад *слова*, а не *слава*);

в) не дапусціць сэнсавай неадназначнасці тэрміналагічнай лексікі, што перашкаджае выкарыстанню беларускай мовы ў навуковай і афіцыйна-дзелавой сферах. Напрыклад: *вокару́хальны* (анатам.), *гросма́йстар*, *збожжазда́тачны*, *збожжаскла́д*, *збожжасхóвішча*, *іголкафі́льтр*, *калонлі́чба*, *коксага́завы*, *коксахі́мя*, *манголазна́вец*, *мовазна́ўства*, *мовазнаўчы*, *моватво́рчасць*, *моватво́рчы*, *маторазбо́рачны*, *прыродазна́вец*, *прыродазнаўца*, *работадаўца*, *ружоватва́ры*, *свабодалю́бны*, *свабодалю́бства*, *свабоднапа́даючы*, *словатво́рчасць*, *словафо́рма*, *усходазна́вец*, *усходазнаўства*, *фондаёмі́стасць*, *фондасхóвішча*, *электронво́льт* і г. д.

Фактычна ва ўсіх гэтых выпадках у адпаведнасці з вымаўленнем у першай частцы праяўляецца пабочны націск. Правапіс такіх слоў трэба правяраць па слоўніках.

У складаных словах, што пішуцца праз злучок, кожная частка захоўвае свой націск і пішацца як самастойнае слова: *до́berman-пінча́р*, *чо́рна-бе́лы*, *чо́рна-бу́ры*, *чырво́на-бе́лы*, *чырво́на-бу́ры*. Параўн. таксама: *стоп-кра́н*, *стоп-кадр*, *стоп-сігна́л*, *шоу-бі́знес*.

3. Некаторыя асаблівасці мае напісанне **о**, **э**, **а** ў складаных словах, першай часткай якіх з'яўляюцца лічэбнікі.

Захоўваецца нязменнае напісанне першай часткі ў складаных лічэбніках *шэ́сцьсо́т*, *семсо́т*, *восемсо́т*. Гэта абумоўлена тым, што гэтыя лічэбнікі ўяўляюць сабой спецыфічную групу складаных слоў, у якіх пры скланенні змяняюцца абедзве часткі, а значыць захоўваецца самастойны націск і напісанне ўсіх склонавых форм як у асобных словах.

Незалежна ад месца націску ў другой частцы захоўваецца ў складаных словах нязменнае напісанне з літарай **о** першых частак, якія з'яўляюцца формамі роднага склону лічэбнікаў *дзвэ́сце*, *дзевяно́ста*, *со́рак*, *тры*, *тры́ста*, *чаты́ры*, *чаты́рыста*: *двухсо́тгадо́вы*, *двухсо́ткілаграмо́вы*, *дзевяно́стагадо́вы*, *саракагадо́вы*, *саракато́нны*, *трохакóнны*, *трохаршы́нны*, *трохбако́вы*, *трохгало́сы*, *трохкіламетра́вы*, *трохлі́тровы*, *чатырохпраці́нтны*, *чатырохру́блёвы*, *чатырохсо́тгадо́вы*, *чатырохты́днёвы*, *трохсо́тгадо́вы*, а таксама *двухсо́тго́ддзе*, *дзевяно́стаго́ддзе*, *трохво́севы*, *трохма́чтавы*, *трохме́рны*, *трохме́сячны*, *трохмо́ўны*, *трохно́гі*, *трохпа́лубны*, *трохсо́тго́ддзе*, *трохсо́ты*, *трохствóлка*, *трохстру́нны*, *трохсіе́нка*, *чатырохзна́чны*, *чатырохко́лерны*, *чатырохме́сячны*, *чатырохно́гі*, *чатырохсло́ўны*, *чатырохсо́тго́ддзе*, *чатырохто́мнік*, *чатырохты́сячны* і інш.

Такім жа чынам у новых правілах уніфікацыя напісанне складаных слоў, першай часткай якіх з'яўляецца лічэбнік **сто**: *стаго́ддзе, стаго́дні, стагра́дусны, стасі́льны, статы́сячны, статы́сячнік, стасе́чкавы, ставе́жавы, стато́нны*, а таксама *стааблі́чны, ставярсто́вы, стагадо́вы, стагало́вы, стагало́сы, стаграмо́вы, стаметро́вы, стамілье́нны, стапраці́нтны, старублё́вы*. У гэтых словах галосная **а** з'яўляецца злучальнай галоснай і яе правапіс вызначаны адпаведным правілам, згодна з якім злучальная галосная **о** пішацца толькі пад націскам. Акрамя таго, частка **ста-** ў гэтых словах з'яўляецца формай роднага склону лічэбніка **сто**, што цалкам суадносіцца з агульным правілам правапісу складаных слоў у першай частцы лічэбнікаў у форме роднага склону.

За ў в а г а: У дзеючых правілах напісанне слоў з лічэбнікам **сто** падаецца непазлядоўна: *стаго́ддзе, стаго́дні*, але *стогра́дусны, стоты́сячны, стого́ловы* і г. д. (Слоўнік беларускай мовы. Мінск, 1987).

§ 6. Перадача якання на пісьме

1. Галосныя *е, ё ў* першым складзе перад націскам абазначаюцца на пісьме літарай *я*: *зэ́млі – зямля, зэ́лень – зялёны, сэм'і – сям'я, сёлы – сяло, сёстры – сястра́, вёслы – вясло́, вёска – вяско́вы, ёлка – ялі́на, ёздзіць – язда́, ёмкі – ямчы́, ёры – яры́а, лён – лянóк, мёд – мядо́к, дзе́нь – дзянёк, лес – лясны́, снег – снягі́, ве́цер – вятры́, сцёны – сцяна́, дзе́вляць – дзявья́ты, дзе́сяць – дзяся́ты, сем – сямна́ццаць, во́сем – васьмяна́ццаць, це́церыкоў – це́цярук, перане́сці – перанясу́.*

У іншых ненаціскных складах *е* захоўваецца: *селяні́н, зеляні́на, вестуні́, леснікі́, векавечны́, вєрацяно́, нерухо́мы, безупы́нны, во́зера, вєсєла, во́сем, заедзь, вы́светліць, вы́ехаць, во́сень, цэ́мень, дзевятна́ццаты, дзєсятко́вы.*

2. Літара *я* пішацца ў першым складзе перад націскам у імёнах, прозвішчах і геаграфічных назвах са славянскай лексічнай асновай і ў даўно запазычаных словах з неславянскіх моў: *Бялі́нчы, Лемяшэ́вічы, Аляксáндр, Сяргéй, Бялі́нскі, Няхо́да, дзяжурства, каляндáр, яфрэ́йтар, сяржáнт, Ярышо́ў, Яфі́м.*

3. Заўсёды захоўваецца *е ў* першым складзе перад націскам пасля заднеязычных *г, к, х*: *геро́й, Герáсім, керáміка, кефі́р, Хєрсóн.*

4. Часціца *не* і прыназоўнік *без* заўсёды пішуцца з літарай *е*: *не бы́ў, не браў, не ідзе, не спыні́ць, без меры, без жартаў, без прычыны, не без вынікаў, не без работы.*

Пры напісанні разам *не* і *без* становяцца прыстаўкамі і падпарадкоўваюцца агульным правілам напісання галосных літар *е, я*: *няхáй, нястóмна, няштáтны, бязмэ́жны, бязлюдны, бяскóнца*; але: *непісьмéнны, безупы́нны, безапеляцыйны, бескары́сны, беспаварóтны.*

5. Літара *я* пішацца ў некаторых каранях слоў нязменная: *ві́цязь, сў́вязь, зáяц, яравы́, вя-*

зáць, зáвязь, пóвязь, мяккава́ты, цягаві́ты, цяжкава́ты, святкава́ць, ме́сяц, пóяс, пáмяць, дзе́вляць, дзе́сяць, ты́сяча, Бєсэдзь, Пры́няць; япру́к – япрука́, япруко́вы; ядло́вец – ядлаўцо́вы.

6. Літара *я* пішацца ў паслянаціскных складах у некаторых суфіксах назоўнікаў (*роўня́дзь, бо́язь, дрóбязь*) і дзеясловаў (*ла́яць, ве́яць, сє́яць, ка́шляць, ба́яць, му́ляць*), а таксама ў аддзяслоўных назоўніках (*ла́янка, ве́ялка, сє́ялка*).

Каментарыі:

1. Правілы перадачы якання на пісьме застаюцца ў цэлым нязменнымі ў параўнанні з адпаведнымі параграфамі “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (Мінск, 1959), аднак іх дзеянне больш паслядоўна распаўсюджваецца на напісанне некаторых груп слоў. У прыватнасці, згодна з новымі правіламі пішацца **я** замест **е (ё)** у першым складзе перад націскам у словах *дзявьяты, дзясяты, дзясятка, дзясятнік, сямнаццаць, сямнаццаты, васьмянаццаць, васьмянаццаты, пяцьдзясят, пяцідзясяты, шэсцьдзясят, шасцідзясяты, семдзясят, сямідзясяты, восемдзясят, васьмідзясяты* і некаторых іншых словах іншамоўнага паходжання. Мэтазгоднасць адлюстравання на пісьме якання ў гэтых словах тлумачыцца ў першую чаргу сучаснай маўленчай практыкай. Акрамя таго, словы *сямнаццаць, васьмянаццаць* цяпер у адпаведнасці з сучаснай лінгвістычнай традыцыяй разглядаюцца як суфіксальныя ўтварэнні, а не складаныя словы, што апраўдвае менавіта такое іх напісанне.

2. Захаванне ў першым пераднаціскным складзе пасля заднеязычных *г, к, х* у словах іншамоўнага паходжання літары *е* абумоўлена асабліва сямі беларускага літаратурнага вымаўлення і адпавядае той пісьмовай традыцыі, што складалася: *геро́й, Герáсім, керáміка, кефі́р, Хєрсóн.*

Пасля заднеязычных *г, к, х* у словах іншамоўнага паходжання літара *я* пішацца, у тым ліку і пад націскам, толькі ў тых выпадках, калі яно з'яўляецца этымалагічным: *гяўр, кяр'ыз, Кя́хта, Гянджа́* і інш.

Напісанне літары *е ў* першым пераднаціскным складзе пасля іншых зычных у словах іншамоўнага паходжання адбываецца ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем і вызначаецца слоўнікам, напрыклад: *бензі́н, вазелі́н, меда́ль, метрó, пенáл, пенснэ́, перóн, перы́яд, універсáльны, феєрвэ́рк, экзєку́цыя, элемéнт* і інш.

3. Напісанне часціцы *не* і прыназоўніка *без* з літарай *е* абумоўлена іх статусам асобных слоў. Таму на іх напісанне не ўплывае слова, з якім яны спалучаюцца ў пісьмовым тэксце. Такі падыход забяспечвае аднастайнасць іх напісання і спрыяе павышэнню агульнага ўзроўню граматычнасці.

4. Пункты 5 і 6 § 6 тлумачаць нязменная напісанне літары **я ў** каранях некаторых слоў і суфіксах.

Таксама захоўваецца напісанне літары **я** не ў першым пераднаціскным складзе ў наступных выпадках (гл.: Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Мінск, 1959):

а) у ненаціскных канчатках назоўнікаў жаночага роду першага скланення ў творным склоне: *пёснй* (-яю), *воляй* (-яю), *хваляй* (-яю), *кнігарнй* (-яю);

б) у ненаціскных канчатках некаторых назоўнікаў мужчынскага, жаночага і ніякага роду ў родным склоне множнага ліку: *сусэдыяў, герояў, заданьяў, выступленняў, хваляў, роляў*;

в) у ненаціскных канчатках якасных і адносных прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў ніякага роду ў назоўным і вінавальным склонах: *лётняе надвор'е, апішняе заданне, трэцяе накаленне*;

г) у ненаціскных канчатках якасных і адносных прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў і дзееспрыметнікаў у назоўным склоне множнага ліку: *раннія халады, родныя дзеці, далёкія перспектывы, шырокія дарогі, густыя лясы, пяцідзясятныя гадзі, паламаныя дрэвы*;

д) у ненаціскных канчатках якасных і адносных прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў мужчынскага, ніякага і жаночага роду ў родным і давальным склонах адзіночнага ліку: *позняга (позняй), учарашняга (учарашняй), трэцяга (трэцяй)*;

е) у ненаціскных канчатках якасных і адносных прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў жаночага роду ў творным і месным склонах адзіночнага ліку: *лётняй (-яю) парой, лётняй пары, дальняй (-яю) дарогай, дальняй дарозе, трэцяй (-яю) групай, трэцяй групе*;

ж) у склонавых канчатках займеннікаў, якія скланяюцца як прыметнікі: *якія, гэтыя, іншыя, нейкія* і г. д.

Напісанне склонавых канчаткаў назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, а таксама асабовых канчаткаў дзеясловаў рэгламентуецца граматыкамі беларускай мовы.

Працяг у наступным нумары.

Аляксандр ЛУКАШАНЕЦ,
Любоў КУНЦЭВІЧ,
Ірына КАНДРАЦЕНЯ.

ВНУ – школе

Вольга ЛЯШЧЫНСКАЯ

АСПЕКТЫ ВЫВУЧЭННЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ У СІСТЭМЕ НАВУЧАННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Фразеалагізмы з'яўляюцца моўнымі адзінкамі самастойнага яруса моўнай структуры – фразеалогіі, таму іх вывучэнне і засваенне стала неад'емнай часткай навучання беларускай мове ў школе. Акрамя таго, неабходнасць авалодвання фразеалагічным багаццем беларускай мовы абумоўлена унікальнасцю для нашай мовы фразеалагізмаў як з боку іх выяўленчых магчымасцей (напрыклад, выкарыстанне фразеалагізмаў у маўленчай дзейнасці беларускіх мастакоў слова), так і з боку захаванай у іх інфармацыі, кодавага значэння, адлюстраванага ў іх нацыянальна-спецыфічнага пазнання народамі свету і нацыянальнай спецыфікі беларускай мовы.

Аднак на вывучэнне фразеалогіі ў школе адведзена мінімальна колькасць гадзін (усяго 1-2 урокі для таго, каб навучыцца выяўляць фразеалагізмы ў сказах, тэкстах, тлумачыць іх значэнне, вызначаць сінтаксічную ролю, ужываць у маўленні, падбіраць беларускія адпаведнікі да фразеалагізмаў рускай мовы, папаўняць актыўны слоўнік беларускімі прыказкамі, крылатымі выразамі) [1]. Уся астатняя праца па авалоданні тэмай патрабуе ад настаўніка арганізацыі ўключанага яе вывучэння (неадрыўна ад іншых тэм курса).

Як вядома, фразеалагізмы вызначаюцца шэрагам асаблівасцей, сярод якіх найперш выдзяляюцца раздзельная аформленасць (складаюцца мінімум з двух кампанентаў), узнаўляльнасць (ужываюцца ў гатовым выглядзе, не ствараюцца, як свабодныя словазлучэнні), цэласнасць значэння (значэнне не роўнае суме значэнняў кампанентаў-лексем і не выводзіцца з іх), экспрэсіўнасць і эмацыянальнасць (фразеалагізмы не толькі называюць, але і характарызуюць, даюць ацэнку, выражаюць адносіны). Фразеалагічныя адзінкі (далей – ФА), як правіла, суадносяцца з часцінамі мовы, выконваюць пэўную сінтаксічную функцыю і стылістычную ролю ў маўленні. Да таго ж яны вобразна, дакладна і выразна перадаюць думку, выражаюць пачуцці, даюць характарыстыку, і таму асноўная задача настаўніка – арганізаваць работу па знаёмстве і засваенні фразеалагічнага багацця беларускай мовы, што дапаможа правільна і свабодна выкладаць думкі, надасць вобразнасць і выразнасць маўленню, дазволіць выявіць нацыянальную адметнасць носьбіта беларускай мовы.

Для вырашэння пастаўленай задачы асаблівай увагі патрабуе выкарыстанне прыёмаў актыўнага авалодвання фразеалагізмамі беларускай мовы і

Вольга Аляксееўна Ляшчынская – мовазнаўца. Доктар філалагічных навук, прафесар кафедры беларускай мовы Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Францыска Скарыны. Даследуе мову мастацкіх твораў і пытанні лінгваметодыкі. Аўтар манаграфій “Метафара ў паэзіі Янкі Купалы” (2003), “Слова ў паэзіі Янкі Купалы” (2004), навучальных дапаможнікаў для студэнтаў і настаўнікаў “Методыка выкладання беларускай мовы: Задачы і практыкаванні” (1998), “Марфемны склад і словаўтварэнне ў школе” (1982), “Беларуская мова: Тэрміналагічная лексіка” (2003), “Методыка выкладання беларускай мовы” (2007, у сааўтарстве) і інш.

прыёмам і параўнання і супастаўлення з ФА рускай мовы, паколькі беларуская і руская мовы – роднасныя, што асабліва ўплывае на засваенне ФА беларускай мовы. Сярод найбольш важных і шырока ўжывальных прыёмаў асаблівае месца належыць прыёму семантызацыі фразеалагізма, які заключаецца ў выяўленні значэння пэўнага фразеалагізма шляхам падбору:

а) эквівалентнага паводле значэння слова ці слоў, напрыклад, ФА *абуваць у лапці* азначае ‘ашукваць, хітраваць, падманваць’; у *свіныя галасы* – ‘позна’;

б) эквівалентнага паводле значэння слова-злучэння (-яў), напрыклад, ФА *на першы погляд* азначае ‘з першага ўражання’; у *сваім родзе* – ‘у пэўным сэнсе, у пэўных адносінах’;

в) сінанімічнага фразеалагізма, напрыклад: з *гадзіны на гадзіну* ‘ў найбліжэйшы час, у найбліжэйшыя гадзіны’ – *вось-вось* ‘у найбліжэйшы час, вельмі скоро, зараз жа (адбудзецца, здарыцца што-н.)’ – з *мінуты на мінуту* ‘ў самы бліжэйшы час’ – з *часу на час* ‘у бліжэйшы час (чакаць, павінен прыйсці, прыехаць, з’явіцца і пад.)’; *ногі працягнуць* ‘памерці’ – *душою загавець* ‘памерці’ і інш.;

г) антанімічнага фразеалагізма, напрыклад: *пры сваім розуме* ‘ў нармальным псіхічным стане’ – *не ў сваім розуме* ‘ў ненармальным псіхічным стане’; у *ружовым святле* ‘ідэалізавана, лепш, чым на самай справе (бачыць, паказваць, уяўляць і пад.)’ – у *чорным святле* ‘змрочна, непрыглядна, горш, чым на самай справе (бачыць, паказваць, выглядаць і пад.)’ і інш.;

г) разгорнутага апісання, напрыклад, ФА *каціць / пакаціць бочку* азначае ‘несправядліва абвінавачваць каго-н., нагаворваць, паклёпнічаць на каго-н.’; ФА *адрэзаная луста / скіба / скібіна // адрэзаны кавалак* – ‘той, хто аддзяліўся ад сям’і, стаў самастойным, не патрабуе клопатаў’ і інш.;

д) эквівалентнага фразеалагізма рускай мовы, напрыклад, бел. ФА *абое рабое* са значэннем ‘абсалютна аднолькавыя, адзін не лепшы за другога’ адпавядае руск. ФА *два сапога пара*; бел. ФА з *глузду з’язджаць / з’ехаць* са значэннем ‘вар’яцець,

станавіцца псіхічна хворым’ – руск. ФА *сходить с ума* і інш.

Пры гэтым найбольш важным для засваення і асабліва для выкарыстання фразеалагізмаў у маўленні з’яўляецца выпрацоўка ўменняў устанаўліваць адпаведнасць ФА паводле сэнсу і стылю тэксту ці кантэксту яе ўжывання, для чаго трэба заўсёды вызначаць:

1) якое значэнне мае фразеалагізм і ці адпавядае ён сэнсу выказвання. Напрыклад, у сказе *Дае*

знаць адсутнасць ведаў на матэматыцы ФА *даваць / даць знаць* ‘паведаміць пра што-н.’ ці ‘намякаць на што-н.’ не адпавядае агульнаму значэнню сказа і ўжыта тут няправільна;

2) ці сумяшчаецца стылістычная афарбоўка фразеалагізма, якая “часцей за ўсё мае пазакантэкстны характар”, з функцыянальным стылем кантэксту [2, с. 11]. Напрыклад, у сказе *Не спалі ў шапку дырэктар і настаўнікі школы, якія прынялі ўсе меры на падрыхтоўцы школы да новага навучальнага года* размоўны фразеалагізм *спаць у шапку* ‘не праяўляць рухавасці, энергічнасці, бяздзейнічаць’ не адпавядае пераважна кніжнай лексіцы сказа.

Безумоўна, звяртаецца ўвага і на іншыя асаблівасці ўжывання фразеалагізмаў, у прыватнасці, пры выкарыстанні фразеалагізма неабходна захоўваць:

1) кампанентны склад (параўн., напрыклад, ФА *расставіць кропкі над “і”* замест *паставіць / ставіць кропкі над “і”* ‘канчаткова высветліць усё, не пакідаючы нічога недагаворанага, даводзячы ўсё да лагічнага канца’ і інш.);

2) парадак, паслядоўнасць размяшчэння кампанентаў (параўн., напрыклад, ФА *ставіць на галаву з ног* замест *ставіць з ног на галаву* ‘змяняць што-н. карэнным чынам’ і ‘даводзіць што-н. да поўнага беспарадку, хаатычнага стану, ператрасаць што-н.’; як *даць піць* замест як *піць даць* ‘абавязкова, бясспрэчна’ і інш.);

3) адметнасць арфаэпічнага і графічнага афармлення асобных кампанентаў (параўн., напрыклад, ФА *хоць шáрам* *пакаці* замест *хоць шаром* *пакаці* ‘нічога няма, зусім пуста’; *цёмна вада* ў *воблаках* замест *цямна́ вада* *ва облацэх* ‘незразумелае, туманнае’; *хвіміям* *куруць* замест *куруць* *фіміям* ‘надзвычай узвялічваць, лісліва, падлізліва праслаўляць каго-н.’ і інш.);

4) адметнасць месца націску ў асобных кампанентах ад месца націску ў гэтых жа словах пры іх ізаляваным выкарыстанні ў беларускай мове (параўн., напрыклад, ФА *на ма́зі* замест *на мазі́* ‘блізкае да ажыццяўлення, завяршэння; пра спрыяльнае развіццё, ход, стан чаго-н.’; *хоць шáрам*

пакаці замест *хоць шаром пакаці* 'нічога няма, зусім пуста' і інш.) ці ў параўнанні з месцам націску кампанентаў у фразеалагізмах рускай мовы (параўн., напрыклад, бел. ФА *браць быка за рогі* 'смела, энергічна пачынаць з самага галоўнага' і руск. ФА *братъ быка за рогá*; бел. *выпусціць кішкі* 'знішчыць, забіць ці зарэзаць каго-н.' і руск. *выпустить кишки*; *вярэдзіць душы* 'выклікаць неспакой, хваляванне, трывогу' і руск. *бередитъ душу*; бел. *да смёрці* 'вельмі (хацець, любіць, палохаць, бянтэжыць і інш.)' і руск. *до смерти* і інш.);

5) адсутнасць пунктуацыйнага афармлення ў пэўнага тыпу ФА (параўн., напрыклад, ФА *ні жывы, ні мёртвы* замест *ні жывы ні мёртвы* 'які знаходзіцца ў стане вялікага адчаю, аслупянелы ад пярэпалаху, жаху, смутку і інш.'; *ні тое, ні сёе* замест *ні тое ні сёе* 'пасрэдна, ні добра і ні дрэнна' і інш.), дзе памылкова ўжываецца коска па аналогіі з аднароднымі членамі з паўтаральнай часціцай *ні*; ці ў кантэксте сказа тыпу *Сядзіць, як лунь, белы дзед*, дзе ФА *як лунь* выдзелена знакамі прыпынку па аналогіі з параўнальным зваротам, замест ужывання без знакаў прыпынку як гэта характэрна кампаратыўным фразеалагізмам: *Сядзіць як лунь белы дзед*;

6) марфалагічную форму роду, ліку, склону назоўнікавых і іншых кампанентаў ФА (параўн., напрыклад, ФА *і брывёй не вядзе* замест *і брывом не вядзе* 'ніяк не рэагуе, не звяртае ніякай увагі'; з *адкрытай забралай* замест з *адкрытым забралам*; на *лясы глядзячы* замест на *лес глядзячы* 'без нагляду і выхавання'; *дальш-больш* замест *далей-болей* 'прайшоў некаторы час (і...)'.

Патрабуе ўвагі і ўжыванне фразеалагізмаў з улікам іх спалучальнасці з пэўнымі словамі-суправаджальнікамі, што не ўключаюцца ў склад ФА, але якія з'яўляюцца неабходнымі для сэнсавай звязкі фразеалагізмаў са словамі кантэксту і выражэння сэнсавай аднастайнасці з ім. Так, ужыванне ФА *як мыш на крупы* 'вельмі моцна' абавязкова падразумявае сувязь яе з дзеясловамі *дзьмуцца, надзьмуцца, суніцца, насуніцца*, напрыклад: *Еш, Алесь, чаго надзьмуўся ты як мыш на крупы?* (Я. Колас); ФА *як рудая мыш* 'марна, ні за што' – са словамі *загінуць, прапасці*, напрыклад: *Толькі ты, кажа, Паўлінка, павінна на гэта прыстаць канешне, бо іначай, кажа, згінем, як рудыя мышы* (Я. Купала); ФА *на курыных ножках* ці *на курынай ножцы* 'невялікая і звычайна старая' – з назоўнікамі *хата* ці *хатка*, напрыклад: *Улічы, у мяне толькі кухня не занятая і во гэтая халупка, – паказвае на хату на курыных ножках* (П. Місько) і інш.

Нярэдка фразеалагізмы засноўваюцца на ўнутраным кантрасце паміж самім фразеалагізмам і яго абавязковымі словамі-суправаджальнікамі, кожнае з якіх мае мноства значэнняў. Напрыклад,

фразеалагізм *як з кулямёта* 'вельмі шпарка і не змаўкаючы (гаварыць што-небудзь)' спалучаецца толькі са словамі *смаліць* ці *паліць*, але два значэнні дзеяслова *смаліць* – 'рабіць што-н. хутка, спрытна, умела' і 'страляць' – як бы спалучаюцца, накладваюцца адно на другое, што і служыць асновай стварэння каламбура ці ўтварэння фразеалагізма каламбурнага паходжання.

На ўжыванне фразеалагізмаў, асабліва блізкіх паводле значэння, уплываюць і такія фактары, як іх дыферэнцыяцыя паводле ўжывання адносна пэўнай сітуацыі, што залежыць ад іх вобразнасці, якая, з'яўляючыся дыферэнцыйнай прыкметай фразеалагізмаў, "выражаецца ў поўным ці частковым пераасэнсаванні кампанентаў фразеалагізма" [3, с. 6] ці з'яўляецца тым феноменам фразеалагізмаў, за якім замацаваны пэўныя веды, што "выводзяцца з зыходнай канцэптальнай структуры" [4, с. 73]. Напрыклад, у мове твораў Янкі Купалы фразеалагізмы са значэннем 'гаварыць' складаюць даволі значную паводле колькасці групу. У залежнасці ад дадатковага значэння яны падзяляюцца на некалькі падгруп: 1) 'гаварыць абы-што, пустое': з *пустога ў парожняе пераліваць, малоць языком*; 2) 'гаварыць, каб абразіць, зняважыць каго-небудзь': *брыды вярнуць, у балота таптаць*; 3) 'гаварыць пэўным чынам, з улікам спосабу, манеры': *бубніць бубнам, бухаць грамабойным голасам, жаваяць жвачку*; 4) 'гаварыць, каб укалоць каго-небудзь, папракнуць, сарамаціць': *дзерці вочы, выбраць вочы, на вока выкідаць, чытаць маралы*; 5) 'гаварыць прыгожа, красамоўнічаць': *расцякацца мысляй па дрэву / дзераву*; 6) 'гаварыць многа': *абяцанак горы даць, горы абяцаці, намазольць язык, у адным чыне біць*; 7) 'гаварыць, каб стварыць уражанне, падмануць, забытаць': *марочыць мазгі, плесці байкі, плот гарадзіць, пускаць туман*; 9) 'гаварыць тое, што не адпавядае сапраўднасці': *дарэмішчыну вясці*; 10) 'гаварыць шмат і лішняе': *разваліць язык*; 11) 'гаварыць дрэнныя, лаянкавыя словы': *язык брэша*; 12) 'гаварыць, калі не просяць': *уткнуць свае тры грошы, з языком лезці*; 13) 'гаварыць-абзываць, даваць мянушкі': *чын даваць* і інш.

Заканчэнне будзе.

Спіс літаратуры

1. Вучэбныя праграмы для агульнаадукацыйных устаноў з беларускай і рускай мовамі навучання. Беларуская мова. V – XI класы. – Мінск, 2008. – 96 с.
2. Лепешаў, І. Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы / І. Я. Лепешаў. – Мінск, 1984. – 264 с.
3. Назаров, О. Сопоставительный анализ соматических фразеологизмов русского и туркменского языков : автореф. дис. ... канд. филол. наук / О. Назаров. – Ашхабад, 1973. – 29 с.
4. Добровольский, Д. О. Образная составляющая в семантике идиом / Д. О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1996. – № 1. – С. 71 – 93.

Мікола ДАЊЛОВІЧ

ЗБІРАННЕ ТАПАЊІМІІ Ў ПАЗАКЛАСНАЙ ПРАЦЫ ПА МОВЕ

Вывучэнне тапаніміі – адзін з асноўных кірункаў школьнага лінгвістычнага краязнаўства. Уласныя назвы геаграфічных аб'ектаў даносяць да нас каштоўную інфармацыю з мінулых часоў, знаёмяць з побытам, гаспадарчай дзейнасцю, культурай нашых продкаў. Праца з тапанімічным матэрыялам мае як спазнавальнае, так і выхаваўчае значэнне, спрыяе “выхаванню паважлівага стаўлення да тапанімічнай спадчыны як помніка нацыянальнай культуры і духоўнасці” [1].

Вывучэнне тапанімічнай лексікі могуць арганізоўваць выкладчыкі розных дысцыплін (беларускай мовы і літаратуры, рускай мовы і літаратуры, гісторыі, геаграфіі, біялогіі), але найбольш яно дастасоўваецца да такога прадмета, як беларуская мова. Тапанімію можна разглядаць і на ўроках, і на факультатыўных занятках, і ў пазаўрочных мерапрыемствах. Сістэмнае і рознабаковае засваенне яе магчымае на занятках дыялекталагічнага ці тапанімічнага гуртка.

Тэматыку заняткаў гуртка вызначае настаўнік. З апублікаваных метадычных распрацовак заслугоўвае ўвагі артыкул В. Емельяновіч “Тапанімічны гурток” [2], дзе прапануюцца наступныя тэмы заняткаў: 1. Тапаніміка і яе раздзелы. 2. Паходжанне геаграфічных назваў. 3. Назвы рэспублік. Назва *Беларусь*. 4. Назвы рэк і азёраў нашай рэспублікі. 5. Назвы гарадоў і вёсак Беларусі. 6. Назвы роднага краю (урочышчаў, палёў, лясоў, сенажацей, дарог і інш.). 7. Назвы вуліц роднага горада, вёскі. 8. Гісторыя краю – у назвах. 9. Новыя часы – новыя назвы. 10. Геаграфічныя назвы ў песнях, паданнях, прыказках і прымаўках, у творах мастацкай літаратуры.

Вельмі актуальная тэма № 6, бо яна арыентуе вучняў непасрэдна на збіральніцкую працу. Важнасць гэтай працы ў наш час тлумачыцца тым, што разбураецца традыцыйная беларуская вёска і разам з ёю знікае багаты пласт мікратапанімічнай лексікі, які назапашваўся цягам стагоддзяў. Пачэсны абавязак настаўніка роднай мовы і літаратуры – занатаваць гэтую лексіку ў сваім рэгіёне, каб яна не страцілася, а захавалася хоць бы ў пісьмовым выглядзе для будучых пакаленняў. Калі да гэтай справы далучацца і вучні, то карысць ад яе, безумоўна, узрасце.

Тапанімічная збіральніцкая дзейнасць у школе мае сэнс толькі ў тым выпадку, калі настаўнік

сам добра падрыхтаваны да яе правядзення, ведае гісторыю, этнаграфію, геаграфію краю, знаёмы з архіўнымі дакументамі. Тэарэтычная база такой працы – навуковыя выданні вядомых беларускіх тапанімістаў, напрыклад В. Жучкевіча [3], І. Яшкіна [4], В. Лемцюговай [5], А. Мезенкі [6], Н. Лыча [7], А. Рогалева [8], артыкулы “Анамастыка”, “Тапаніміка”, “Айканіміка”, “Гідраніміка”, “Мікратапаніміка” ў энцыклапедыі “Беларуская мова” [9]. Апублікаваныя шэраг слоўнікаў, якія ахопліваюць тапанімію ўсіх абшараў Беларусі або толькі асобных яе рэгіёнаў [10]. Выключна важнае значэнне ў беларускай і славянскай тапалексікаграфіі адыгралі слоўнікі назваў населеных пунктаў усіх шасці абласцей Беларусі, створаныя Я. Рапановічам у 70 – 80-я гг. XX ст. Цяпер выдаюцца абласныя тапанімічныя слоўнікі новага пакалення [11]. Даследчыкамі створаны і спецыяльныя інструкцыі па збіранні тапанімічнага матэрыялу [12].

Для таго каб школьнікі навучыліся збіраць тапанімічныя назвы свайго рэгіёна, настаўніку неабходна правесці серыю падрыхтоўчых заняткаў. Яны грунтуюцца на агульнай метадыцы збірання дыялектнага матэрыялу і збірання лексікі, апісанай у нашых папярэдніх публікацыях, змешчаных у часопісе “Роднае слова” (2005, №№ 7, 9; 2006, № 5). Тым не менш падрыхтоўка да запісу, фіксацыя і афармленне тапанімічнай лексікі вымагаюць нямала асобных рэкамендацый.

Напачатку складаецца бібліяграфія краязнаўчай літаратуры. Варта адны заняткі прысвяціць знаёмству з гэтай літаратурай, расказаць пра збіральніцкую дзейнасць вядомых тапанімістаў.

Вучні павінны засвоіць праграму-мінімум па збіранні тапаніміі. Праграма прадугледжвае па магчымасці ўсебаковае вывучэнне мясцовых назваў геаграфічных аб'ектаў і арыентуе на вы святленне матывацыйных прычын іх узнікнення. Прыкладны змест праграмы.

Населеныя пункты

1. Назва населенага пункта (хутара, вёскі, мястэчка і г. д.), афіцыйная і мясцовая (калі яна ёсць), раён і вобласць з улікам сучаснага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу. Ці была ў мінулым іншая назва і ў сувязі з чым адбылася змена назвы? Мясцовыя легенды пра паходжанне старой і новай назвы. Якія ёсць навукова-афіцыйныя звесткі? Ці ёсць у мясцовых жыхароў якая-небудзь агульная мянушка?

Пра перспектывы дыялекталагічнай працы ў школе М. Даніловіч распавёў у № 7 за 2005 г., а ў № 9 за 2005 г. і ў № 5 за 2006 г. пазнаёміў з метадыкай збірання дыялектнага матэрыялу ў пазаўрочны час.

2. Як называюцца часткі населенага пункта, вуліцы, плошчы, сады і іншыя дробныя геаграфічныя аб'екты?

3. Ці ёсць паблізу населенага пункта рэшткі гарадзішчаў, крэпасцяў, валоў, ірвоў, як яны называюцца?

4. Назвы мясцовых калгасаў і саўгасаў.

5. Назвы жыхароў па імені населенага пункта (у мужчынскім, жаночым родзе і зборным).

6. Назвы суседніх населеных пунктаў, у тым ліку і тых, якія цяпер не існуюць. Што вядома пра іх паходжанне?

Пачынаючы з гэтага пункта і далей пры апісанні геаграфічнага аб'екта варта ўказаць яго месцазнаходжанне ў адносінах да асноўнага населенага пункта (з улікам напрамку на поўнач, поўдзень і г. д. і прыкладнай адлегласці ў кіламетрах).

Рэльеф

7. Як называюцца горы, пагоркі, іх вяршыні, цясніны, хрыбты, перавалы?

8. Назвы далін, нізін, раўнін.

9. Як называюцца курганы, схілы, яры, іншыя элементы мясцовага рэльефу?

10. Назвы пячораў, падземных ходоў, шахтаў, кар'ераў, акапаў.

Сельскагаспадарчыя геаграфічныя аб'екты

11. Назвы ніў, лугоў, палёў і асобных іх частак.

12. Як называюцца выганы, пашы, папары і іншыя ўчасткі неапрацаванай зямлі?

Лясныя геаграфічныя аб'екты

13. Як называюцца лясы, асобныя лясныя ўчасткі (паляны, бары, гаі, узлескі, лесапаркі, лесапалосы і іншыя геаграфічныя аб'екты, звязаныя з мясцовай флорай)?

14. Назвы запаведнікаў і заказнікаў.

15. Як называюцца масівы кустоў і драбналесся?

Вадаёмы

16. Як называюцца рэкі, рэчкі, ручаі, што працякаюць на абследаванай тэрыторыі? Указаць, адкуль яны бяруць пачатак, куды ўпадаюць [пры неабходнасці і магчымасці – даўжыню, шырыню, глыбіню, хуткасць цячэння, колер вады, характар рэчышча, дна, берагоў (гліністыя, пясчаныя, камяністыя, глеістыя, багністыя), асаблівасці поплаву (шырокі, вузкі, балочысты)].

17. Якія назвы маюць рэчышчы перасохлых рэчак і ручаёў?

18. Назвы крыніц.

19. Назвы канаў, каналаў, праток, рукавоў.

Мікола Аляксандравіч Даніловіч – мовазнаўца. Доктар філалагічных навук, прафесар. Загадчык кафедры беларускага і тэарэтычнага мовазнаўства Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Апублікаваў больш за 150 навуковых прац, сярод якіх манаграфіі “Граматычная характарыстыка фразеалагізмаў” (1991), “Беларуская дыялектная фразеалогія і яе лексічная аснова” (2003), навучальныя дапаможнікі “Вывучэнне фразеалогіі на ўроках мовы” (1991), “Беларуская дыялекталогія: Практыкум” (1995), “Кантрольныя працы з метадычнымі парадамі па беларускай мове для слухачоў АДП” (1996), “Лінгвістычнае краязнаўства Гродзеншчыны” (2008), хрэстаматыя “Дыялектная мова Гродзеншчыны” (2007; у сааўтарстве), “Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны” (2000), “Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны” (1999; у сааўтарстве) і навукова-папулярная кніга “Беларускае вяселле” (2000; у сааўтарстве).

20. Назвы стаячых водаў: балот, азёраў, сажа-лак (ставоў), гарфянішчаў і г. д.

21. Назвы астравоў, паўастравоў, кос, мысаў.

22. Назвы плёсаў, парогаў, перакатаў, меляў, вадаспадаў, асобных участкаў берага, прыбярэжных стромаў, заліваў, ліманаў.

23. Як называюцца пераправы, брады, прыстані, рыбалоўныя тоні, месцы для купання?

Прапанаваная праграма дазваляе збіраць матэрыял сістэмна, а не стыхійна. Кіруючыся ёю, збіральнік мае магчымасць праводзіць апытанне інфармантаў па асобных блоках, не пераскокваючы з адной тэмы на другую. Спачатку высвятляюцца ўсе вядомыя інфарманту назвы населеных пунктаў, потым – назвы рэльефу і г. д. Гэта спрыяе выяўленню адносна максімальнай колькасці мясцовых мікратапонімаў.

Да ліку падрыхтоўчых адносяцца таксама заняткі, прысвечаныя асновам картатэказнаўства, засваенню правілаў афармлення тапанімічных запісаў. Сабраныя тапанімічныя назвы афармляюцца на карткі. Карткі павінны быць аднолькавага памеру, звычайна 8 x 13 см. Асобная картка запаўняецца наступным чынам. Злева ўверсе запісваецца літаратурным пісьмом назва. У дужках спрошчанай транскрыпцыяй перадаецца яе вымаўленне. Калі ёсць неафіцыйная назва, то побач такім самым чынам падаецца і яна. Прыводзяцца граматычныя паметы, якія паказваюць на граматычны род тапоніма: мужчынскі род – *м.*, жаночы род – *ж.*, ніякі род – *н.* Калі тапонім мае толькі множны лік, то выкарыстоўваецца памета *мн.* Пры некаторых назвах паметы не падаюцца, напрыклад: *Пад кудрай, Каля шашы, За дубішчам.*

Потым даецца значэнне тапоніма, г. зн. называецца адпаведны аб'ект намінацыі: вёска, хутар, поле, паша, лес, сенажаць, рэчка, возера і інш. Указваецца месцазнаходжанне.

Калі ўдалося запісаць ілюстрацыйны прыклад ужывання тапоніма ад інфармантаў, то ён адлюстроўваецца на картцы спрошчанай транскрыпцыяй.

Кожная картка пашпартызуецца: указваецца населены пункт і адміністрацыйна-тэрытары-

яльны раён, дзе запісана; прозвішча, імя, імя па бацьку, узрост інфарманта; прозвішча таго, хто запісаў, год запісу.

Гістарычна-этымалагічныя звесткі (афіцыйнае ці неафіцыйнае тлумачэнне паходжання назвы) таксама занатоўваюцца на картцы.

Калі адной старонкі карткі не хапае, то можна працягнуць запіс на адваротным баку. Калі для запісу замала адной карткі, то можна выкарыстаць дадатковыя карткі, пранумараваўшы іх старонкі і змацаваўшы разам.

Узоры картак:

Прыд’оўгае н. (Прыд’оўго). Неафіц. назва *Дараішкёвічы* мн. (*Дараішкёвічы*). Вёска за тры кіламетры на поўдзень ад в. Бершты Шчучынскага р-на. Запісана ад Лебядзевіча Віктара Іванавіча, 1948 г. н. М. П. Абухоўскім у 2008 г. у в. Бершты Шчучынскага р-на. Паходзіць ад назвы возера *Доўгае*, неафіцыйная назва – ад прозвішча *Дараішкевіч*.

Тамарына дар’ога ж. (Тамарына дар’ога). Лясная дарога каля в. Бабіна Гродзенскага р-на. *На Тамарыну дарозі натто много грыбоў расьце*. Запісана ад Даніловіч Галіны Кузьмінічы, 1928 г. н. М. П. Абухоўскім у 2008 г. у в. Бабіна Гродзенскага р-на.

Няпростая задача – высвятленне лінгвістычных і пазалінгвістычных вытокаў геаграфічных назваў, але да гэтага трэба імкнуцца ў працэсе збірання і апрацоўкі матэрыялу.

Настаўніку неабходна правесці спецыяльныя заняткі, на якіх вучні даведваюцца, што асновай утварэння тапонімаў могуць быць агульныя назоўнікі (*Рог, Воўк*), імёны і прозвішчы людзей (*Сямёнаўка, Кудлачыха*), прыналежныя прыметнікі (*Дзямідкава, Кулінава*), назвы паселішчаў (рэчка *Хамутоўка* – ад вёскі *Хамуты*), назвы вадаёмаў (вёска *Котра* – ад рэчкі *Котра*) і іншыя, што існуюць такія спосабы ўтварэння тапонімаў, як семантычны (*Дуб, Грудок*), марфемны (*Паддуб, Дубінка, Задуб’е*), сінтаксічны (*Чортава возера, Белагруда, Лебядзінае*).

Утваральнай асновай шэрагу тапонімаў выступаюць словы, якія ўстарэлі ці наогул выйшлі з ужытку. Гэта і спрадвечнабеларускія, і запазычаныя з іншых моў адзінкі. Лексічная цымянасць, загадканасць такіх тапонімаў заўсёды прыцягвае да сябе ўвагу, у вучняў узнікае жаданне “дакапацца” да іх вытокаў. Напрыклад, яны са здзіўленнем даведваюцца, што назва вёскі *Маішталеры* – гэта тое самае, што па-беларуску *Канюхі* (*marstall* – слова сярэдневерхняемецкае, якое мела значэнне ‘старшы конюх’), назва возера *Лакно* – ад балтызма *laukininkas* ‘жыхар поля, сялянін, земляроб’.

Важна занатаваць аповеды мясцовых жыхароў пра паходжанне назвы. Легенды пра ўзнікненне вё-

сак, рэк, азёраў могуць быць самыя розныя і часта не супадаюць з навуковымі этымалагічнымі версіямі. Напрыклад, пра вёску *Струбніца* Мастоўскага раёна вучні запісалі такія звесткі: “Некалі ў лесе было многа звяроў, таму для тутэйшых жыхароў любімай справай было паляванне. Паляўнічыя трубілі ў ражкі, збіраючыся ў адно месца. Таму назва *Струбніца* пайшла ад слова *трубіць*”. На самай справе ў аснове гэтай назвы – агульны назоўнік *струбніца* са значэннем ‘сцёк, роў’.

Параўнаем яшчэ: *Малькавічы* – “таму што раней у вёсцы былі маленькія хаткі”; *Каўбаскі* – “гэта гаворыць аб заможным жыцці нашых продкаў, у якіх не пераводзіліся на сталае каўбасы”; *Свіслач* – “сюды перасяляліся людзі з Віслы”; *Цідовічы* – “назва пайшла ад польскага слова *сид*, адбылося збытванне польскай літары *и* з рускай *и*”; *Багушоўка* – “праз гэтую мясцовасць Бог ішоў”.

У савецкі час прыдуманая нямала ідэалагізаваных этымалагічных тлумачэнняў, якія знайшлі сваё месца пераважна ў школьных і сельсаве-таўскіх этнаграфічных кутках і музеях. Так, пра паходжанне вёскі *Дабраволя* Свіслацкага раёна склалі такую небыль:

“Вёска *Дабраволя* ўзнікла ў першай палове XVIII ст. У той час на Гродзеншчыне, якая ўваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай, адбываліся шматлікія сялянскія выступленні за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне. Хаваючыся ад прыгнёту, сяляне ўцякалі ад сваіх памешчыкаў і феадалаў сюды ў пушчу. Прыкладна тады і ўзнікла ў дрымучым лесе пяць-шэсць хат, хат першых *дабравольцаў*”.

З навукова-гістарычнага пункту гледжання гэтая легенда не вытрымлівае ніякай крытыкі. У Беларусі шмат назваў паселішчаў з каранем *вол(я)*. І заснавалі гэтыя паселішчы не ўцекачы-нявольнікі, а сяляне, якія асядалі на свабодных нерасчышчаных участках зямлі і па гэтай прычыне атрымлівалі ад дзяржавы пэўныя ільготы, вызваляліся ад многіх прыгонных павіннасцей і пабораў, лічыліся вольнымі.

Назву вёскі *Шчорсы* Навагрудскага раёна спрабавалі звязаць з вядомым героем Грамадзянскай вайны М. Шчорсам. Нават у цэнтры вёскі помнік-бюст гэтаму герою паставілі. Але сам М. Шчорс тут ніколі не быў і не ведаў, што такая вёска ў Беларусі ёсць.

Пры збіранні тапанімічнага матэрыялу неабходна занатоўваць усялякія этымалагічныя версіі, якія толькі існуюць. У ходзе далейшай працы настаўнік дапаможа вучням разабрацца, якая з іх найбольш адпавядае сапраўднасці, а якая створана фантазіяй народа ці асобных людзей.

Вельмі добра, калі вучні зрабяць аўтэнтчны запіс, асабліва тых народных легенд, якія сталі

здабыткам вуснай народнай творчасці і пераказваюцца ў якасці фальклорных твораў. Вось прыклад такога запісу пра раку Вілію, зроблены ў в. Альхоўка Астравецкага раёна (па тэхнічных прычынах націскны галосны абазначаны курсівам):

“Пэўна раскажу табе пра Вяльлю нашую, што за Альхоўкай цяэць. Было гэта натта даўно. Тэй парой і мяне ні было, і бабы тваей ні было. Жыў каваль адзін, і называўся Сьцяпанам. Гэты Сьцяпан стройны быў натта чалавек, натта ўмеў усё рабіць. Што чалавек ні скажа – усё зроби. Алі жа ш адзін быў: ні маткі ні меў, ні жонкі. А ў вёсцы тэй дзяўчына натта харошая жыла. І дзяўчына гэтая тэш нешта мела да Сьцяпана. А Сьцяпан жа ш той нічога ні знаў, а ўжо дзеўку тую так любіў, што і ні расказаць. Хадзілі і любілі адзін аднаго, і ні зналі пра гэта. Раз ноч была на двары. Цёмна было хоць вока калі. Сьцяпан сядзеў у хаце і гараваў, а потым сабраўся і пайшоў у поле. У полі гэтым быў вялікі камень. Сеў хлапец каля гэтага каменю і пачаў сьлёзы ліць. А тут пяруны пачалі страляць, дождж уліў. Маланкі бліскалі і бліскалі. Аднэй зь іх забіла Сьцяпана. Раніцай бабы ішлі рабіць на поле і ўвідзілі каля каменю вялікі чорны роў. Зразу і ні панялі нічога, а потым пачалі казаць у вёсца, што гэта месца, дзе Сьцяпан згінуў. Дзяўчына гэтая, ну, Сьцяпанавая, гаравала натта. Пайшла ўночы да гэтага каменя і так ужо галасіла, што сама ў ваду выцякла разам са сваімі сьлязьмі. Німа шчасьця. Так во і пачалася Вяльля, з каменю і слёзаў дзяўчыны, што галасіла каля гэнага каменю”.

Пасля падрыхтоўчых заняткаў, калі вучні засвояць пэўныя веды і атрымаюць навыкі збіральніцкай працы, можна пачынаць непасрэднае збіранне тапанімічнага матэрыялу. Яно можа быць індыўдуальным ці групавым. У першым выпадку вучань самастойна запісвае тапанімічныя назвы ад бацькоў, родзічаў, суседзяў адпаведна праграме. У групавым збіранні ўдзельнічаюць некалькі вучняў, звычайна пад кіраўніцтвам настаўніка, як у сваёй вёсцы, так і за яе межамі.

Вучні ахвотна займаюцца гэтым у паходах-экспедыцыях па родным краі. Маршрут паходу настаўнік разам з вучнямі плануе зараней, зважаючы на тое, каб ахапіць пэўную колькасць населеных пунктаў, пагутарыць з інфармантамі і здабыць ад іх патрэбныя звесткі. Цікава адбываюцца паходы ўздоўж рэк, на шляху якіх заўсёды сустракаюцца вёскі. Вывучэнне тапаніміі басейна невялікай ці адносна невялікай ракі, пачынаючы з вытоку і заканчваючы вусцем, – пасільная для вучняў задача. Яе можна рэалізаваць не за адзін, а за некалькі гадоў, наладзіўшы шэраг экспедыцый.

Тапанімічны матэрыял запісваецца ад розных вяскоўцаў. Зразумела, найлепшыя звесткі дадуць карэнныя жыхары, якія шмат гадоў пражылі ў гэтай мясцовасці. Добра ведаюць мікратапанімічныя ландшафты леснікі, паляўнічыя, рыбакі, грыбнікі.

На аснове зробленых і належным чынам аформленых запісаў складаецца школьная тапанімічная картатэка. Матэрыялы картатэкі настаўнік з поспехам можа выкарыстаць на ўроках беларускай мовы і ў розных пазакласных мерапрыемствах. Гісторыя геаграфічных назваў можа быць раскрыта вучнямі ў творчых працах, сачыненнях і пераказах, прысвечаных роднаму краю. Зборы ўласных геаграфічных найменняў прыдатныя да такіх відаў творчай дзейнасці, як стварэнне мікратапанімічных карт і атласаў, складанне мікратапанімічнага слоўніка пэўнага рэгіёна (ваколлі асобнай вёскі, сельсавета, раёна). У апошнія гады ўсё большае пашырэнне ў школе атрымлівае навуковая праца вучняў, у гэтым плане тапонімы – вельмі даступны і пасільны на вучнёўскім узроўні прадмет даследавання.

Тапанімічная праца пад кіраўніцтвам творчага, ініцыятыўнага, захопленага такой справай настаўніка можа стаць выдатным сродкам навучання, выхавання ў вучняў дапытлівасці, назіральнасці, развіцця патрыятычных пачуццяў.

Спіс літаратуры

1. Якуба, С. М. Беларуская тапанімія : Праграма курса на выбар для X класа / С. М. Якуба // Беларуская мова і літаратура. – 2007. – № 10. – С. 11 – 15.
2. Емельяновіч, В. М. Тапанімічны гурток / В. М. Емельяновіч // Народная асвета. – 1987. – № 6. – С. 52 – 55.
3. Жучкевіч, В. А. Топонимика Белоруссии / В. А. Жучкевич. – Мінск, 1968.
4. Яшкін, І. Я. Беларускія геаграфічныя назвы / І. Я. Яшкін. – Мінск, 1972.
5. Лемцюгова, В. П. Беларуская айканімія / В. П. Лемцюгова. – Мінск, 1970.
6. Мезенка, А. М. Беларуская анамастыка / А. М. Мезенка. – Мінск, 1997.
7. Лыч, Л. М. Назвы зямлі беларускай / Л. М. Лыч. – Мінск, 1994.
8. Рогалев, А. Ф. Этнотопонимия Беларуси (на фоне этнической истории) / А. Ф. Рогалев. – Гомель, 1993.
9. Беларуская мова : энцыклапедыя. – Мінск, 1994.
10. Гл.: Мікратапанімія Беларусі. – Мінск, 1974; Жучкевіч, В. А. Краткий топонимический словарь Белоруссии / В. А. Жучкевич. – Мінск, 1974; Яшкін, І. Я. Слоўнік мясцовых геаграфічных тэрмінаў: Тапаграфія. Гідралогія / І. Я. Яшкін. – Мінск, 2005; Слоўнік мікратапонімаў Магілёўшчыны. – Магілёў, 2004; Ламака, В. М. Анамастычны слоўнік Гродзеншчыны : у 2 ч. / В. М. Ламака, Ж. С. Сіплівеня, П. У. Сядяко, Т. А. Якубовіч. – Гродна, 2005. – Ч. 1 : Мікратапонімы.
11. Напр., Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь : Гродзенская вобласць / пад рэд. В. Лемцюговай. – Мінск, 2004.
12. Гл.: Шуба, П. П. Кароткі апытальнік па тапаніміцы / П. П. Шуба // Інструкцыя па збіранню матэрыялаў для складання абласных слоўнікаў беларускай мовы. – Мінск, 1959. – Вып. I. – С. 99 – 103; Акаловіч, Л. А. Праграма па збіранню тапаніміі Беларусі / Л. А. Акаловіч. – Мінск, 1966.

КОМПЛЕКСНАЯ РАБОТА ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ І ЛІТАРАТУРЫ

ДРУГІ (РАЁННЫ, ГАРАДСКІ) ЭТАП РЭСПУБЛІКАНСКОЙ АЛІМПІЯДЫ. 2008 / 2009 НАВУЧАЛЬНЫ ГОД. ХІ КЛАС

Заданне 1. Запішыце імёны і прозвішчы пяці беларускіх дзеячаў эпохі Адраджэння. У складзе кожнага імені і прозвішча павінен быць хаця б адзін санорны гук.

Максімальная колькасць балаў – 5.

Заданне 2. Выпішыце словы з арфаграфічнымі і акцэнталагічнымі памылкамі. Побач запішыце нарматыўны варыянт.

Максімальная колькасць балаў – 5.

1. Уваход у залу толькі па прапусках. 2. Падчас гульні ў карты на руках у Антося засталася пікавая дама. 3. Андрэй трапіў у піковае становішча. 4. Для прагулкі Маша падрыхтавала цёплы пулавер. 5. У летніку было пяціразавае харчаванне. 6. У зялёнай дубраве мы начаваць будзем. 7. У цеста маці любіла дабаўляць сыраватку. 8. Над горадам кружыць тапалёвая завея. 9. Кірыл лавіў на вуду тоўсталобікаў. 10. Ля цэрквы стаяла фурманка.

Заданне 3. Праз сінонімы або апісальна палумачце значэнне дзеяслова *класці*.

Максімальная колькасць балаў – 5.

1. Класці фарбу на сцены. 2. Класці падлогу. 3. Класці штамп. 4. Класці сцены з цэгля. 5. Класці сілы на рамонт кватэры.

Заданне 4. Падкрэсліце фразеалагізмы, якія ўзыходзяць да біблейскай міфалогіі:

Максімальная колькасць балаў – 3.

час збіраць камяні	вярзці грушы на вярбе	за дзедам шведам
збіцца з панталыку	соль зямлі	кітайская грамата
у свіныя галасы	журавель у небе	мафусаілаў век
ерыхонская труба	казёл адпушчэння	фама няверны

Заданне 5. Прыгадайце, з якімі паняццямі суадносяцца першыя кампаненты грэчаскага паходжання ў прапанаваных словах і ўстанавіце адпаведнасць паміж словамі і значэннямі.

Максімальная колькасць балаў – 3.

А) <i>іхтыя</i> фауна	1) сукупнасць усіх відаў птушак
Б) <i>арніта</i> фауна	2) сукупнасць усіх відаў звяроў
В) <i>стелеа</i> фауна	3) сукупнасць усіх відаў рыб
Г) <i>малака</i> фауна	4) сукупнасць усіх істот, якія жывуць у пячорах
Д) <i>тэрыя</i> фауна	5) сукупнасць усіх відаў малюскаў
Е) <i>энтама</i> фауна	6) сукупнасць усіх відаў насякомак

А _ , Б _ , В _ , Г _ , Д _ , Е _ .

Заданне 6. Дапішыце прапушчаныя канцавыя зычныя назоўнікаў і прыметнікаў.

ткаць з ільн _	выняць з кішэн _	сумаваць па кефір _
сядзець на падло _	беларуск _ МЗС	цікав _ ронда
сядзіць на лб _	дуга з вяз _	ехаць без педал _
зялён _ чарніла	чарняв _ аташэ	сабака на ланцу _

Заданне 7. Запішыце адпаведныя чатыры пункты з правіла.

Максімальная колькасць балаў – 4.

Не выдзяляюцца коскамі параўнальныя звароты з *як*, *калі*...

Заданне 8. Запішыце: 1) як называўся павышаны курс адукацыі ў сярэднявечнай вышэйшай школе, *калі* вядома, што папярэдні асноўны курс з прадметамі *граматыка*, *рыторыка* і *дыялектыка* меў назву *трывіум*; 2) з якіх прадметаў складаўся гэты курс?

Максімальная колькасць балаў – 3.

Заданне 9. Афрміце тэкст у адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамаі.

Максімальная колькасць балаў – 5.

На возеры. Некалькі в...лікаўзроставак балб...саў забаўляюцца наб...руць поўныя прыг...ршчы галькі якую н...даўна заве...лі на пляж і кідаюць у ваду. Шум камен...чыкаў цешыць іх і яны гучна н... па людску рагочуць.

Кампанія маладых хлопцаў. На разас...ланым пакрывае японскі магнітафон які аж заходзіцца ад крык...пачатая пляшка віна. А самі хлопцы ў адных плаўках загарэлыя да чарнаты рэжуцца ў карты. Паводзяць с...бе надзвычай вольна п'юць гучна рагоч...ць ла...цца.

На падыходзе да пляж...ручай з балоцістымі бер...гамі. Каб не п...цкаць ногі ў грязь нехта добры ды гаспадарлівы паклаў цераз яго некалькі дошак. Раніцай яны яшчэ ляжалі а на...в...чоркам *калі* мы в...рталіся дамоў дошак н...было. Крыху ў баку ля кустоў гарлапаніла кампанія д...ўгагрывых вісусаў. Пад гучнае дрэньканне гітары і хрыплы спеў весела гарэў кас...цёр. У ім даг...ралі зна...мыя дошкі

Скажаце выпадковыя эпізоды якія н...чога н...гавор...ць? Гавор...ць! Хоць бы аб т...м што чалавечая душа н...церпіць пустаты і *калі* яна не засяваецца разумным добрым высокім там пачынае буяць пустазел...е.

Заданне 10. Выпішыце канцылярызмы.

Максімальная колькасць балаў – 4.

Дзядулеў сон, аказанне дапамогі, гарачы снег, у мэтах забеспячэння, любімыя песні, рознакаляровая восень, вывесці са складу, аўтабіяграфія жыцця, несці службу, адносіцца беражліва, пісаць кнігу, мець значэнне, нашы дасягненні, купалаўскія паэмы, афармленне прыёму, лячыць зубы, дзіцячы фотаздымак, мець намер, учарашнія сябры.

**ТЭКСТ ДЛЯ ВОДГУКУ
Чалавечае сэрца**

Праменіць новы дзень. Гамоніць раніца.
Ці акулнецца ў радасць, ці параніцца
За доўгі дзень свой ад зары да вечара
Жывое сэрца – сэрца чалавечае.

Як рухавік, яно істотай рухае,
Глядзіць, гамоніць, прадчувае, слухае,
Нястомнае, але зусім не вечнае,
Як мы з табою, сэрца чалавечае.

І калі сэрца чэрствасцю не скутае,
Яно адно за цэлы свет пакутуе.
То плача, то звініць, як птушка пеўчая,
Нястрыманае сэрца чалавечае.

Бунтоўнае, юнацкае, гарачае,
Жаночае, маленькае дзіцячае
Ці стомленае кволае старэчае –
Любові прагне сэрца чалавечае.

Будзь асцярожны, крыўднай раўнадушнасцю,
Пагардлівасцю, кплівасцю, бяздушнасцю
У мітусні жыццёвай непрыкмечана
Параніць можна сэрца чалавечае.

Вясковы шлях і вуліцы сталічныя
На скрыжаваннях маюць знакі звычайныя.
На жаль, нідзе дагэтуль не памечана:
“Будзь асцярожны – сэрца чалавечае”.

Святлана Басуматрава.

ДАВЕДКІ

Заданне 1.

Францыск Скарына, Сымон Будны, Васіль
Цяпінскі, Мікола Гусоўскі, Ян Вісліцкі.

Заданне 2.

Слова з памылкай	Нарматыўнае напісанне	Слова з памылкай	Нарматыўнае напісанне
1. прапусках	пропусках	6. дубраве	дуброве
2. пікавая	піковая	7. сыраватку	сыраватку
3. піковае	пікавае	8. тапалёвая	таполевая
4. пулавер	пуловэр	9. таўсталобікаў	таўсталобікаў
5. пяціразавае	пяціразовае	10. цэрквы	царквы

Заданне 3.

1. Класці фарбу на сцены	Накладваць, наносіць
2. Класці падлогу	Насцілаць, масціць дошкамі
3. Класці штамп	Рабіць адбітак на чым-небудзь
4. Класці сцены з цэглы	Будаваць
5. Класці сілы на рамонт кватэры	Адваваць, траціць

Заданне 4.

час збіраць камяні	вярзці грушы на вярбе	за дзедам шведам
збіцца з панталыку	соль зямлі	кітайская грамата
у свіныя галасы	журавель у небе	мафусаілаў век
ерыхонская труба	казёл адпушчэння	фама няверны

Заданне 5. А3, Б1, В4, Г5, Д2, Е6.

Заданне 6.

ткаць з ільну	выняць з кішэнi	сумаваць па кефіры
сядзець на падлозе	беларускае МЗС	цікавае ронда
сядзіць на лбе	дуга з вязу	ехаць без педалi
зялёнае чарніла	чарнявы аташэ	сабака на ланцугу

Заданне 7.

Не выдзяляюцца коскамі параўнальныя звароты з як , калі	1) яны з’яўляюцца іменнай часткай выказніка: <i>Хмары як свінцовыя</i>
	2) яны сталі ўстойлівымі выразамі: <i>белы як снег, чырвоны як рак</i>
	3) яны ўжытыя са значэннем “у якасці” або са значэннем тоеснасці
	4) перад імі ёсць часціца <i>не</i> або прыслоўі <i>зусім, амаль</i>

Заданне 8.

Квадрывіум – павышаны курс адукацыі ў сярэднявековай школе, які ішоў услед за трывіумам і ўключаў чатыры прадметы – **музыку, арыфметыку, геаметрыю, астраномію.**

Заданне 9.

...На возеры. Некалькі вялікаўзроставаых балбесаў забаўляюцца: набяруць поўныя прыгаршчы галькі, якую нядаўна завезлі на пляж, і кідаюць у ваду. Шум каменьчыкаў цешыць іх, і яны гучна, не па-людску рагочуць.

...Кампанія маладых хлопцаў. На разасла-ным пакрывале – японскі магнітафон, які аж заходзіцца ад крыку, пачатая пляшка віна. А самі хлопцы ў адных плаўках, загарэлыя да чарнаты, рэжуцца ў карты. Паводзяць сябе надзвычай вольна – п’юць, гучна рагочуць, лаюцца.

...На падыходзе да пляжа – ручай з балоцістымі берагамі. Каб не пэцкаць ногі ў грязь, нехта добры ды гаспадарлівы паклаў цераз яго некалькі дошак. Раніцай яны яшчэ ляжалі, а надвячоркам, калі мы вярталіся дамоў, дошак не было.

Крыху ўбаку, ля кустоў, гарлапаніла кампанія даўгагрывых вісусаў. Пад гучнае дрэн’канне гітары і хрыплы спеў весела гарэў касцёр. У ім дагаралі знаёмыя дошкі...

Скажаце – выпадковыя эпізоды, якія нічога не гавораць? Гавораць! Хоць бы аб тым, што чалавечая душа не церпіць пустаты, і калі яна не засяваецца разумным, добрым, высокім – там пачынае буяць пустазелле.

Зіновій Прыгодзіч.

Заўвага. У гэксце ёсць аўтарскія знакі. Пры праверцы варта ўлічваць варыянтнасць пастаноўкі працяжніка і двукроп’я.

Заданне 10.

Аказанне дапамогі, у мэтах забеспячэння, вывесці са складу, несці службу, адносіцца беражліва, мець значэнне, афармленне прыёму, мець намер.

Падрыхтаваў Уладзімір КУЛІКОВІЧ.

Пятро ВАСЮЧЭНКА

ФОРМУЛЫ ЛІТАРАТУРЫ

Прынята лічыць, што філалогія – бадай што дакладная навука. Мовазнаўства – дык амаль што дакладная, чаго не скажаш, аднак, пра літаратуразнаўства. Але і апошняя патрабуе агульнапрынятага тэзаўруса, выразных фармулёвак. А яшчэ часцей – ёмістасці характарыстык, экспрэсіі, лапідарнасці, афарыстычнасці.

Разам з тым літаратурныя дэфініцыі і тэрміны – гэта не матэматычныя формулы. Калі нават матэматыкі не ўсе перакананыя, што “двойчы два” заўжды “чатыры”, дык што казаць пра філолагаў? Палемізуюць не толькі навукоўцы. Спрачаюцца слоўнікі літаратуразнаўчых тэрмінаў, энцыклапедыі, даведнікі па гісторыі і тэорыі літаратуры, нават школьныя падручнікі.

Мае “формулы” складаліся цягам доўгіх гадоў навуковай, літаратурнай і педагогічнай працы. Яны не прэтэндуюць на поўную навуковую дакладнасць, не вычэрпваюць глыбіні той літаратурнай з’явы, якая паклікала іх да жыцця. Адны з іх суб’ектыўныя, другія крыху іранічныя, трэція скрозь парадаксальныя. Ёсць “формулы”, якія нарадзіліся шляхам працяглага роздуму, а іншыя прыйшлі ў свет дзякуючы раптоўнаму азарэнню, хуткабежнай думцы. Ёсць і такія, што былі пабочнымі прадуктамі працы над дзвюма дысертацыямі – абароненай і той, што яшчэ афармляецца.

Але ў кожным выпадку мае наватворы нарадзіліся дзякуючы літаратуры, айчыннай і сусветнай. Сабраныя разам, яны, спадзяюся, створаць тую падсветку, у праменьчыках якой наша літаратура з яе героямі і творамі стане выглядаць крышку больш займальнай, больш загадкавай, больш непрадказальнай.

Як карыстацца “формуламі”? Крыў божа прымяняць іх да кожнай літаратурнай з’явы так, як гэта робяць у сваёй гаспадарцы прадстаўнікі дакладных навук. Жывая стыхія літаратуры супраціўляецца фармалізацыі. Што да мяне, дык “формулы” дапамагаюць аздобіць лекцыю, раскатурахаць студэнта, які задрамаў на семінары, падбадзёрыць уласную думку, калі яна забытваецца ў пастцы стэрэатыпаў.

Спадзяюся і на тое, што мае “формулы” прыдадуцца пры інтэрпрэтацыі старых і новых твораў, нязмушаным іх прачытанні. Толькі ўжываць іх трэба ашчадна, у меру, як мы ўжываем спецыі ў кухарскай справе.

Не трэба цурацца **авангардызму**, бо ён, па маім разуменні, ёсць адвечнае імкненне літара-

туры да абнаўлення, пошуку, эксперыменту. І ў гэтым плане авангардыстамі былі нават Францыск Скарына і Сімяон Полацкі.

Ключы да “**Загадкі Багдановіча**”, над якою біўся Міхась Стральцоў, хаваюцца ў нетрах генетычнай памяці. Там дрэмле, чакаючы свайго часу, насенне, пра якое складзены санет “Паміж пясцоў Егіпецкай зямлі...”.

Багдановіч – зерне. Зерне, якое не ўпала на камень, але памерла, прарасло і дало плён. Ён носьбіт генетычнай памяці, якая расшыфроўваецца – прарастае – праз тысячагоддзі. Творчая самарэалізацыя Багдановіча – прастанне памерлай генетычнай памяці.

Паўлюк Багрым мог стаць паэтам, гатовы быў бегаць ваўкалакам і лётаць коршакам, каб не стаць жаўнерам, але ўрэшце стаўся ні першым, ні другім, ні трэцім. Ён пасябраваў са сталлю і молатам, выкаваў жырандолю для касцёла, у якім яго хрысціў ксёндз, той, што блаславіў пасля ягоную паэзію, а яшчэ Багрым зрабіў агароджу на могілках, дзе і сам заснуў навекі. Створаны ім меч набыў моц сталі, а сталі перадалася неўміручасць верша.

Ян Баршчэўскі апісваў палтэргейст, прадбачыў віртуальныя падарожжы ў духу Кастанэды і кланаванне дыназаўраў у стылі “Парку юрскага перыяду”, калі распавядаў пра цмока, што вывёўся з зяйка, знесенага чорным пеўнем, пра чарнакніжніка і пра жабер-траву. Яго можна было б назваць не толькі беларускім Гогалем, але і беларускім Уэлсам, калі б не ягоная саматоеснасць і самадастатковасць.

Інтэлектуалізм, інтэлігентнасць, навелізм, эсэізм – неадменныя складнікі творчага жыцця **Янкі Брыля**, і падстава для ўсіх іх быў шматгадовы досвед удумлівага чытання. Брыль чытаў нават тых, хто не чытаў яго.

Героі **Васіля Быкава** ўвесь час некуды ідуць: праз вайну, праз гісторыю. Шлях – гэта неадменны вобраз-сімвал быкаўскай прозы. Куды вядзе Шлях? Пра гэта кажа сваёй назвай выніковая кніга майстра: “Доўгая дарога дадому”.

Сутнасць талента – здольнасць увасабляць эпоху; сутнасць **генія** – здольнасць пераадоляваць эпоху.

Такім быў Купала.

Геній заўсёды кажа больш, чым ён хацеў.

Талент кажа столькі, колькі мерыўся сказаць.

Бездар кажа менш, чым збіралася.

Станоўчага **героя** аўтары робяць падобным да саміх сябе. Чым большая ступень аўтабіяграфічнасці твора, тым большая верагоднасць сустраць у ім станоўчага героя.

Сябе паказваць, крытыкаваць цяжэй, чым іншых. Вось чаму ў творах больш цікавымі бываюць адмоўныя альбо ўскладненыя героі, чым станоўчыя. У Сервантэса станоўчым хто стаўся? Ашалелы ад бязладнага чытання Дон Кіхот. А ў Дастаеўскага – князь Мышкін, дый той ідыёт.

Дыярыуш, ці **дзённік**, – гэта літаратура, прышытая суворай ніткай да цела жыцця. Потым лапик адпорваецца па-жывому, разам са скурай, кавалкамі мяса, кроплямі крыві. Дыярыуш – балючы жанр.

Узрост чалавека, які максімальна ўспрымае так званую **дзіцячую літаратуру**, – 11. Для гэтага ўзросту і пра яго Стывен Кінг пісаў свой лепшы раман “Яно”. Чаму менавіта адзінаццаць? Гэта максімум дзіцячага ўспрыняцця, інтэлектуальны ды эмацыйны. Далей пачынаецца смерць дзяцінства.

Драматургія – самы вербальны з усіх відаў літаратуры. Рухі, спевы, танец, міміка, мігі, мізансцэны – таксама яе “словы”. Драматургія – гэта калі аўтару ёсць што сказаць і яшчэ калі ён адчувае законы сцэны. Таму так позна (пасля 30 – 35) выпяваюць сапраўдныя драматургі. Не давяраю тэатру з пясочніцы.

У свае 12 гадоў **Еўфрасіння Полацкая** была надзвычай прыгожая, разумная і добрая. Такое здараецца раз на тысячагоддзе. “Шчаснае ж тое дзяўчо”, – піша пра Еўфрасінню біёграф. Яна адчула неацэннасць гэтага дару і знайшла спосаб, каб не змарнаваць яго.

Мікіта Зносак – не злчынец, не здрайца, не рэнегат, не антыгерой, якім яго спрабуе выставіць Янка Здольнік. Ён – тутэйшы недавук, якога адукоўвалі тутэйшыя самаробныя настаўнікі, Пурышкевіч ды Саланевіч, гер Спічыні, Усходні ды Заходні вучоныя, дый сам Янка Здольнік руку прыклаў да адукацыі гэтага героя.

Уладзімір Караткевіч здзейсніў для беларускай літаратуры тое, што Вальтэр Скот для англійскай, Аляксандр Дзюма для французскай,

Генрык Сянкевіч для польскай: ён белетрызаваў і рамантызаваў беларускую гісторыю. Істы рамантык, ён ствараў тэксты, споўненыя эксклюзіўнасцю, эксцэнтрычнасцю, экзотыкай.

Аўтар “Вока тайфуна” імкнуўся дабрацца туды, куды ніхто да яго не сягаў, да самага “вока” нязведанага. Як Эдгар По, які разам са сваім героем дабраўся да дна Мальстрэма і вынырнуў на тым баку планеты, дзе жывуць антыподы.

Пра **Кірылу Тураўскага** Максім Гарэцкі выказаўся наступным чынам: “У ім паэт змагаўся з аскетам”. А вось **Сімяон Полацкі** імкнуўся прымірыць паэта і аскета. У сваіх віршах ён спалучаў прыемнае з карысным, павучальнае з займальным. Невыпадкова такія назвы ягоных паэтычных зборнікаў: “Абед душэўны”, “Вячэра душэўная”.

Кандрат Крапіва, як і ягоны папярэднік Бернард Шоу, марыў пра даўгалецце і сваю мару спраўдзіў двойчы – напісаўшы камедыю “Брама неўміручасці” і пражыўшы 94 гады.

Ёсць два тыпы **крытыка**.

Першы радуецца з’яўленню ў літаратуры таго, пра што ён марыў. Такіх крытыкаў любяць.

Другі ніколі не знойдзе ў літаратуры таго, пра што ён марыў. Такіх крытыкаў не любяць, яны не лагодныя, але на тое яны і крытыкі. Адно бяда, што часцяком уцякаюць у прозу, паэзію або драматургію, каб дарабіць тое, чаго ў літаратуры не стае.

Філасофія Купалы – ад духу, які прыўзняўся над будзённасцю, зямной мітрэнгай.

Філасофія Коласа – ад духу, які шукае гармоніі з зямлёй, прыродай, працай, побытам.

Літаратуру ХХ стагоддзя можна параўнаць з кветкамі, якія прарастаюць скрозь асфальт, смецце, чарапкі, ашклёпкі, камяні, друз і бруд быцця; яны красуюць на пустках і зломах, але гэта ўсё ж кветкі.

Літаратура ХХІ стагоддзя мусіць скінуць з сябе рызманы, бруд і шалупінне быцця, якіх хапала ў былую эпоху; гэта мастацтва, у якім адродзіцца гармонія і рэабілітуецца утопія.

Камедыі **Андрэя Макаёнка** падобныя да валізак з падвойным дном. На другім дне драматург кантрабандаю перапраўляў у будучыню свае непадцэнзурныя думкі і сумненні: няхай паляжаць да пары да часу...

Зачыны “Пана Тадэвуша” і “Новай зямлі” канцэптually супадаюць. Яны прасякнуты

вострай настальгіяй па Бацькаўшчыне, якую адзін паэт называе Літвой, а другі – родным кутом. У творы **Адама Міцкевіча** шляхта б'ецца за родавы замк, у паэме **Якуба Коласа** змаганне ідзе за кавалак зямлі і волю.

Так паўстаюць два непадзельныя архетыпы Бацькаўшчыны – вертыкальны і гарызантальны. Крытык В. Акудовіч давёў, што Беларусь немагчымая без абодвух. Вертыкаль Міцкевіча – замкі, вежы, неба Айчызны-Літвы. Гарызанталь Коласа – зямля, хата.

Глабалізацыя змешвае ў суцэльнай калатушы народы, этнасы, менталітэты, канфесіі. Адзінае, што можа выстаяць у працэсе суцэльнага зліцця, – гэта **мова**. Мова – адмета прыналежнасці яе носьбіта да роду, сям'і. Недарэмна адна з класіфікацыйных адзінак моў – сям'я. У глабальнай калатушы захаваюць сябе тыя нацыі, якія захаваюцца як сем'і, са сваімі мовамі.

Постмадэрнізм я разумею не як стыль і не як кірунак, а як універсальную гісторыка-культурную сітуацыю мяжы ХХ – ХХІ стагоддзяў, звязаную з адчуваннямі пераходнасці, крызіснасці, вычарпанасці быцця.

У адсутнасці канца шляху постмадэрністы паварочваюцца назад – тварам да старой літаратуры – і перайначваюць яе. Вось чаму постмадэрнізм можна параўнаць з амялой, якая цягне сокі з дрэва. Дрэва старой літаратуры будзе жыць і без амялы, а яна без першай не можа.

Але ёсць у амяле нейкія чары, што вабілі да яе Уладзіміра Караткевіча і Джорджа Фрэзера.

Рыфма – гэта шлюб словаў, народжаных адно дзеля аднаго, а паэт, які піша вершы з рыфмамі, выступае ў якасці свата або зводніка. Верлібр – платанічнае каханне ў свеце слоў.

Самсон Самасуй – рэдкі тып героя, які самавыкрываецца. Такіх у літаратуры дужа мала. Да яго падобны хіба што герой “Запісак з падполля” Фёдара Дастаеўскага.

“Я-герой” Андрэя Мрыя – насамрэч ягоны антыпод. Самаўпэўнены і загадкавы, бы Цень з аднайменнай п'есы Яўгена Шварца, Самасуй і забівае свайго стваральніка.

Сімвалы існуюць у літаратуры столькі часу, колькі існуе сама літаратура, але толькі ў кантэксце **сімвалізму** сімвал спалучаецца з інтуіцыяй і робіцца галоўнай прыладай для спасціжэння адвечнай загадкі існага.

Слова – першаштуршок да ўпарадкавання хаатычнага сусвету.

Тэкст – спроба згарманізаваць вербальны і невербальны пласты сусвету.

Проза **Міхася Стральцова** мае рысы павелічальнага шкла. Маленькая чалавечая нягода, убачаная праз гэтае шкло, ператвараецца ў сусветную драму.

Стральцоў навучыў і крытыкаў разглядаць свае творы праз павелічальнае шкло. Таму “Смаленне вепрука” набыло рэпутацыю “апавядання апавяданняў”.

Тутэйшасць, адкрытая Купалам, бачыцца як сацыяльная хвароба, звязаная з недахопам нацыянальнага пачуцця, недастатковай самаідэнтыфікацыяй. Тутэйшасць расшыфроўваецца як “сіндром нацыянальнага імунадэфіцыту”.

У **тэатры** няма дрэнных драматургаў, рэжысёраў, актораў. Усе добрыя, бо такімі іх робіць тэатральная прастора.

У царкве таксама не бывае добрых або дрэнных святароў, бо прастора гэтая ад Бога, ён даверыў ім выконваць абавязкі, абрады, таемнасці, а ўсё астатняе на сумленні святароў, якія такія ж людзі, як і ўсе, але ім шмат што дадзена. Тэатральнае грамадства і грэшнае, і зямное, але і сакральнае, бо ў тэатральнай прасторы творацца дзівы.

“**Хараство** выратуе свет”, – спадзяваўся Фёдар Дастаеўскі. ХХІ стагоддзе ставіць іншае пытанне: хто выратуе хараство?

Ян Чачот – гэта наш двухаблічны Янус. Ян Першы – рамантычны і польскамоўны – паварочваецца тварам да выкшталцонай шляхецкай публікі. Ян Другі – сентыментальны і беларускамоўны – глядзіць на шарачковую мужыцкую грамаду, паблажліва ўсміхаецца і павучае.

Жыццёвая драма **Кузьмы Чорнага** – драма няпоўнай самарэалізацыі. Лёс наканаваны яму стаць вялікім і напісаць раман стагоддзя, але гэты раман Чорны не здолеў закончыць, бо кароткае жыццё пайшло на барацьбу з антылітаратурнымі абставінамі. “Божа, дапішы за мяне мае творы!” – гэта як эпітафія па няскончаным раманае стагоддзя.

Анатоль Вярцінскі прысвяціў ёй верш “Крылатасць”. Вядзьмак Лысагорскі параўноўваў яе з ластаўкай і казаў, што яна ірвецца ўвысь, гэтае “Палесся мілае дзіця”. Формула творчай долі **Яўгеніі Янішчыц** – перапынены палёт, і яе трагедыя перагукваецца з конам Купалы, Ікара ХХ стагоддзя.

Гэтым матэрыялам Вольга Крычко распачынае цыкл публікацый “Жыццё жанру”, у межах якога ў наступных нумарах часопіса будуць змешчаны артыкулы, прысвечаныя такім жанрам даўняй беларускай літаратуры, як *жыцце, прытча, пахвала, аратарская проза, летапіс*.

Жыццё жанру

Вольга КРЫЧКО

“ПОЧЕТ ПИСАНИЕ ТВОЕЯ ЛЮБВЕ...”

ЛІТАРАТУРНАЯ ЭПІСТАЛАГРАФІЯ БЕЛАРУСІ: ГЕНЕЗІС І ТРАДЫЦЫІ

*Той асабліва і шануецца як вучоны,
хто добра ўмее напісаць ліст.*

З падручніка Кіева-Магілянскай калегіі.

Эпісталагія. “Палова дыялогу” (г. зн. дыялог без суразмоўцы) – такімі словамі трапна вызначыў сутнасць ліста Граматык Артэмон (выдавец эпісталаярнай спадчыны Арыстоцеля). У візантыйскім трактаце аб стылях лістоў, што прыпісваецца Проклу ці Лібанію, ліст трактуецца як “размова адсутнага з адсутным” (*epistola est sermo absentis ad absentem*): “Бо ў разлучаных цялесна ёсць толькі адзін спосаб сумоўя – праз лісты” – слухна заўважае адзін з карэспандэнтаў-візантыйцаў. Улюбёны тэзіс антычнай эпісталаярнай тэорыі “ліст – партрэт душы” засведчаны ў трактаце “Аб стылі” так: “Кожны, хто піша ліст, дае амаль што адлюстраванне свайго душы”. Красамоўна рэалізавана гэтая канцэпцыя эпісталаў ў лісце Васіля Кесарыйскага да філосафа Максіма: “Словы, сапраўды, сутнасць адлюстравання душы. Таму я і пазнаў цябе па лісце, як кажучы, ільва пазнаюць па кіпцюрах”. Тэкст ліста ў Сярэднявеччы нараджаўся шляхам дыктоўкі, адкуль паходзіць і назва жанру *dictamen* (ад лац. *dicto, dictare* гавару, гаварыць). Лістаскладанне называлася навукай або мастацтвам – *ars dictaminis, ars dictandi* – і лічылася раздзелам рыторыкі. Рэнэсансавая эпісталаграфія вызнавала ліст за практыкум у перакананні. Для барочных аўтараў мастацкі ліст – гэта “*visit literalny*”, “*литера посетительная*”, “*wisit listowny*”, “*listowna conferentia*”. У рыторыках і паэтыках Кіева-Магілянскай калегіі даецца наступнае азначэнне эпісталаярнага жанру: “ліст – гэта сумоўе двух раздзеленых адлегласцю сяброў” (*colloquium amicorum absentium*).

Гісторыя жанру ведае не адзін дзесятак азначэнняў ліста, аднак агульнапрынятай навуковай дэфініцыі няма і дагэтуль.

Трактат “Аб стылі” (περὶ ἐρμηνείας), датаваны канцом III ст. да н. э. ці канцом I ст. да н. э. – I ст. н. э., можна назваць першай спробай тэарэтычнага асэнсавання феномена эпісталаграфіі

ў эліністычным свеце. Лацінская цывілізацыя ўпершыню сістэматычны выклад эпісталаярнай тэорыі атрымала ў IV ст. дзякуючы Юлію Віктару, які прысвяціў лісту асобны раздзел “*De epistolis*” свайго опуса “*Ars rhetorica*”. Росквіт эпісталаярнай тэорыі ў эпоху Сярэднявечча абумоўлены развіццём еўрапейскай універсітэцкай адукацыі. Шматлікія трактаты, дзе выкладаліся асноўныя прынцыпы эпісталаграфіі, прыстасавалі навуку складання прамоў, распрацаваную славытым красамоўцам Рымскай імперыі Цыцэронам, да ліста. У часы Рэнэсансу самай знакамітай крыніцай у галіне эпісталаграфіі стаў “*Opus de conscribendis epistolis*” Дзэідэрыя Эразма з Ратэрдама (1522), які ў XVI – XVII стст. вытрымаў у Еўропе каля паўсотні выданняў. Заслугай гуманістаў з’явілася распаўсюджанне дыктамінальных прац на нацыянальных мовах, што ў сваю чаргу спрыяла выкарыстанню народных моў у ліставанні, раней, паводле старадаўняга звычаю, яно абслугоўвалася выключна лацінаю. Эпісталаярная культура барока не толькі стварала свае ўласныя, але і шырока выкарыстоўвала назапашаныя за мінулыя стагоддзі зборнікі – *лістоўнікі*, дзе першапачаткова прапаноўваліся своеасаблівыя схемы-трафарэты (так, антычны ўзорнік пад назвай “Тыпы лістоў”, крыніцы якога ўзыходзяць да II ст. да н. э., вылучае 21 від ліста), а пазней падаваліся прыклады ўзорных эпістолий (вядома, напрыклад, што Сімяон Полацкі збіраў і рэдагаваў лісты і пасланні сваіх карэспандэнтаў з тым, каб пазней скласці з іх лістоўнік).

У сучаснай літаратуразнаўчай навуцы асаблівай увагі заслугоўваюць: распрацаваная ў канцы 30-х гг. XX ст. у рэчышчы так званай геналагічнай тэорыі канцэпцыя ліста польскага эпісталага Стэфаніі Скварчыньскай [20]; класічныя даследаванні савецкіх вучоных Т. Мілер і Т. Паповай, прысвечаныя, адпаведна, антычнай [11] і візантыйскай эпісталаграфіі [16]; параўнальны

аналіз старажытнарускай і візантыйскай эпiсталаграфіі, праведзены італьянскай даследчыцай Дж. Броджы-Беркаф [4]; праца балгарскага славiста-медыявiста Л. Мончавай у галiне тэарэтычнага асэнсавання мастацкай прыроды евангельскай эпiсталаграфіі [12]; а таксама тэксталагічнае вывучэнне эпiстальнай спадчыны Старажытнай Русі, праведзенае Н. Паныркай [15].

Да ліку дыскусійных праблем тэорыі эпiстальнага жанру можна аднесці выпрацоўку крытэрыяў размежавання прыватнага ліста і “літаратурнага” паслання (на думку вучоных, імі могуць служыць: факт уключэння помніка ў кніжную традыцыю; ступень кніжнай апрацаванасці ці рытарычнай упрыгожанасці; арыентацыя на публічнае прачытанне; “беспрадметнасць” ліста, адсутнасць у ім якой-небудзь фактычнай інфармацыі), а таксама аналіз мастацкай спецыфікі тэкстаў, якія, па трапным вызначэнні Д. Буланіна, “апануты ў форму ліста” [5, с. 229].

Архетып жанру. “Жанр – гэта катэгорыя літаратурнай пераемнасці” – слухна заўважыла медыявiст Л. Боева [3, с. 39]. Таму для вызначэння спецыфікі эпiстальнага жанру варта звярнуцца да так званага “жыцця жанру” і прасачыць традыцыі, якія рэалізуюцца ў ім.

Гэта, найперш, **блізкаўсходняя традыцыя** дыдактычнага адкрытага ліста на маральныя тэмы (маюцца на ўвазе лісты-павучанні старажытнаегіпецкай літаратуры, якія паўплывалі на сірыйскую і, асабліва, на арамейскую літаратуру).

“Складаны мастацка-эстэтычны комплекс, у які ўваходзяць разнародныя культурныя рэцытывы і эстэтычныя трансфармацыі” [12, с. 189], уяўляе з сябе **антычная эпiсталаграфія**. Паводле свайго генезісу антычны ліст мае аратарскую прыроду: ён узнік у выніку трансфармацыі вуснага паслання ў пісьмовы тэкст. Напісанне лістоў падпарадкоўвалася стылістычным нормам, распрацаваным рыторыкай. Пачатак і канец пісаліся паводле трафарэту: спачатку ішло імя аўтара, потым называлася імя адрасата, тады змяшчалася вітанне (“*Палікрат свайму бацьку жадае радавацца*”), паведамленне пра здароўе і дабрабыт, заканчваўся ліст паклонамі і пажаданнем шчасця і здароўя. Найгалоўнейшае правіла антычнай эпiсталаграфіі – пачынаць ліст-адказ з выяўлення радасці з нагоды атрыманага паслання. Ад вуснай размовы антычны ліст адрозніваўся стылістычнай апрацаванасцю, ад аратарскай прамовы – сцісласцю і прастасцю, ад навуковай прозы – эмацыянальным, фамільярным тонам. Спецыфічнай рысай ліста была інтымная інтанацыя, якая адпавядала характару адрасата. Шырока ўжываліся ўстойлівыя эпiстальныя матывы. Эпiсталаграфія перыяду другой сафістыкі, звяза-

Вольга Пятроўна Крычко – даследчык старабеларускай літаратуры. Старшы выкладчык кафедры гісторыі беларускай літаратуры філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Закончыла філфак БДУ (2000), аспірантуру пры ім (2003). Аўтар шэрагу літаратуразнаўчых артыкулаў і перакладаў на беларускую мову твораў Крылы Тураўскага.

ная з дзейнасцю рытарскіх школ, спарадзіла *фіктыўны літаратурны ліст*, што пашырыла сферу функцыянавання ліста, дзякуючы гэтаму ўзнікла эпiстальная форма. Форма ліста пачала выкарыстоўвацца ў творах біяграфічнага, этычнага і дыдактычнага характару. Найстаражытнейшымі ўзорамі грэчаскай эпiсталаграфіі лічацца лісты Ісакрата, Платона і Арыстоцеля (IV ст. да н. э.).

Евангельская эпiсталаграфія з’яўляецца пераемніцай працэсу развіцця жанру ў межах грэка-рымскай і блізкаўсходняй літаратур. Самымі першымі ў храналагічным парадку хрысціянскімі творамі называюць пяць лістоў апостала Паўла, прызнаных навукай аўтэнтчнымі, створаных у сярэдзіне I ст. н. э. Апасталічныя лісты вызначаюцца жанравым сінкрэтызмам і жанравай парадаксальнасцю, калі максімальна адкрытая форма ўвасабляе па-мастацку закадзіраваны тэкст; устойлівай кампазіцыяй, для якой характэрныя разгорнутая прадмова (зварот да адрасата) і разгорнутая фінальная частка (паяслоўе); модульным тыпам тэксту; экзегічнасцю і тэалагічнай дыскусійнасцю; спецыфічным дыдактызмам, бліжкім да ўсходняга, і філасофскай абагульненасцю [12].

Для **візантыйскай эпiсталаграфіі** характэрна выразнае дамінаванне антычнай традыцыі, якое насіла характар імітацыі класічных аўтараў. Эпiстальны жанр развіваўся ў Візантыі як адзін з відаў прыгожага пісьменства. Культываваўся жанр “сяброўскага” ліста, у межах якога, адпаведна формуле вітання ў пачатку ліста, у канцы ўжывалася заключная формула пажадання здароўя, што перайшла з антычных лістоў (“*Шматпаважаны і свяшчэннейшы айцец у Хрысце і спадар, будзь здароў для мяне і будзь дабрабытным ва ўсім*”) і ў візантыйскім лісце з цягам часу спрасцілася ды стала выражацца адным словам ἑρρωσο (“*будзь здароў*”). Спецыфічна візантыйскімі прыкметамі ў эпiстальным жанры выступаюць: дэканкрэтызацыя зместу; перавага формы над зместам; аўтарскае самапрыніжэнне; ускладненне загатоўка ліста; рытарычна шматслоўныя звароты да адраса-

та; прымяненне вобразных сродкаў выключна ў адносінах да адрасата; эзатэрычнасць і мнагаслоўнасць тэксту. У візантыйскай літаратуры вылучаюцца шматлікія пасланні айцоў царквы (Іаана Златавуста), філасофскі трактат у эпістальнай форме псеўда-Дыянісія Арэапагіта, фіктыўныя лісты Феафілакта Сімакаты, лісты ў форме пытанняў і адказаў Феадора Студзіта, творы, жанравая форма якіх мае прыкметы не толькі ліста, але і іншых жанраў – мартырыя, жыцця, араатарскай прозы.

Пасланне-павучанне – асноўны тып ліста ў старажытнарускай эпісталаграфіі, народжанай міжманастырскай перапіскай, шырока распаўсюджанай у публічнай багаслоўскай палеміцы Старажытнай Русі. Яе фрагменты належаць да **кіеўскай эпістальнай традыцыі**, якая характарызуецца мінімальным следаваннем нарматыўным рысам эпісталаграфіі; выкарыстаннем матываў, уласцівых уласнай літаратурнай традыцыі; жанравым сінкрэтызмам; сувяззю з рэлігійным жыццём; палемічнасцю; разгорнутасцю і рытарычнай ускладненасцю, абумоўленымі філасофскім ці маралістычным зместам; росквітам тэндэнцыі выказаць пашану да адрасата не толькі з дапамогай ветлівых формаў звароту, але і праз выяўленне пакорлівасці адпраўшчыка; “цэнтраімклівасцю” тэксту і развіццём тэмы лінеарнай аргументацыі у выглядзе павучання ці паслядоўнага спіса з выкарыстаннем паралеляў са свшчэннай гісторыі (цытат з Бібліі).

Нягледзячы на тое, што жанры літаратуры Старажытнай Русі былі генетычна звязаны з канонамі і архетыпамі візантыйскай літаратуры, найперш у адпаведнасці з патрэбамі сваёй уласнай культуры адбывалася афармленне эпістальнага жанру ў межах кіеўскай традыцыі, ля вытокаў якой стаяў Клімент, мітрапаліт Кіеўскі.

Барочная эпісталаграфія прыўнесла ў эпістальную практыку свае спецыфічныя рысы: філігранную рытарычную “вырабленасць”; дакладную стылістычную адточанасць; багатую тропіку; упрыгожанасць цытатамі з твораў айцоў царквы, кніг Свяшчэннага Пісання, старажытнагрэчаскіх і рымскіх помнікаў; напоўненасць міфалагічнымі вобразамі.

Літаратары барока практыкуюць звычай “адведваць” адзін аднаго лістамі, і гэта стварае ілюзію прысутнасці карэспандэнта: так, Сімяон Полацкі дзякаваў Лазару Барановічу за тое, што адрасат “во мнозе разстоянии и по долгом отсутствия времени помянул мя еси писанием твоим отеческим посетити и благословением з братолюбным целованием одарствити” [13, с. 20].

Барока азнаменавала заканчэнне працэсу кананізацыі эпістальнага жанру, што было абумоўлена агульнай тэндэнцыяй да дэмакратызацыі прыгожага пісьменства, якое раней мела элітарны характар, і адбілася ў з’яўленні негатыўнай стылізацыі паслання – пародыі на ліст.

Мадэль ліста – так званы **фармуляр** – склалася ў антычныя часы і захавалася амаль нязменнай у нашы дні. Фармуляр ліста ўтварае пратакол (*prescriptio*), які вычэрпваецца трохкампанентнай формулай прывітання (*initatio / superscription* – імя адпраўшчыка; *inscription / adscriptio* – імя атрымальніка; *salutation / salutem* – прывітанне атрымальніку) [8].

Жанравымі дамінантамі эпісталаграфіі з’яўляюцца дыялагічная прырода, персаніфікаванасць адрасаты і дакладная структураванасць паслання, якое, паводле традыцыі класічнага свету і сярэднявечнага Захаду, мае наступную кампазіцыйную пабудову: вітанне (лац. *salutatio*); уводзіны (лац. *exordium*); апавядальная асноўная частка (лац. *narratio*); малітва, просьба (лац. *petitio*); заключэнне (лац. *conclusio*).

Уласна літаратурная спецыфіка эпістальнага жанру заключаецца ў яго “полівалентнасці” [4] і “асіміляцыйнай здольнасці” [20], што спрычынілася да працяглага жыцця жанру ў літаратуры і зайздроснай прыцягальнасці эпістальнай формы для аўтараў самых розных культурных эпох і мастацкіх густаў.

Заканчэнне будзе.

Гласарый

- Архетып* (ад грэч. ἀρχέ-τύπος) – першаобраз.
Генезіс (ад грэч. γένεσις паходжанне, пачатак, крыніца) – паходжанне, нараджэнне чаго-небудзь.
Лістоўнік – зборнік, у якім падаваліся прыклады ўзорных эпістолай.
Пасланне, эпістала – літаратурны жанр.
Тонас (ад грэч. τόπος месца) – агульнае месца (стэрэатыпы, клішыраваны матывы).
Традыцыя (ад лац. *traditio* перадача, паданне) – паняцце, якое характарызуе культурную памяць, пераемнасць.
Фармуляр – мадэль ліста.
Фіктыўны ліст – гэта ліст, у якім эпістальная форма выступае выключна як мастацкі прыём.
Экзегеза – вытлумачэнне тэксту, асабліва сакральнага.
Эпісталаграфія (ад грэч. ἐπιστολή ліст і γράφω пішу) літаратура лістоў.
Эпісталагія (ад грэч. ἐπιστολή ліст, пасланне і λόγος вучэнне) – тэорыя ліста.

Спіс літаратуры

1. **Анталогія даўняй беларускай літаратуры** : XI – першая палова XVIII стагоддзя. – Мінск, 2003.
2. **Бирнбаум, Х.** Кем был загадочный Даниил Заточник / Х. Бирнбаум, Р. Романчук // Труды Отдела древнерусской литературы. – СПб., 1997. – Т. 50. – С. 576 – 602.
3. **Боева, Л.** Своеобразие древнерусских жанров / Л. Боева // Старобългарска литература. – София, 1991. – Кн. 25 – 26. – С. 38 – 46.
4. **Броджи-Беркоф, Дж.** Древнерусская и византийская эпистолагафия : сравнительный анализ / Дж. Броджи-Беркоф // Культура и общество Древней Руси (X – XVII вв.). – М., 1988. – С. 268 – 275.

5. Буланин, Д. М. Античные традиции в древнерусской литературе XI – XVI вв. / Д. М. Буланин. – München, 1991.

6. Буланин, Д. М. Корпус древнерусских эпистолярных памятников на немецком языке / Д. М. Буланин // Русская литература. – 2004. – № 3. – С. 225 – 232.

7. Гісторыя беларускай літаратуры XI – XIX стагоддзяў : у 2 т. – Мінск, 2006. – Т. 1 : Даўняя літаратура : XI – першая палова XVIII стагоддзя.

8. Клімаў, І. П. Тэорыя заходнееўрапейскага ліста ў часы Сярэднявечча і Рэнесансу / І. П. Клімаў // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Вып. 4. – Мінск, 2003. – С. 113 – 126.

9. Кніга жыццi і хаджэнняў / уклад. А. Мельнікава. – Мінск, 1994.

10. Лихачёв, Д. С. Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение и другие работы / Д. С. Лихачёв. – СПб., 2001.

11. Миллер, Т. А. Античные теории эпистолярного стиля / Т. А. Миллер // Античная эпистолография : Очерки. – М., 1967. – С. 5 – 25.

12. Мончева, Л. Н. Апостоліческое пісьмо в становленні художественно-эстетической традиции средневековой

литературы / Л. Н. Мончева // Труды Отдела древнерусской литературы. – М. – Л., 1989. – Т. 42. – С. 188 – 199.

13. Подтергера, И. А. Письма и послания Симеона Полоцкого : автореферат дис. ... канд. филол. наук / И. А. Подтергера. – СПб., 2000.

14. Полоцкий, Симеон. Вирши / Симеон Полоцкий. – Минск, 1990.

15. Поньрко, Н. В. Эпистолярное наследие Древней Руси. XI – XIII : Исследования, тексты, переводы / Н. В. Поньрко. – СПб., 1992.

16. Попова, Т. В. Византийская эпистолография / Т. В. Попова // Византийская литература. – М., 1974. – С. 181 – 230.

17. Радзівіл, Ф. У. Выбраныя творы / Ф. У. Радзівіл. – Мінск, 2003.

18. Русецкая, Н. Лісты Барбары Радзівілянкі да караля Жыгімонта Аўгуста / Н. Русецкая // Спадчына. – 1997. – № 6. – С. 186 – 194.

19. Русецкая, Н. Сямейная муза : паэзія Францішкі Уршулі Радзівіл / Н. Русецкая. – Мінск, 2006.

20. Skwarczyńska, S. Teoria listu / S. Skwarczyńska. – Lwów, 1937.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2009 г.

КРАСАВІК

1 красавіка – 100 гадоў з дня нараджэння Браніслава Смольскага (1909 – 2005), музыказнаўцы, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

95 гадоў з дня нараджэння Васіля Струменя (сапр. Аляксандр Лебедзеў; 1914 – 1992), беларускага і ўкраінскага паэта, празаіка

90 гадоў з дня нараджэння Раісы Кудрэвіч (1919 – 2000), жывапісца, графіка, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

2 красавіка – 80 гадоў з дня нараджэння Аляўціны Кавецкай (1929 – 1998), мастака па касцюмах

75 гадоў з дня нараджэння Юрыя Зуева, жывапісца

3 красавіка – 70 гадоў з дня нараджэння Святланы Прохаравай, мовазнаўцы

4 красавіка – 100 гадоў з дня нараджэння Галіны Ізergiной (1909 – 1954), жывапісца

80 гадоў з дня нараджэння Вячаслава Марозава, рускамоўнага пісьменніка, журналіста, сцэнарыста, заслужанага работніка культуры Беларусі

5 красавіка – 100 гадоў з дня нараджэння Лазара Рана (1909 – 1989), графіка, жывапісца

6 красавіка – 105 гадоў з дня нараджэння Міколы Хведаровіча (сапр. Мікалай Чарнушэвіч; 1904 – 1981), паэта, празаіка, перакладчыка

70 гадоў з дня нараджэння Міхаіла Жданоўскага, рэжысёра дакументальнага кіно, сцэнарыста

9 красавіка – 110 гадоў з дня нараджэння Льва Літвінава (сапр. Гурэвіч; 1899 – 1963), рэжысёра, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

75 гадоў з дня нараджэння Леаніда Асядоўскага (1934 – 1990), жывапісца

11 красавіка – 90 гадоў з дня нараджэння Дзмітрыя Смоліча (1919 – 1987), рэжысёра оперы, народнага артыста Беларусі, народнага артыста Украіны, народнага артыста СССР

12 красавіка – Вялікдзень (у каталікоў і пратэстантаў) 105 гадоў з дня нараджэння Соф'і Лі (1904 – 1980), жывапісца, заслужанага работніка культуры Беларусі

100 гадоў з дня нараджэння Мацвея Грубіяна (1909 – 1972), яўрэйска-, беларуска- і рускамоўнага паэта

75 гадоў з дня нараджэння Аляксандра Калядэнкі, артыста балета, педагога, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

15 красавіка – 110 гадоў з дня нараджэння Веры Сурскай (1899 – 1952), рускамоўнай паэткі, драматурга, перакладчыцы, публіцыста, мастака

16 красавіка – 100 гадоў з дня нараджэння Георгія Чарняўскага (1909 – 1985), мастака-афармляльніка, графіка

17 красавіка – 110 гадоў з дня нараджэння Лідзіі Ржэцкай (1899 – 1977), актрысы, народнай артысткі Беларусі, народнай артысткі СССР

80 гадоў з дня нараджэння Івана Малчановіча, майстра мастацкай керамікі

70 гадоў з дня нараджэння Анатоля Валахановіча, краязнаўцы

18 красавіка – 195 гадоў з дня нараджэння Яўстафія Тышкевіча (1814 – 1873), археолага, гісторыка, этнографа, краязнаўцы, музеязнаўцы

19 красавіка – Вялікдзень (у праваслаўных)

20 красавіка – 95 гадоў з дня нараджэння Міхася Юдэлевіча (1914 – 1941), драматурга, тэатральнага крытыка

22 красавіка – 70 гадоў з дня нараджэння Валерыя Атрашкевіча (1939 – 1990), літаратуразнаўцы

23 красавіка – 75 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Конана, філосафа, гісторыка, літаратурнага крытыка, літаратуразнаўцы

25 красавіка – 105 гадоў з дня нараджэння Васіля Барысенкі (1904 – 1984), літаратуразнаўцы, крытыка

80 гадоў з дня нараджэння Барыса Лёдокава (1929 – 2002), жывапісца

80 гадоў з дня нараджэння Ірыны Паньшынай, мастацтвазнаўцы, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

26 красавіка – 110 гадоў з дня нараджэння Іллі Гурскага (1899 – 1972), празаіка, драматурга, заслужанага дзеяча культуры Беларусі

80 гадоў з дня нараджэння Людмілы Мягковай, мастака дэкаратыўна-ўжыткавага мастацтва, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

80 гадоў з дня нараджэння Юрыя Туронка, гісторыка. Жыве ў Польшчы

28 красавіка – 170 гадоў з дня нараджэння Мсціслава Камінскага (1839 – 1868), этнографа, фалькларыста, публіцыста

70 гадоў з дня нараджэння Зінаіды Бандарэнкі, дыктара тэлебачання, народнай артысткі Беларусі

60 гадоў з дня нараджэння Любоўі Антанюк, мовазнаўцы

29 красавіка – 80 гадоў з дня нараджэння Віталія Галавача, празаіка

Паводле картатэкі БДАМЛМ.

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

Новыя правілы беларускага правапісу

ПРАВАПІС ГАЛОСНЫХ

Працяг. Пачатак у № 1.

§ 5. Правапіс літар *о, э, а* ў складаных словах

1. У складаных словах можа быць адзін асноўны і адзін або некалькі пабочных націскаў. Калі ў другой частцы складанага слова націск на першым складзе, то ў першай частцы замест *о* пішацца *а*: *дабрадзеі, скараход, салявар, дабраякасны, галаваломка, вадасховішча, малатабёц, бамбасховішча, раўнапраўе*.

Літара *о* захоўваецца ў складаных словах, першай часткай якіх з'яўляюцца *слова-, што-, фота-, мота-*: *словазлучэнне, словазмяненне; штодзённы, штомесяці, штогод; фотаздымак, фотакопія, фотаплёнка, фотакamera, фотавыстаўка* і г. д.; але: *фатаграфія* і вытворныя ад яго; *мотагонкі, мотакрос, мотаспорт* і г. д.; але: *матавбз, матацыкл* і вытворныя ад іх.

2. Калі ў другой частцы складанага слова націск не на першым складзе, то ў першай частцы захоўваецца *о*: *асноўнапалажэнне, бавоўнапрадзільны, вогнетрывалы, вадаразмеркавальнік, вагонарамонтны, вадстракамбінацыйны, высдкаідэйны, галёўнакамандуючы, корманарыхтоўка, кднегадбўля*.

У першай частцы некаторых складаных слоў, асабліва навуковых тэрмінаў, можа выразна праўляцца пабочны націск і тады, калі асноўны націск падае на першы склад другой часткі. У такім выпадку пад пабочным націскам у першай частцы захоўваецца напісанне *о*: *аграфобія, азднастойкі, аздтнакіслы, збджжасховішча, коксагазавы, мангдлазніўства, мовазнаўства, мовазнаўчы, матаразборка, рабдтадавец, слдватворчасць, фнддасховішча* і інш.

Ва ўсіх іншых выпадках напісанне падобных слоў вызначаецца па слоўніку.

3. Літара *о* пішацца ў першай частцы складаных слоў, калі другая частка пачынаецца з *ў* (у нескладовага): *марозаўстойлівы, торфаўборачны, вогнеўстойлівы, збжжаўборка*.

4. Лічэбнікі ад 600 да 800 утвараюць асобны тып складаных слоў, у якіх першая частка скланяецца і пішацца як самастойнае слова.

Напрыклад:

Н. <i>шэсцьсот</i>	<i>семсот</i>	<i>восемсот</i>
Р. <i>шасцісот</i>	<i>сямісот</i>	<i>васьмісот</i>
Д. <i>шасцістам</i>	<i>сямістам</i>	<i>васьмістам</i>

В. <i>шэсцьсот</i>	<i>семсот</i>	<i>восемсот</i>
Т. <i>шасцюстамі</i>	<i>сямяюстамі</i>	<i>васьмяюстамі</i>
М. (аб) <i>шасцістах</i>	<i>сямістах</i>	<i>васьмістах</i>

5. Гук [э] у першай частцы складаных слоў захоўваецца і абазначаецца літарай *э*: *мэтанакіраваны, мэтазгодна, рэдказубы, шэравокі, арэхападобны, крэдытаздольнасць, тэлебачанне*.

6. У складаных словах, утвораных ад лічэбніка ў форме роднага склону і іншага слова, першая частка пішацца так, як яна пішацца ў родным склоне лічэбніка: *трохдзённы, чатырохпавярховы, шасціствольны, шасцісоты, пяцідзёнка, дзесяцігодка, сямікласнік, васьмігадовы, васьмісоты, дзевяціградусны, саракагоддзе, саракапяцітонны, двухсотметровы*.

7. Калі складаныя словы маюць у сваім складзе больш за дзве часткі, то кожная з іх пішацца як асобна ўзятае слова: *авіяматарабудаванне, аўтатрактарабудаванне, аэрафотанпрыбор*.

Каментарыі:

1. Правілы напісання літар *о, э, а* ў складаных словах датычацца галоўным чынам першай часткі складаных слоў і адносяцца да найбольш цяжкіх у сучасным беларускім правапісе. Напісанне гэтых літар у складаных словах залежыць ад месца націску ў другой частцы складанага слова, а таксама ад характару яго першай часткі (спрадвечнае ці запазычанае слова).

У новых правілах напісанне літар *о, э, а* ў складаных словах у асноўным адпавядае “Правілам беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” 1959 г., удакладненні датычацца толькі напісання асобных слоў і груп слоў. Асноўным застаецца прынецyp, што напісанне галосных *о, э, а* ў першай частцы складанага слова залежыць ад месца націску ў другой частцы і колькасці асноў у складаным слове. Таму правапіс галосных *о, э, а* ў пераважнай большасці агульнаўжывальных складаных слоў з пераважна славянскімі (спрадвечнымі) асновамі падпарадкоўваецца наступным правілам.

а) Калі націск у другой частцы складанага слова падае на першы склад, то ў першай частцы замест *о* пішацца *а*: *добры – дабрадзеі, соль – салявар,*

мóлат – *малатабóец*, *рóўны* – *раўнапраўе*, *гóры* – *гарнальжнік*, *гарнальжніца* і *гарнальжны* і інш.

б) Калі ж націск у другой частцы складанага слова не на першым складзе, то ў першай частцы паяўляецца дадатковы (пабочны) націск і захоўваецца напісанне **о**: *агóнь* – *вогнетрывáлы*, *высóкі* – *высокамаста́цкі*, *вагóн* – *вагонабудаўнічы* і інш.

Калі другая частка складанага слова пачынаецца з **ў** (у нескладавага), то ў першай частцы таксама захоўваецца напісанне літары **о**: *марозаўсто́йлівы*, *торфаўбо́рачны*, *вогнеўсто́йлівы*, *збожжаўбо́рка* і інш. Мэтазгоднасць такога напісання абумоўлена тым, што ў словах *усто́йлівы*, *убо́рка* націск падае на другі склад і захоўваецца на гэтым жа складзе, калі яны становяцца другой часткай складанага слова. Пераход жа у **ў** абумоўлены толькі пазіцыйна. Гэтым жа абумоўлена і напісанне слоў *вокамгнénна*, *вокамгнénны*, *вокамгнénнасць*, у якіх другой часткай з'яўляюцца словы *імгнénна*, *імгнénны*, *імгнénнасць* з націскам не на першым складзе.

в) Калі складаныя словы маюць у сваім складзе больш за дзве часткі, то кожная з іх пішацца як асобна ўзятае слова: *авіяма́торабудава́нне*, *аўтама́трабудава́нне*, *аэрафо́тапрыбо́р*, *водама́слапраўшчык*.

г) Напісанне літары **э** ў першай частцы складаных слоў захоўваецца нязменна як у самастойным слове: *мэ́танакірава́ны*, *мэ́тазго́дна*, *рэдка́зубы*, *шэ́раво́кі*, *арэ́хападо́бны*, *крэды́та-здо́льнасць*, *тэ́лебáчанне*.

2. Разам з тым правапіс **о**, **а** ў першай частцы даволі вялікай колькасці складаных слоў не падпарадкоўваецца названым вышэй агульным прынцыпам правапісу складаных слоў. Фактычна выключэннямі з гэтага правіла з'яўляюцца многія складаныя словы з першай часткай іншамоўнага паходжання, у якіх напісанне **о** захоўваецца незалежна ад месца націску ў другой частцы.

Згодна з новымі правіламі захоўваецца нязменнае напісанне **о** ў словах *слова-*, *што-*, *фота-*, *монта-*, калі яны з'яўляюцца першай часткай складаных слоў незалежна ад месца націску. Напісанне **о** захоўваецца таксама ў першай частцы незалежна ад месца націску ў другой у значнай колькасці складаных слоў, якія адносяцца ў асноўным да тэрміналагічнай лексікі. Захаванне ў новых правілах гэтай “старой” нормы абумоўлена імкненнем:

а) захаваць традыцыю нязменнага напісання некаторых вельмі пашыраных у сучаснай маўленчай практыцы беларускіх слоў (*збóжжа*, *мóва*, *свабóда* і інш.). Асабліва гэта датычыцца выпадкаў, калі неабходна захаваць аднолькавае напісанне частак у складаных словах, якія падпарадкоўваюцца розным прынцыпам напісання: *свабодалю́бівы* (націск у другой частцы не на першым складзе) і *свабодалю́бства* (націск у другой частцы на першым складзе);

б) пазбегнуць непажаданай аманіміі і двухсэнсоўнасці складаных слоў (*слова* і *слава*, *мангól* і *мангáл*): *словатво́рчасць* (ад *слова*, а не *слава*);

в) не дапусціць сэнсавай неадназначнасці тэрміналагічнай лексікі, што перашкаджае выкарыстанню беларускай мовы ў навуковай і афіцыйна-дзелавой сферах. Напрыклад: *вокару́хальны* (анатам.), *гросма́йстар*, *збожжаздáтачны*, *збожжасклáд*, *збожжасхóвішча*, *іголкафі́льтр*, *калонлі́чба*, *коксага́завы*, *коксахі́мя*, *мангола-зна́вец*, *мовазна́ўства*, *мовазнаўчы*, *моватво́рчасць*, *моватво́рчы*, *маторазбо́рачны*, *прыродазна́вец*, *прыродазнаўца*, *работадаўца*, *ружоватва́ры*, *свабодалю́бны*, *свабодалю́бства*, *свабоднапа́даючы*, *словатво́рчасць*, *словафо́рма*, *усходазна́вец*, *усходазнаўства*, *фондаёмі́стасць*, *фондасхóвішча*, *электронво́льт* і г. д.

Фактычна ва ўсіх гэтых выпадках у адпаведнасці з вымаўленнем у першай частцы праяўляецца пабочны націск. Правапіс такіх слоў трэба правяраць па слоўніках.

У складаных словах, што пішуцца праз злучок, кожная частка захоўвае свой націск і пішацца як самастойнае слова: *до́berman-пінча́р*, *чо́рна-бе́лы*, *чо́рна-бу́ры*, *чырво́на-бе́лы*, *чырво́на-бу́ры*. Параўн. таксама: *сто́п-кран*, *сто́п-кадр*, *сто́п-сігна́л*, *шо́у-бі́знес*.

3. Некаторыя асаблівасці мае напісанне **о**, **э**, **а** ў складаных словах, першай часткай якіх з'яўляюцца лічэбнікі.

Захоўваецца нязменнае напісанне першай часткі ў складаных лічэбніках *шэ́сцьсо́т*, *семсо́т*, *восемсо́т*. Гэта абумоўлена тым, што гэтыя лічэбнікі ўяўляюць сабой спецыфічную групу складаных слоў, у якіх пры скланенні змяняюцца абедзве часткі, а значыць захоўваецца самастойны націск і напісанне ўсіх склонавых форм як у асобных словах.

Незалежна ад месца націску ў другой частцы захоўваецца ў складаных словах нязменнае напісанне з літарай **о** першых частак, якія з'яўляюцца формамі роднага склону лічэбнікаў *дзвэ́сце*, *дзевяно́ста*, *со́рак*, *тры*, *тры́ста*, *чаты́ры*, *чаты́рыста*: *двухсо́тгадо́вы*, *двухсо́ткілаграмо́вы*, *дзевяно́стагадо́вы*, *саракагадо́вы*, *саракато́нны*, *трохакóнны*, *трохаршы́нны*, *трохбакóвы*, *трохгалóсы*, *трохкіламетра́вы*, *трохлі́тровы*, *чатырохпраці́нтны*, *чатырохру́блёвы*, *чатырохсо́тгадо́вы*, *чатырохты́днёвы*, *трохсо́тгадо́вы*, а таксама *двухсо́тго́ддзе*, *дзевяно́стаго́ддзе*, *трохво́сёвы*, *трохма́чтавы*, *трохме́рны*, *трохме́сячны*, *трохмо́ўны*, *трохно́гі*, *трохпа́лубны*, *трохсо́тго́ддзе*, *трохсо́ты*, *трохствóлка*, *трохстру́нны*, *трохсіе́нка*, *чатырох-зна́чны*, *чатырохко́лерны*, *чатырохме́сячны*, *чатырохно́гі*, *чатырохсло́ўны*, *чатырохсо́тго́ддзе*, *чатырохто́мнік*, *чатырохты́сячны* і інш.

Такім жа чынам у новых правілах уніфікацыя напісанне складаных слоў, першай часткай якіх з'яўляецца лічэбнік **сто**: *стагоддзе, стагодні, стаградусны, стасільны, статысячны, статысячнік, стасвечкавы, ставэжавы, статонны*, а таксама *стааблічны, ставярстовы, стагадowy, стагалowy, стагалосы, стаграмowy, стаметровы, стамільённы, стапрацэнтны, старублёвы*. У гэтых словах галосная **а** з'яўляецца злучальнай галоснай і яе правапіс вызначаны адпаведным правілам, згодна з якім злучальная галосная **о** пішацца толькі пад націскам. Акрамя таго, частка **ста-** ў гэтых словах з'яўляецца формай роднага склону лічэбніка **сто**, што цалкам суадносіцца з агульным правілам правапісу складаных слоў у першай частцы лічэбнікаў у форме роднага склону.

За ў в а г а: У дзеючых правілах напісанне слоў з лічэбнікам **сто** падаецца непазлядоўна: *стагоддзе, стагодні*, але *стаградусны, статысячны, стагалowy* і г. д. (Слоўнік беларускай мовы. Мінск, 1987).

§ 6. Перадача якання на пісьме

1. Галосныя *е, ё* ў першым складзе перад націскам абазначаюцца на пісьме літарай *я*: *зэ́млі – зямля, зэ́лень – зялёны, сём'і – сям'я, сёлы – сяло, сёстры – сястра́, вёслы – вясло́, вёска – вяско́вы, ёлка – ялі́на, ёздзіць – язда́, ёмки – ямчы́, ёры – яры́а, лён – лянóк, мёд – мядо́к, дзёнь – дзянёк, лес – лясны́, снег – снягі́, вёцёр – вятры́, сцёны – сцяна́, дзёвьяць – дзявьяты, дзёсяць – дзясяты, сем – сямна́ццаць, вóсем – васьмяна́ццаць, цецерукоў – цецяру́к, перанёсці – перанясу́.*

У іншых ненаціскных складах *е* захоўваецца: *селянін, зеляніна, вестунь, леснікі, векавечны, верацяно́, нерухомы, безупы́нны, вóзера, вёсела, вóсем, заедзь, вы́светліць, вы́ехаць, вóсень, цёмень, дзевятна́ццаты, дзсятко́вы*.

2. Літара *я* пішацца ў першым складзе перад націскам у імёнах, прозвішчах і геаграфічных назвах са славянскай лексічнай асновай і ў даўно запазычаных словах з неславянскіх моў: *Бяльнічы, Лемяшэвічы, Аляксáндэр, Сяргéй, Бялі́нскі, Няхо́да, дзяжурства, каляндáр, яфрэ́йтэр, сяржа́нт, Ярышо́ў, Яфі́м*.

3. Заўсёды захоўваецца *е* ў першым складзе перад націскам пасля заднеязычных *г, к, х*: *герóй, Герáсім, кера́міка, кефі́р, Херсóн*.

4. Часціца *не* і прыназоўнік *без* заўсёды пішуцца з літарай *е*: *не быў, не браў, не ідзе, не спыніць, без меры, без жартаў, без прычыны, не без вынікаў, не без работы*.

Пры напісанні разам *не* і *без* становяцца прыстаўкамі і падпарадкоўваюцца агульным правілам напісання галосных літар *е, я*: *няхáй, нястóмна, няштáтны, бязмéжны, бязлюдны, бяскóнца*; але: *непісьмéнны, безупы́нны, безапеляцыйны, бескары́сны, беспаварóтны*.

5. Літара *я* пішацца ў некаторых каранях слоў нязменная: *ві́язь, сў́вязь, з́аяц, яравы́, вя-*

зáць, зáвязь, пóвязь, мяккава́ты, цягаві́ты, цяжкава́ты, святкава́ць, ме́сяц, пóяс, пáмяць, дзёвьяць, дзёсяць, т́ысяча, Бёсэдзь, Пры́няць; япру́к – япрука́, япруко́вы; ядло́вец – ядлаўцо́вы.

6. Літара *я* пішацца ў паслянаціскных складах у некаторых суфіксах назоўнікаў (*роўнядзь, бо́язь, дрóбязь*) і дзеясловаў (*ла́яць, ве́яць, сё́яць, ка́шляць, ба́яць, му́ляць*), а таксама ў аддзеяслоўных назоўніках (*ла́янка, ве́ялка, сё́ялка*).

Каментарыі:

1. Правілы перадачы якання на пісьме застаюцца ў цэлым нязменнымі ў параўнанні з адпаведнымі параграфамі “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (Мінск, 1959), аднак іх дзеянне больш паслядоўна распаўсюджваецца на напісанне некаторых груп слоў. У прыватнасці, згодна з новымі правіламі пішацца **я** замест **е (ё)** у першым складзе перад націскам у словах *дзявьяты, дзясяты, дзясятка, дзясятнік, сямнаццаць, сямнаццаты, васьмянаццаць, васьмянаццаты, пяцьдзясят, пяцідзясяты, шэсцьдзясят, шасцідзясяты, семдзясят, сямідзясяты, восемдзясят, васьмідзясяты* і некаторых іншых словах іншамоўнага паходжання. Мэтазгоднасць адлюстравання на пісьме якання ў гэтых словах тлумачыцца ў першую чаргу сучаснай маўленчай практыкай. Акрамя таго, словы *сямнаццаць, васьмянаццаць* цяпер у адпаведнасці з сучаснай лінгвістычнай традыцыяй разглядаюцца як суфіксальныя ўтварэнні, а не складаныя словы, што апраўдвае менавіта такое іх напісанне.

2. Захаванне ў першым пераднаціскным складзе пасля заднеязычных *г, к, х* у словах іншамоўнага паходжання літары *е* абумоўлена асабліва сямі беларускага літаратурнага вымаўлення і адпавядае той пісьмовай традыцыі, што складалася: *герóй, Герáсім, кера́міка, кефі́р, Херсóн*.

Пасля заднеязычных *г, к, х* у словах іншамоўнага паходжання літара **я** пішацца, у тым ліку і пад націскам, толькі ў тых выпадках, калі яно з'яўляецца этымалагічным: *гяу́р, кяры́з, Кя́хта, Гянджа́* і інш.

Напісанне літары *е* ў першым пераднаціскным складзе пасля іншых зычных у словах іншамоўнага паходжання адбываецца ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем і вызначаецца слоўнікам, напрыклад: *бензі́н, вазелі́н, меда́ль, метрó, пенáл, пенснэ́, перóн, перы́яд, універсáльны, феервэ́рк, экзеку́цыя, элемéнт* і інш.

3. Напісанне часціцы *не* і прыназоўніка *без* з літарай **е** абумоўлена іх статусам асобных слоў. Таму на іх напісанне не ўплывае слова, з якім яны спалучаюцца ў пісьмовым тэксце. Такі падыход забяспечвае аднастайнасць іх напісання і спрыяе павышэнню агульнага ўзроўню граматычнасці.

4. Пункты 5 і 6 § 6 тлумачаць нязменная напісанне літары **я** ў каранях некаторых слоў і суфіксах.

Таксама захоўваецца напісанне літары **я** не ў першым пераднаціскным складзе ў наступных выпадках (гл.: Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Мінск, 1959):

а) у ненаціскных канчатках назоўнікаў жаночага роду першага скланення ў творным склоне: *пёснй* (-яю), *воляй* (-яю), *хваляй* (-яю), *кнігарнй* (-яю);

б) у ненаціскных канчатках некаторых назоўнікаў мужчынскага, жаночага і ніякага роду ў родным склоне множнага ліку: *сусэдыяў, герояў, заданьяў, выступленняў, хваляў, роляў*;

в) у ненаціскных канчатках якасных і адносных прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў ніякага роду ў назоўным і вінавальным склонах: *лётняе надвор'е, апішняе заданне, трэцяе накаленне*;

г) у ненаціскных канчатках якасных і адносных прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў і дзееспрыметнікаў у назоўным склоне множнага ліку: *раннія халады, родныя дзеці, далёкія перспектывы, шырокія дарогі, густыя лясы, пяцідзясятныя гадзі, паламаныя дрэвы*;

д) у ненаціскных канчатках якасных і адносных прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў мужчынскага, ніякага і жаночага роду ў родным і давальным склонах адзіночнага ліку: *пóзняга (пóзнй), учарáшняга (учарáшнй), трэ́цяга (трэ́цй)*;

е) у ненаціскных канчатках якасных і адносных прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў жаночага роду ў творным і месным склонах адзіночнага ліку: *лётнй (яю) парой, лётнй пары, дальнй (-яю) дарогай, дальнй дарозе, трэ́цй (-яю) групай, трэ́цй групе*;

ж) у склонавых канчатках займеннікаў, якія скланяюцца як прыметнікі: *якія, гэтыя, іншыя, нейкія* і г. д.

Напісанне склонавых канчаткаў назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, а таксама асабовых канчаткаў дзеясловаў рэгламентуецца граматыкамі беларускай мовы.

Працяг у наступным нумары.

Аляксандр ЛУКАШАНЕЦ,
Любоў КУНЦЭВІЧ,
Ірына КАНДРАЦЕНЯ.

ВНУ – школе

Вольга ЛЯШЧЫНСКАЯ

АСПЕКТЫ ВЫВУЧЭННЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ У СІСТЭМЕ НАВУЧАННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Фразеалагізмы з'яўляюцца моўнымі адзінкамі самастойнага яруса моўнай структуры – фразеалогіі, таму іх вывучэнне і засваенне стала неад'емнай часткай навучання беларускай мове ў школе. Акрамя таго, неабходнасць авалодвання фразеалагічным багаццем беларускай мовы абумоўлена унікальнасцю для нашай мовы фразеалагізмаў як з боку іх выяўленчых магчымасцей (напрыклад, выкарыстанне фразеалагізмаў у маўленчай дзейнасці беларускіх мастакоў слова), так і з боку захаванай у іх інфармацыі, кодавага значэння, адлюстраванага ў іх нацыянальна-спецыфічнага пазнання народамі свету і нацыянальнай спецыфіцы беларускай мовы.

Аднак на вывучэнне фразеалогіі ў школе адведзена мінімальна колькасць гадзін (усяго 1-2 урокі для таго, каб навучыцца выяўляць фразеалагізмы ў сказах, тэкстах, тлумачыць іх значэнне, вызначаць сінтаксічную ролю, ужываць у маўленні, падбіраць беларускія адпаведнікі да фразеалагізмаў рускай мовы, папаўняць актыўны слоўнік беларускімі прыказкамі, крылатымі выразамі) [1]. Уся астатняя праца па авалоданні тэмай патрабуе ад настаўніка арганізацыі ўключанага яе вывучэння (неадрыўна ад іншых тэм курса).

Як вядома, фразеалагізмы вызначаюцца шэрагам асаблівасцей, сярод якіх найперш выдзяляюцца раздзельная аформленасць (складаюцца мінімум з двух кампанентаў), узнаўляльнасць (ужываюцца ў гатовым выглядзе, не ствараюцца, як свабодныя словазлучэнні), цэласнасць значэння (значэнне не роўнае суме значэнняў кампанентаў-лексем і не выводзіцца з іх), экспрэсіўнасць і эмацыянальнасць (фразеалагізмы не толькі называюць, але і характарызуюць, даюць ацэнку, выражаюць адносіны). Фразеалагічныя адзінкі (далей – ФА), як правіла, суадносяцца з часцінамі мовы, выконваюць пэўную сінтаксічную функцыю і стылістычную ролю ў маўленні. Да таго ж яны вобразна, дакладна і выразна перадаюць думку, выражаюць пачуцці, даюць характарыстыку, і таму асноўная задача настаўніка – арганізаваць работу па знаёмстве і засваенні фразеалагічнага багацця беларускай мовы, што дапаможа правільна і свабодна выкладаць думкі, надасць вобразнасць і выразнасць маўленню, дазволіць выявіць нацыянальную адметнасць носьбіта беларускай мовы.

Для вырашэння пастаўленай задачы асаблівай увагі патрабуе выкарыстанне прыёмаў актыўнага авалодвання фразеалагізмамі беларускай мовы і

Вольга Аляксееўна Ляшчынская – мовазнаўца. Доктар філалагічных навук, прафесар кафедры беларускай мовы Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Францыска Скарыны. Даследуе мову мастацкіх твораў і пытанні лінгваметодыкі. Аўтар манаграфій “Метафара ў паэзіі Янкі Купалы” (2003), “Слова ў паэзіі Янкі Купалы” (2004), навучальных дапаможнікаў для студэнтаў і настаўнікаў “Методыка выкладання беларускай мовы: Задачы і практыкаванні” (1998), “Марфемны склад і словаўтварэнне ў школе” (1982), “Беларуская мова: Тэрміналагічная лексіка” (2003), “Методыка выкладання беларускай мовы” (2007, у сааўтарстве) і інш.

прыёмам і параўнання і супастаўлення з ФА рускай мовы, паколькі беларуская і руская мовы – роднасныя, што асабліва ўплывае на засваенне ФА беларускай мовы. Сярод найбольш важных і шырока ўжывальных прыёмаў асаблівае месца належыць прыёму семантызацыі фразеалагізма, які заключаецца ў выяўленні значэння пэўнага фразеалагізма шляхам падбору:

а) эквівалентнага паводле значэння слова ці слоў, напрыклад, ФА *абуваць у лапці* азначае ‘ашукваць, хітраваць, падманваць’; у *свіныя галасы* – ‘позна’;

б) эквівалентнага паводле значэння слова-злучэння (-яў), напрыклад, ФА *на першы погляд* азначае ‘з першага ўражання’; у *сваім родзе* – ‘у пэўным сэнсе, у пэўных адносінах’;

в) сінанімічнага фразеалагізма, напрыклад: з *гадзіны на гадзіну* ‘ў найбліжэйшы час, у найбліжэйшыя гадзіны’ – *вось-вось* ‘у найбліжэйшы час, вельмі скоро, зараз жа (адбудзецца, здарыцца што-н.)’ – з *мінуты на мінуту* ‘ў самы бліжэйшы час’ – з *часу на час* ‘у бліжэйшы час (чакаць, павінен прыйсці, прыехаць, з’явіцца і пад.)’; *ногі працягнуць* ‘памерці’ – *душою загавець* ‘памерці’ і інш.;

г) антанімічнага фразеалагізма, напрыклад: *пры сваім розуме* ‘ў нармальным псіхічным стане’ – *не ў сваім розуме* ‘ў ненармальным псіхічным стане’; у *ружовым святле* ‘ідэалізавана, лепш, чым на самай справе (бачыць, паказваць, уяўляць і пад.)’ – у *чорным святле* ‘змрочна, непрыглядна, горш, чым на самай справе (бачыць, паказваць, выглядаць і пад.)’ і інш.;

г) разгорнутага апісання, напрыклад, ФА *каціць / пакаціць бочку* азначае ‘несправядліва абвінавачваць каго-н., нагаворваць, паклёпнічаць на каго-н.’; ФА *адрэзаная луста / скіба / скібіна // адрэзаны кавалак* – ‘той, хто аддзяліўся ад сям’і, стаў самастойным, не патрабуе клопатаў’ і інш.;

д) эквівалентнага фразеалагізма рускай мовы, напрыклад, бел. ФА *абое рабое* са значэннем ‘абсалютна аднолькавыя, адзін не лепшы за другога’ адпавядае руск. ФА *два сапога пара*; бел. ФА з *глузду з’язджаць / з’ехаць* са значэннем ‘вар’яцець,

станавіцца псіхічна хворым’ – руск. ФА *сходить с ума* і інш.

Пры гэтым найбольш важным для засваення і асабліва для выкарыстання фразеалагізмаў у маўленні з’яўляецца выпрацоўка ўменняў устанаўліваць адпаведнасць ФА паводле сэнсу і стылю тэксту ці кантэксту яе ўжывання, для чаго трэба заўсёды вызначаць:

1) якое значэнне мае фразеалагізм і ці адпавядае ён сэнсу выказвання. Напрыклад, у сказе *Дае*

знаць адсутнасць ведаў на матэматыцы ФА *даваць / даць знаць* ‘паведаміць пра што-н.’ ці ‘намякаць на што-н.’ не адпавядае агульнаму значэнню сказа і ўжыта тут няправільна;

2) ці сумяшчаецца стылістычная афарбоўка фразеалагізма, якая “часцей за ўсё мае пазакантэкстны характар”, з функцыянальным стылем кантэксту [2, с. 11]. Напрыклад, у сказе *Не спалі ў шапку дырэктар і настаўнікі школы, якія прынялі ўсе меры на падрыхтоўцы школы да новага навучальнага года* размоўны фразеалагізм *спаць у шапку* ‘не праяўляць рухавасці, энергічнасці, бяздзейнічаць’ не адпавядае пераважна кніжнай лексіцы сказа.

Безумоўна, звяртаецца ўвага і на іншыя асаблівасці ўжывання фразеалагізмаў, у прыватнасці, пры выкарыстанні фразеалагізма неабходна захоўваць:

1) кампанентны склад (параўн., напрыклад, ФА *расставіць кропкі над “і”* замест *паставіць / ставіць кропкі над “і”* ‘канчаткова высветліць усё, не пакідаючы нічога недагаворанага, даводзячы ўсё да лагічнага канца’ і інш.);

2) парадак, паслядоўнасць размяшчэння кампанентаў (параўн., напрыклад, ФА *ставіць на галаву з ног* замест *ставіць з ног на галаву* ‘змяняць што-н. карэнным чынам’ і ‘даводзіць што-н. да поўнага беспарадку, хаатычнага стану, ператрасаць што-н.’; як *даць піць* замест як *піць даць* ‘абавязкова, бясспрэчна’ і інш.);

3) адметнасць арфаэпічнага і графічнага афармлення асобных кампанентаў (параўн., напрыклад, ФА *хоць шáрам* *пакаці* замест *хоць шаром* *пакаці* ‘нічога няма, зусім пуста’; *цёмна вада* ў *воблаках* замест *цямна́ вада* *ва облацэх* ‘незразумелае, туманнае’; *хвіміям* *куруць* замест *куруць фіміям* ‘надзвычай узвялічваць, лісліва, падлізліва праслаўляць каго-н.’ і інш.);

4) адметнасць месца націску ў асобных кампанентах ад месца націску ў гэтых жа словах пры іх ізаляваным выкарыстанні ў беларускай мове (параўн., напрыклад, ФА *на ма́зі* замест *на мазі* ‘блізкае да ажыццяўлення, завяршэння; пра спрыяльнае развіццё, ход, стан чаго-н.’; *хоць шáрам*

пакаці замест *хоць шаром пакаці* 'нічога няма, зусім пуста' і інш.) ці ў параўнанні з месцам націску кампанентаў у фразеалагізмах рускай мовы (параўн., напрыклад, бел. ФА *браць быка за ро́гі* 'смела, энергічна пачынаць з самага галоўнага' і руск. ФА *братъ быка за ро́га́*; бел. *выпусціць кішкі* 'знішчыць, забіць ці зарэзаць каго-н.' і руск. *выпустить кишки́*; *вярэдзіць душы́* 'выклікаць неспакой, хваляванне, трывогу' і руск. *бередитъ ду́шу*; бел. *да сме́рці* 'вельмі (хацець, любіць, палохаць, бянтэжыць і інш.)' і руск. *до́ смерти* і інш.);

5) адсутнасць пунктуацыйнага афармлення ў пэўнага тыпу ФА (параўн., напрыклад, ФА *ні жывы, ні мёртвы* замест *ні жывы ні мёртвы* 'які знаходзіцца ў стане вялікага адчаю, аслупянелы ад пярэпалаху, жаху, смутку і інш.'; *ні тое, ні сёе* замест *ні тое ні сёе* 'пасрэдна, ні добра і ні дрэнна' і інш.), дзе памылкова ўжываецца коска па аналогіі з аднароднымі членамі з паўтаральнай часціцай *ні*; ці ў кантэксте сказа тыпу *Сядзіць, як лунь, белы дзед*, дзе ФА *як лунь* выдзелена знакамі прыпынку па аналогіі з параўнальным зваротам, замест ужывання без знакаў прыпынку як гэта характэрна кампаратыўным фразеалагізмам: *Сядзіць як лунь белы дзед*;

6) марфалагічную форму роду, ліку, склону назоўнікавых і іншых кампанентаў ФА (параўн., напрыклад, ФА *і брывёй не вядзе* замест *і брывом не вядзе* 'ніяк не рэагуе, не звяртае ніякай увагі'; з *адкрытай забралай* замест з *адкрытым забралам*; на *лясы глядзячы* замест на *лес глядзячы* 'без нагляду і выхавання'; *дальш-больш* замест *далей-болей* 'прайшоў некаторы час (і...)'.

Патрабуе ўвагі і ўжыванне фразеалагізмаў з улікам іх спалучальнасці з пэўнымі словамі-суправаджальнікамі, што не ўключаюцца ў склад ФА, але якія з'яўляюцца неабходнымі для сэнсавай звязкі фразеалагізмаў са словамі кантэксту і выражэння сэнсавай аднастайнасці з ім. Так, ужыванне ФА *як мыш на крупы* 'вельмі моцна' абавязкова падразумявае сувязь яе з дзеясловамі *дзьмуцца, надзьмуцца, суніцца, насуніцца*, напрыклад: *Еш, Алесь, чаго надзьмуўся ты як мыш на крупы?* (Я. Колас); ФА *як рудая мыш* 'марна, ні за што' – са словамі *загінуць, прапасці*, напрыклад: *Толькі ты, кажа, Паўлінка, павінна на гэта прыстаць канешне, бо іначай, кажа, згінем, як рудыя мышы* (Я. Купала); ФА *на курыных ножках* ці *на курынай ножцы* 'невялікая і звычайна старая' – з назоўнікамі *хата* ці *хатка*, напрыклад: *Улічы, у мяне толькі кухня не занятая і во гэтая халупка, – паказвае на хату на курыных ножках* (П. Місько) і інш.

Нярэдка фразеалагізмы засноўваюцца на ўнутраным кантрасце паміж самім фразеалагізмам і яго абавязковымі словамі-суправаджальнікамі, кожнае з якіх мае мноства значэнняў. Напрыклад,

фразеалагізм *як з кулямёта* 'вельмі шпарка і не змаўкаючы (гаварыць што-небудзь)' спалучаецца толькі са словамі *смаліць* ці *паліць*, але два значэнні дзеяслова *смаліць* – 'рабіць што-н. хутка, спрытна, умела' і 'страляць' – як бы спалучаюцца, накладваюцца адно на другое, што і служыць асновай стварэння каламбура ці ўтварэння фразеалагізма каламбурнага паходжання.

На ўжыванне фразеалагізмаў, асабліва блізкіх паводле значэння, уплываюць і такія фактары, як іх дыферэнцыяцыя паводле ўжывання адносна пэўнай сітуацыі, што залежыць ад іх вобразнасці, якая, з'яўляючыся дыферэнцыйнай прыкметай фразеалагізмаў, "выражаецца ў поўным ці частковым пераасэнсаванні кампанентаў фразеалагізма" [3, с. 6] ці з'яўляецца тым феноменам фразеалагізмаў, за якім замацаваны пэўныя веды, што "выводзяцца з зыходнай канцэптальнай структуры" [4, с. 73]. Напрыклад, у мове твораў Янкі Купалы фразеалагізмы са значэннем 'гаварыць' складаюць даволі значную паводле колькасці групу. У залежнасці ад дадатковага значэння яны падзяляюцца на некалькі падгруп: 1) 'гаварыць абы-што, пустое': з *пустога ў парожняе пераліваць, малоць языком*; 2) 'гаварыць, каб абразіць, зняважыць каго-небудзь': *брыды вярнуць, у балота таптаць*; 3) 'гаварыць пэўным чынам, з улікам спосабу, манеры': *бубніць бубнам, бухаць грамабойным голасам, жаваяць жвачку*; 4) 'гаварыць, каб укалоць каго-небудзь, папракнуць, сарамаціць': *дзерці вочы, выбраць вочы, на вока выкідаць, чытаць маралы*; 5) 'гаварыць прыгожа, красамоўнічаць': *расцякацца мысляй па дрэву / дзераву*; 6) 'гаварыць многа': *абяцанак горы даць, горы абяцаці, намазольць язык, у адным чыне біць*; 7) 'гаварыць, каб стварыць уражанне, падмануць, забытаць': *марочыць мазгі, плесці байкі, плот гарадзіць, пускаць туман*; 9) 'гаварыць тое, што не адпавядае сапраўднасці': *дарэмішчыну вясці*; 10) 'гаварыць шмат і лішняе': *разваліць язык*; 11) 'гаварыць дрэнныя, лаянкавыя словы': *язык брэша*; 12) 'гаварыць, калі не просяць': *уткнуць свае тры грошы, з языком лезці*; 13) 'гаварыць-абзываць, даваць мянушкі': *чын даваць* і інш.

Заканчэнне будзе.

Спіс літаратуры

1. Вучэбныя праграмы для агульнаадукацыйных устаноў з беларускай і рускай мовамі навучання. Беларуская мова. V – XI класы. – Мінск, 2008. – 96 с.
2. Лепешаў, І. Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы / І. Я. Лепешаў. – Мінск, 1984. – 264 с.
3. Назаров, О. Сопоставительный анализ соматических фразеологизмов русского и туркменского языков : автореф. дис. ... канд. филол. наук / О. Назаров. – Ашхабад, 1973. – 29 с.
4. Добровольский, Д. О. Образная составляющая в семантике идиом / Д. О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1996. – № 1. – С. 71 – 93.

Мікола ДАЊЛОВІЧ

ЗБІРАННЕ ТАПАЊІМІІ Ў ПАЗАКЛАСНАЙ ПРАЦЫ ПА МОВЕ

Вывучэнне тапаніміі – адзін з асноўных кірункаў школьнага лінгвістычнага краязнаўства. Уласныя назвы геаграфічных аб'ектаў даносяць да нас каштоўную інфармацыю з мінулых часоў, знаёмяць з побытам, гаспадарчай дзейнасцю, культурай нашых продкаў. Праца з тапанімічным матэрыялам мае як спазнавальнае, так і выхаваўчае значэнне, спрыяе “выхаванню паважлівага стаўлення да тапанімічнай спадчыны як помніка нацыянальнай культуры і духоўнасці” [1].

Вывучэнне тапанімічнай лексікі могуць арганізоўваць выкладчыкі розных дысцыплін (беларускай мовы і літаратуры, рускай мовы і літаратуры, гісторыі, геаграфіі, біялогіі), але найбольш яно дастасоўваецца да такога прадмета, як беларуская мова. Тапанімію можна разглядаць і на ўроках, і на факультатыўных занятках, і ў пазаўрочных мерапрыемствах. Сістэмнае і рознабаковае засваенне яе магчымае на занятках дыялекталагічнага ці тапанімічнага гуртка.

Тэматыку заняткаў гуртка вызначае настаўнік. З апублікаваных метадычных распрацовак заслугоўвае ўвагі артыкул В. Емельяновіч “Тапанімічны гурток” [2], дзе прапануюцца наступныя тэмы заняткаў: 1. Тапаніміка і яе раздзелы. 2. Паходжанне геаграфічных назваў. 3. Назвы рэспублік. Назва *Беларусь*. 4. Назвы рэк і азёраў нашай рэспублікі. 5. Назвы гарадоў і вёсак Беларусі. 6. Назвы роднага краю (урочышчаў, палёў, лясоў, сенажацей, дарог і інш.). 7. Назвы вуліц роднага горада, вёскі. 8. Гісторыя краю – у назвах. 9. Новыя часы – новыя назвы. 10. Геаграфічныя назвы ў песнях, паданнях, прыказках і прымаўках, у творах мастацкай літаратуры.

Вельмі актуальная тэма № 6, бо яна арыентуе вучняў непасрэдна на збіральніцкую працу. Важнасць гэтай працы ў наш час тлумачыцца тым, што разбураецца традыцыйная беларуская вёска і разам з ёю знікае багаты пласт мікратапанімічнай лексікі, які назапашваўся цягам стагоддзяў. Пачэсны абавязак настаўніка роднай мовы і літаратуры – занатаваць гэтую лексіку ў сваім рэгіёне, каб яна не страцілася, а захавалася хоць бы ў пісьмовым выглядзе для будучых пакаленняў. Калі да гэтай справы далучацца і вучні, то карысць ад яе, безумоўна, узрасце.

Тапанімічная збіральніцкая дзейнасць у школе мае сэнс толькі ў тым выпадку, калі настаўнік

сам добра падрыхтаваны да яе правядзення, ведае гісторыю, этнаграфію, геаграфію краю, знаёмы з архіўнымі дакументамі. Тэарэтычная база такой працы – навуковыя выданні вядомых беларускіх тапанімістаў, напрыклад В. Жучкевіча [3], І. Яшкіна [4], В. Лемцюговай [5], А. Мезенкі [6], Н. Лыча [7], А. Рогалева [8], артыкулы “Анамастыка”, “Тапаніміка”, “Айканіміка”, “Гідраніміка”, “Мікратапаніміка” ў энцыклапедыі “Беларуская мова” [9]. Апублікаваныя шэраг слоўнікаў, якія ахопліваюць тапанімію ўсіх абшараў Беларусі або толькі асобных яе рэгіёнаў [10]. Выключна важнае значэнне ў беларускай і славянскай тапалексікаграфіі адыгралі слоўнікі назваў населеных пунктаў усіх шасці абласцей Беларусі, створаныя Я. Рапановічам у 70 – 80-я гг. XX ст. Цяпер выдаюцца абласныя тапанімічныя слоўнікі новага пакалення [11]. Даследчыкамі створаны і спецыяльныя інструкцыі па збіранні тапанімічнага матэрыялу [12].

Для таго каб школьнікі навучыліся збіраць тапанімічныя назвы свайго рэгіёна, настаўніку неабходна правесці серыю падрыхтоўчых заняткаў. Яны грунтуюцца на агульнай метадыцы збірання дыялектнага матэрыялу і збірання лексікі, апісанай у нашых папярэдніх публікацыях, змешчаных у часопісе “Роднае слова” (2005, №№ 7, 9; 2006, № 5). Тым не менш падрыхтоўка да запісу, фіксацыя і афармленне тапанімічнай лексікі вымагаюць нямала асобных рэкамендацый.

Напачатку складаецца бібліяграфія краязнаўчай літаратуры. Варта адны заняткі прысвяціць знаёмству з гэтай літаратурай, расказаць пра збіральніцкую дзейнасць вядомых тапанімістаў.

Вучні павінны засвоіць праграму-мінімум па збіранні тапаніміі. Праграма прадугледжвае па магчымасці ўсебаковае вывучэнне мясцовых назваў геаграфічных аб'ектаў і арыентуе на вы святленне матывацыйных прычын іх узнікнення. Прыкладны змест праграмы.

Населеныя пункты

1. Назва населенага пункта (хутара, вёскі, мястэчка і г. д.), афіцыйная і мясцовая (калі яна ёсць), раён і вобласць з улікам сучаснага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу. Ці была ў мінулым іншая назва і ў сувязі з чым адбылася змена назвы? Мясцовыя легенды пра паходжанне старой і новай назвы. Якія ёсць навукова-афіцыйныя звесткі? Ці ёсць у мясцовых жыхароў якая-небудзь агульная мянушка?

Пра перспектывы дыялекталагічнай працы ў школе М. Даніловіч распавёў у № 7 за 2005 г., а ў № 9 за 2005 г. і ў № 5 за 2006 г. пазнаёміў з метадыкай збірання дыялектнага матэрыялу ў пазаўрочны час.

2. Як называюцца часткі населенага пункта, вуліцы, плошчы, сады і іншыя дробныя геаграфічныя аб'екты?

3. Ці ёсць паблізу населенага пункта рэшткі гарадзішчаў, крэпасцяў, валоў, ірвоў, як яны называюцца?

4. Назвы мясцовых калгасаў і саўгасаў.

5. Назвы жыхароў па імені населенага пункта (у мужчынскім, жаночым родзе і зборным).

6. Назвы суседніх населеных пунктаў, у тым ліку і тых, якія цяпер не існуюць. Што вядома пра іх паходжанне?

Пачынаючы з гэтага пункта і далей пры апісанні геаграфічнага аб'екта варта ўказаць яго месцазнаходжанне ў адносінах да асноўнага населенага пункта (з улікам напрамку на поўнач, поўдзень і г. д. і прыкладнай адлегласці ў кіламетрах).

Рэльеф

7. Як называюцца горы, пагоркі, іх вяршыні, цясніны, хрыбты, перавалы?

8. Назвы далін, нізін, раўнін.

9. Як называюцца курганы, схілы, яры, іншыя элементы мясцовага рэльефу?

10. Назвы пячораў, падземных ходоў, шахтаў, кар'ераў, акапаў.

Сельскагаспадарчыя геаграфічныя аб'екты

11. Назвы ніў, лугоў, палёў і асобных іх частак.

12. Як называюцца выганы, пашы, папары і іншыя ўчасткі неапрацаванай зямлі?

Лясныя геаграфічныя аб'екты

13. Як называюцца лясы, асобныя лясныя ўчасткі (паляны, бары, гаі, узлескі, лесапаркі, лесапалосы і іншыя геаграфічныя аб'екты, звязаныя з мясцовай флорай)?

14. Назвы запаведнікаў і заказнікаў.

15. Як называюцца масівы кустоў і драбналесся?

Вадаёмы

16. Як называюцца рэкі, рэчкі, ручаі, што працякаюць на абследаванай тэрыторыі? Указаць, адкуль яны бяруць пачатак, куды ўпадаюць [пры неабходнасці і магчымасці – даўжыню, шырыню, глыбіню, хуткасць цячэння, колер вады, характар рэчышча, дна, берагоў (гліністыя, пясчаныя, камяністыя, глеістыя, багністыя), асаблівасці поплаву (шырокі, вузкі, балочысты)].

17. Якія назвы маюць рэчышчы перасохлых рэчак і ручаёў?

18. Назвы крыніц.

19. Назвы канаў, каналаў, праток, рукавоў.

Мікола Аляксандравіч Даніловіч – мовазнаўца. Доктар філалагічных навук, прафесар. Загадчык кафедры беларускага і тэарэтычнага мовазнаўства Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Апублікаваў больш за 150 навуковых прац, сярод якіх манаграфіі “Граматычная характарыстыка фразеалагізмаў” (1991), “Беларуская дыялектная фразеалогія і яе лексічная аснова” (2003), навучальныя дапаможнікі “Вывучэнне фразеалогіі на ўроках мовы” (1991), “Беларуская дыялекталогія: Практыкум” (1995), “Кантрольныя працы з метадычнымі парадамі па беларускай мове для слухачоў АДП” (1996), “Лінгвістычнае краязнаўства Гродзеншчыны” (2008), хрэстаматыя “Дыялектная мова Гродзеншчыны” (2007; у сааўтарстве), “Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны” (2000), “Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны” (1999; у сааўтарстве) і навукова-папулярная кніга “Беларускае вяселле” (2000; у сааўтарстве).

20. Назвы стаячых водаў: балот, азёраў, сажа-лак (ставоў), гарфянішчаў і г. д.

21. Назвы астравоў, паўастравоў, кос, мысаў.

22. Назвы плёсаў, парогаў, перакатаў, меляў, вадаспадаў, асобных участкаў берага, прыбярэжных стромаў, заліваў, ліманаў.

23. Як называюцца пераправы, брады, прыстані, рыбалоўныя тоні, месцы для купання?

Прапанаваная праграма дазваляе збіраць матэрыял сістэмна, а не стыхійна. Кіруючыся ёю, збіральнік мае магчымасць праводзіць апытанне інфармантаў па асобных блоках, не пераскокваючы з адной тэмы на другую. Спачатку высвятляюцца ўсе вядомыя інфарманту назвы населеных пунктаў, потым – назвы рэльефу і г. д. Гэта спрыяе выяўленню адносна максімальнай колькасці мясцовых мікратапонімаў.

Да ліку падрыхтоўчых адносяцца таксама заняткі, прысвечаныя асновам картатэказнаўства, засваенню правілаў афармлення тапанімічных запісаў. Сабраныя тапанімічныя назвы афармляюцца на карткі. Карткі павінны быць аднолькавага памеру, звычайна 8 x 13 см. Асобная картка запаўняецца наступным чынам. Злева ўверсе запісваецца літаратурным пісьмом назва. У дужках спрошчанай транскрыпцыяй перадаецца яе вымаўленне. Калі ёсць неафіцыйная назва, то побач такім самым чынам падаецца і яна. Прыводзяцца граматычныя паметы, якія паказваюць на граматычны род тапоніма: мужчынскі род – *м.*, жаночы род – *ж.*, ніякі род – *н.* Калі тапонім мае толькі множны лік, то выкарыстоўваецца памета *мн.* Пры некаторых назвах паметы не падаюцца, напрыклад: *Пад кудрай, Каля шашы, За дубішчам.*

Потым даецца значэнне тапоніма, г. зн. называецца адпаведны аб'ект намінацыі: вёска, хутар, поле, паша, лес, сенажаць, рэчка, возера і інш. Указваецца месцазнаходжанне.

Калі ўдалося запісаць ілюстрацыйны прыклад ужывання тапоніма ад інфармантаў, то ён адлюстроўваецца на картцы спрошчанай транскрыпцыяй.

Кожная картка пашпартызуецца: указваецца населены пункт і адміністрацыйна-тэрытары-

яльны раён, дзе запісана; прозвішча, імя, імя па бацьку, узрост інфарманта; прозвішча таго, хто запісаў, год запісу.

Гістарычна-этымалагічныя звесткі (афіцыйнае ці неафіцыйнае тлумачэнне паходжання назвы) таксама занатоўваюцца на картцы.

Калі адной старонкі карткі не хапае, то можна працягнуць запіс на адваротным баку. Калі для запісу замала адной карткі, то можна выкарыстаць дадатковыя карткі, пранумараваўшы іх старонкі і змацаваўшы разам.

Узоры картак:

Прыд’оўгае н. (Прыд’оўго). Неафіц. назва *Дараішкэвічы* мн. (*Дараішкэвічы*). Вёска за тры кіламетры на поўдзень ад в. Бершты Шчучынскага р-на. Запісана ад Лебядзевіча Віктара Іванавіча, 1948 г. н. М. П. Абухоўскім у 2008 г. у в. Бершты Шчучынскага р-на. Паходзіць ад назвы возера *Доўгае*, неафіцыйная назва – ад прозвішча *Дараішкэвіч*.

Тамарына дар’ога ж. (Тамарына дар’ога). Лясная дарога каля в. Бабіна Гродзенскага р-на. *На Тамарыну дарозі натто много грыбоў расьце*. Запісана ад Даніловіч Галіны Кузьмінічы, 1928 г. н. М. П. Абухоўскім у 2008 г. у в. Бабіна Гродзенскага р-на.

Няпростая задача – высвятленне лінгвістычных і пазалінгвістычных вытокаў геаграфічных назваў, але да гэтага трэба імкнуцца ў працэсе збірання і апрацоўкі матэрыялу.

Настаўніку неабходна правесці спецыяльныя заняткі, на якіх вучні даведваюцца, што асновай утварэння тапонімаў могуць быць агульныя назоўнікі (*Рог, Воўк*), імёны і прозвішчы людзей (*Сямёнаўка, Кудлачыха*), прыналежныя прыметнікі (*Дзямідкава, Кулінава*), назвы паселішчаў (рэчка *Хамутоўка* – ад вёскі *Хамуты*), назвы вадаёмаў (вёска *Котра* – ад рэчкі *Котра*) і іншыя, што існуюць такія спосабы ўтварэння тапонімаў, як семантычны (*Дуб, Грудок*), марфемны (*Паддуб, Дубінка, Задуб’е*), сінтаксічны (*Чортава возера, Белагруда, Лебядзінае*).

Утваральнай асновай шэрагу тапонімаў выступаюць словы, якія ўстарэлі ці наогул выйшлі з ужытку. Гэта і спрадвечнабеларускія, і запазычаныя з іншых моў адзінкі. Лексічная цьмянасць, загадканасць такіх тапонімаў заўсёды прыцягвае да сябе ўвагу, у вучняў узнікае жаданне “дакапацца” да іх вытокаў. Напрыклад, яны са здзіўленнем даведваюцца, што назва вёскі *Маішталеры* – гэта тое самае, што па-беларуску *Канюхі* (*marstall* – слова сярэдневерхняемецкае, якое мела значэнне ‘старшы конюх’), назва возера *Лакно* – ад балтызма *laukininkas* ‘жыхар поля, сялянін, земляроб’.

Важна занатаваць аповеды мясцовых жыхароў пра паходжанне назвы. Легенды пра ўзнікненне вё-

сак, рэк, азёраў могуць быць самыя розныя і часта не супадаюць з навуковымі этымалагічнымі версіямі. Напрыклад, пра вёску *Струбніца* Мастоўскага раёна вучні запісалі такія звесткі: “Некалі ў лесе было многа звяроў, таму для тутэйшых жыхароў любімай справай было паляванне. Паляўнічыя трубілі ў ражкі, збіраючыся ў адно месца. Таму назва *Струбніца* пайшла ад слова *трубіць*”. На самай справе ў аснове гэтай назвы – агульны назоўнік *струбніца* са значэннем ‘сцёк, роў’.

Параўнаем яшчэ: *Малькавічы* – “таму што раней у вёсцы былі маленькія хаткі”; *Каўбаскі* – “гэта гаворыць аб заможным жыцці нашых продкаў, у якіх не пераводзіліся на сталае каўбасы”; *Свіслач* – “сюды перасяляліся людзі з Віслы”; *Цідовічы* – “назва пайшла ад польскага слова *сид*, адбылося збытванне польскай літары *и* з рускай *и*”; *Багушоўка* – “праз гэтую мясцовасць Бог ішоў”.

У савецкі час прыдуманая нямала ідэалагізаваных этымалагічных тлумачэнняў, якія знайшлі сваё месца пераважна ў школьных і сельсаве-таўскіх этнаграфічных кутках і музеях. Так, пра паходжанне вёскі *Дабраволя* Свіслацкага раёна склалі такую небыль:

“Вёска *Дабраволя* ўзнікла ў першай палове XVIII ст. У той час на Гродзеншчыне, якая ўваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай, адбываліся шматлікія сялянскія выступленні за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне. Хаваючыся ад прыгнёту, сяляне ўцякалі ад сваіх памешчыкаў і феадалаў сюды ў пушчу. Прыкладна тады і ўзнікла ў дрымучым лесе пяць-шэсць хат, хат першых *дабравольцаў*”.

З навукова-гістарычнага пункту гледжання гэтая легенда не вытрымлівае ніякай крытыкі. У Беларусі шмат назваў паселішчаў з каранем *вол(я)*. І заснавалі гэтыя паселішчы не ўцекачы-нявольнікі, а сяляне, якія асядалі на свабодных нерасчышчаных участках зямлі і па гэтай прычыне атрымлівалі ад дзяржавы пэўныя ільготы, вызваляліся ад многіх прыгонных павіннасцей і пабораў, лічыліся вольнымі.

Назву вёскі *Шчорсы* Навагрудскага раёна спрабавалі звязаць з вядомым героем Грамадзянскай вайны М. Шчорсам. Нават у цэнтры вёскі помнік-бюст гэтаму герою паставілі. Але сам М. Шчорс тут ніколі не быў і не ведаў, што такая вёска ў Беларусі ёсць.

Пры збіранні тапанімічнага матэрыялу неабходна занатоўваць усялякія этымалагічныя версіі, якія толькі існуюць. У ходзе далейшай працы настаўнік дапаможа вучням разабрацца, якая з іх найбольш адпавядае сапраўднасці, а якая створана фантазіяй народа ці асобных людзей.

Вельмі добра, калі вучні зрабляць аўтэнтчны запіс, асабліва тых народных легенд, якія сталі

Цыкл урокаў прысвечаны разгляду найбольш праблемных пытанняў пры вывучэнні сінтаксісу ў школах, гімназіях, ліцэях, каледжах. У бліжэйшых нумарах часопіса будуць змешчаны матэрыялы на тэмы: "Просты сказ", "Складаны сказ". Структура кожнага з урокаў прадугледжвае як тэарэтычную, так і практычную часткі. Адрасавана настаўнікам беларускай мовы, метадыстам, студэнтам філалагічных спецыяльнасцей сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных устаноў.

Урок па мове: тэорыя і практыка

Алена КАЛЕЧЫЦ
Алена ЦЯСЕВІЧ
Алена ПЕКАЧ

СІНТАКСІС БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

УРОК 1. СЛОВАЗЛУЧЭННЕ

ТЭАРЭТЫЧНАЯ ЧАСТКА

1. Паняцце словазлучэння.

Тыпы словазлучэнняў

Словазлучэнне – гэта сэнсавае і граматычнае аб'яднанне двух і больш самастойных слоў, звязаных паміж сабой падпарадкавальнай сувязцю: *цікавае выказванне, славуты кампазітар, танцаваць упрысядкі, навучаць гульні*. Словазлучэнне мае галоўнае і залежнае словы (кампаненты): *адназначны погляд, адрамантаваная машына, працаваць з радасцю, ціха ўсміхацца*.

Памятай! Словазлучэнне трэба адрозніваць ад сказа. Сказ мае закончаную інтанацыю і выконвае, як правіла, функцыю зносін. Словазлучэнне не з'яўляецца адзінкай зносін, бо яно – частка сказа, фарміруецца ў сказе і вылучаецца з яго. Параўн.: *цёплая восень* (азначальныя адносіны ў словазлучэнні) – *восень цёплая* (граматычная аснова сказа).

Не з'яўляюцца словазлучэннямі:

1) спалучэнне дзейніка і выказніка: *зацвіталі брусніцы, нападаў снег, зіма снежная, сем'і дружныя і працавітыя*;

2) складаныя формы:

а) формы параўнання прыметніка і прыслоўя: *самы любімы, найбольш дарагі, больш паслядоўна, менш выразна*;

б) формы будучага часу дзеясловаў: *буду пісаць, не буду ўдзельнічаць*;

в) формы ўмоўнага ладу дзеясловаў: *прыехаў бы, сказала б, прапанаваці б*;

г) формы загаднага ладу дзеясловаў: *няхай смяюцца, хай заўважаюць, давай сустрэнемся, давайце вернемся*;

3) састаўныя лічэбнікі: *трыста пяцьдзесят, семсот дзевяноста, шэсцьдзесят чацвёрты, адна другая*;

4) два і больш самастойныя словы, звязаныя бяззлучнікавай ці злучальнай сувязцю: *дождж, вецер; карась і карп; не ноч, а дзень; ці то ўдзень, ці то ўночы*. У гэтым выпадку паміж словамі адсут-

нічаюць адносіны залежнасці і нельга вылучыць галоўнае і залежнае словы (кампаненты);

5) самастойнае слова са службовым: *над акном, у лесе, на працягу года, не адпачываючы*;

6) спалучэнне з адасобленымі членамі сказа: *дзень, поўны ўражанняў; ісці, абмінаючы вёску*;

7) фразеалагізмы – яны не з'яўляюцца прадметам сінтаксісу і вывучаюцца ў фразеалогіі: *сядзець склаўшы рукі, зорка першай велічыні, адамаў яблык, лебядзіная песня*.

Словазлучэнні класіфікуюць паводле выражэння галоўнага слова, сэнсавых адносін, характару сувязі слоў (кампанентаў) і структуры.

Паводле выражэння галоўнага слова выдзяляюць наступныя тыпы словазлучэнняў: **дзеяслоўныя**: *чытаць часопіс, прапанаваць вывучыць, спрачацца да знямогі, сустрэцца ў метро, доўга гутарыць*; **іменныя**, сярод якіх вылучаюць: а) назоўнікавыя: *уручэнне ўзнагарод, паварот улева, жаданне зразумець, ручка для пісьма, школьная партыя*; б) прыметнікавыя: *поўны радасці, гатовы да змагання, заўсёды маўклівы, па-дзіцячы пяшчотны, незнаёмы між сабою*; в) займеннікавыя: *нехта з вас, кожны восьмы, хтосьці з суседзяў*; г) лічэбнікавыя: *другі ад мяне, трэці злева*; **прыслоўныя**: *вельмі ўдала, занадта небяспечна, справа ад лесу, сумна да болю*.

У адпаведнасці з граматычным значэннем [сэнсавымі адносінамі, якія выражаюцца паміж словамі (кампанентамі)] адрозніваюць слова-

Алена Іванаўна Калечыц – мовазнаўца. Кандыдат філалагічных навук (2002), дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства БДПУ імя Максіма Танка. Закончыла Мінскае педагагічнае вучылішча № 2 (1989), Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка (1996). Сааўтар вучэбна-метадычных дапаможнікаў для настаўнікаў, студэнтаў, абітурыентаў і школьнікаў "Беларуская мова: дыктанты, пераклады: 6 клас" (2002), "Сучасная беларуская літаратурная мова: тэсты для тэматычнага кантролю" (2006) і інш.

злучэнні **азначальныя**: *настольнік (які?) у клетку, шкляное (якое?) люстра, дом (які?) насупраць, кусты (якія?) агрэсту; акалічнасныя*: *адкласці (на які час?) на пасляўтра, жыць (дзе?) непадалёку і аб'ектныя*: *несці (што?) мяч, занатоўваць (што?) артыкул, выціць (чаго?) квасу, не выканаць (чаго?) задання. Як відаць, тып сінтаксічных адносін выяўляецца ў адпаведнасці з пытаннем, якое ставіцца ад галоўнага да залежнага слова (кампанента) словазлучэння.*

У залежнасці ад характару сувязі паміж кампанентамі словазлучэнні бываюць **сінтаксічна свабодныя і несвабодныя**. У свабодных словазлучэннях кожнае слова захоўвае сваё лексічнае значэнне і выконвае ў сказе пэўную сінтаксічную функцыю: *глядзець тэлевізар, клапатлівы бацька, ісці ў школу, бегчы хутка*. Несвабодныя словазлучэнні з'яўляюцца непадзельнымі, яны ўтвараюць сінтаксічнае адзінства і ў структуры сказа выступаюць як адзін член сказа. Напрыклад, у сказе *У купэ сядзеў мужчына сярэдняга росту* (М. Гарэцкі) словазлучэнне *сярэдняга росту* несвабоднае, непадзельнае, выконвае функцыю азначэння; у сказах *Дзве бярозы зялёным крылом падпіраюць усходы й зацаты* (М. Астрэйка), *Хлопцы надумаліся пайсці ў грыбы* (Я. Колас) сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні *дзве бярозы, надумаліся пайсці* выступаюць адпаведна ў ролі дзейніка і выказніка.

Памятай! Сінтаксічна непадзельнымі з'яўляюцца:

1) састаўныя ўласныя імёны: *Вялікая Мядзведзіца, Малыя Навасёлкі, Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка, Мінскі трактарны завод;*

2) састаўныя тэрміны – навуковыя паняцці з розных галін навукі і тэхнікі: *галосны гук, свісцячы зычны, сугліністая глеба, ядомыя грыбы;*

3) перыфразы: *чорнае золата (нафта), другі хлеб (бульба), лясная вяшчуння (зязюля), матчына ўцеха (дзеці), цар пушчы (зубр);*

4) спалучэнні тыпу *падарожжа (якое?) у адзін дзень (аднадзённае), юнак (які?) са стрыжанай галавой (стрыжаны), дзеці (якія?) школьнага ўзросту;*

5) колькасна-іменныя спалучэнні: *тры алоўкі, абедзве сяброўкі, пяць дзён;*

6) састаўныя выказнікі: *пачаць працаваць, думаць будаваць, быць уважлівым, стаць незалежным, быць майстрам і інш.*

Паводле структуры адрозніваюць словазлучэнні **простыя і складаныя**. Простае словазлучэнне складаецца, як правіла, з двух самастойных слоў (кампанентаў): *вясновы ранак, прыбег вечара,*

Алена Міхайлаўна Цясевіч – мовазнаўца. Кандыдат філалагічных навук (1989), дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства БДПУ імя Максіма Танка. Закончыла Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. М. Горкага (1973) і аспірантуру пры гэтай навучальнай установе (1988). Настаўнічала ў г. Мінску. Аўтар і сааўтар вучэбна-метадычных дапаможнікаў для настаўнікаў, студэнтаў, абітурыентаў і школьнікаў “Беларуская мова. Частка 2” (1986), “Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія” (1997), “Сучасная беларуская літаратурная мова: тэсты для тэматычнага кантролю” (2006) і інш.

рам, чытаць выразна, праверка задання. Складанае словазлучэнне мае ў сваім саставе некалькі самастойных слоў (кампанентаў): *прыгожая летняя кветка, смачная разварыстая бульба, працаваць на адноўленым заводзе, спакойна назіраць за зорным небам і г. д.* Як відаць, складанае словазлучэнне ўтвараецца шляхам развіцця аднаго або двух кампанентаў простага словазлучэння, паяснення аднаго слова іншым: *школьны будынак – адрамантаваны школьны будынак, спяваць песню – спяваць урачыстую песню і г. д.* Часам адзін з кампанентаў простага словазлучэння можа быць заменены блізкім па значэнні спалучэннем слоў: *трынаццатая кватэра – кватэра нумар трынаццаць; абяцаць падтрымаць – даць абяцанне аказаць падтрымку і інш.*

Памятай! Простым з'яўляецца таксама і словазлучэнне, калі адзін з кампанентаў выражаны:

1) сінтаксічна непадзельным словазлучэннем: *курсы (якія?) павышэння кваліфікацыі, песні (якія?) лірычнага зместу, чалавек (які?) рознабаковага таленту, два кілаграмы (колькі?) цукру;*

2) фразеалагізмам: *выразны (які?) адамаў яблык, мая (чыя?) лебядзіная песня, быць на віду (дзе?) у калектыве;*

3) складанай формай: *буду чытаць (што?) верш, самы дастойны (які?) чалавек, менш уважлівы (які?) вучань, сказаць (як?) найбольш выразна;*

4) састаўным уласным іменем: *удалы (які?) Новы год, укамплектаваны (які?) Мінскі аўтамабільны завод, родны (які?) Новы Двор і інш.*

2. Віды сінтаксічнай сувязі слоў

Словы (кампаненты) у словазлучэннях звязваюцца сувяззю дапасавання, кіравання і прымыкання.

Дапасаванне – від падпарадкавальнай сувязі, пры якой залежнае слова набывае тоеснае з галоўным граматычнае значэнне (род, лік, склон): *цікавая кніга, апалае лісце, першы экзамен, мае сябры, для нашых знаёмых, на кожны дзень і інш.* Залежны кампанент у такім словазлучэнні можа выражацца прыметнікам, дзеепрыметнікам, парадкавым лічэбнікам, прыналежным і азначальным займеннікам і інш.

Алена Канстанцінаўна Пекач – выкладчык кафедры беларускага мовазнаўства БДПУ імя Максіма Танка. Закончыла Ваўкавыскае педагагічнае вучылішча (1980) і філалагічны факультэт БДУ (1991). Настаўнічала ў г. Мінску. Аўтар навуковых артыкулаў і сааўтар вучэбна-метадычных дапаможнікаў для настаўнікаў, студэнтаў, абітурыентаў і школьнікаў “Беларуская мова: дыктанты, пераказы, пераклады: 5 клас” (2002, 2004), “Сучасная беларуская літаратурная мова: тэсты для тэматычнага кантролю” (2006) і інш.

Памятай! Лічэбнікі адзін, два, абодва, тры, чатыры, а таксама састаўныя лічэбнікі, якія заканчаюцца на адзін, два, тры, чатыры, дапасуюцца да назоўнікаў ва ўсіх склонах: два дыскі, двух дыскаў, дзума дыскамі і г. д. Лічэбнікі ад пяці да дваццаці, трыццаць і зборныя лічэбнікі двое, трое і іншыя дапасуюцца да назоўнікаў ва ўсіх склонах, акрамя назоўнага і вінавальнага: пяці машын, пяці машынам, пяцію машынамі і інш. Акрамя таго, сувяззю дапасавання спалучаюцца назоўнікі і некаторыя прыдаткі, выражаныя агульнымі або агульным і ўласным назоўнікамі пераважна ў форме назоўнага склону: кветкі-гускі, горад Мінск.

Кіраванне – від падпарадкавальнай сувязі, пры якой галоўнае слова (кампанент) патрабуе ад залежнага формы пэўнага ўскоснага склону: аддаваць (што?) распараджэнне, гаварыць (пра што?) пра каханне, ісіці (як? чым?) полем, з’езджаць (адкуль? з чаго?) з гары. Пры кіраванні кампаненты словазлучэння звязваюцца з дапамогай прыназоўнікаў і без іх. Адпаведна кіраванне бывае прыназоўнікавае: бегчы па лузе, рассыпаецца ад урагану, гразнуць у дрыгве і беспрыназоўнікавае: зайгралі марш, сцяна лесу, кветкі кураслепу.

Памятай! Калі словы (кампаненты) у словазлучэнні звязваюцца кіраваннем, то ад галоўнага да залежнага слова можна паставіць як адно (толькі склонавае ці толькі сэнсавае), так і два пытанні (і ўскоснага склону, і сэнсавае): ехаць (чым? як?) поездам, пісаць (што?) ліст, сысці (з чаго? адкуль?) з ганка, спаць (у чым? дзе?) у доме, пайсці (у што? куды?) у метро, прыйсці (калі?) на досвітку, падскочыць (на якой прычыне?) з перапуду.

Сувяззю кіравання звязваюцца з галоўным словам як скланяльныя (зменныя) назоўнікі: сытаць (што?) цукар, змешваецца (з чым?) з рунню, прыбіраць (дзе?) у пакоі, так і нескланяльныя (нязменныя) назоўнікі: паставіць (што?) кашпо, не прасваць (чаго?) плісэ, слухаць (што?) папур.

Лічэбнікі пяць, шэсць і далей у форме назоўнага і вінавальнага склону таксама кіруюць назоўнікамі і патрабуюць ад іх пэўнай формы ўскоснага склону: пяць тэлефонаў, шэсць клавіятур, трыццаць восем флэш-картаў.

Прымыканне – від падпарадкавальнай сувязі, пры якой кампаненты словазлучэння звязваюцца толькі сэнсава: ісіці (як?) подбегам, усміхацца (як?) шчыра, гаварыць (як?) напяваючы. Залежны кампанент у такіх словазлучэннях выражаецца прыслоўем, дзеепрыслоўем, інфінітывам. Ад галоўнага да залежнага слова можна паставіць толькі адно пытанне.

3. Граматычныя асаблівасці словазлучэнняў у беларускай мове

У беларускай мове ёсць шэраг словазлучэнняў, якія маюць граматычныя адметнасці ў параўнанні з рускай мовай.

Напрыклад:

Па-беларуску	Па-руску
1. Смяцца, жартаваць, кпіць, цешыцца, здэкавацца з суседзяў (Р. скл.)	1. Смеяться, шутить, насмехаться, издеваться над соседями (Т. п.)
2. Бегчы, ісіці, ляцець, накіраваць, адправіць па (значэнне мэты) малако (В. скл.) Але: у грыбы, у ягады Пайсці за (значэнне кірунку дзеяння, напрамку) сястрой (услед) (Т. скл.)	2. Бежать, идти, лететь, направлять, отправить за молоком, за грибами, за ягодами, за земляникой (Т. п.) Пойти за сестрой (Т. п.)
3. Дзякаваць, выбачаць, дараваць мне, маці, бацьку (Д. скл.)	3. Благодарить, извинять, прощать меня, мать, отца (В. п.)
4. Адсутнічаць па суботах, прыязджаць па нядзелях, ісіці па палях (М. скл.)	4. Отсутствовать по субботам, приезжать по воскресеньям, идти по полям (Д. п.)
5. Думаць, клапаціцца, марыць, непакоіцца пра дзяцей, пра родных (В. скл.)	5. Думать, хлопотать, мечтать, беспокоиться о (об) детях, о родных (Пр. п.)
6. Ажаныцца, жаніцца з Марыяну, з Тацянай Пятроўнай (Т. скл.)	6. Жениться на Марине, на Татьяне Петровне (П. п.)
7. Пісаць, дасылаць, адпраўляць на адрас (В. скл.)	7. Писать, отсылать, отправлять по адресу (В. п.)
8. Вызначаць на смак, на густ, на водар (В. скл.)	8. Определять по вкусу, по запаху (П. п.)
9. Радавацца з нагоды дня нараджэння (Р. скл.)	9. Радоваться дню рождения (Д. п.)
10. Хварэць на ангіну, хворы на сухоты (В. скл.)	10. Болеть ангиной, больной туберкулезом (Т. п.)
11. Дом за дваццаць кіламетраў ад чыгункі, прыпынак за трыста метраў ад метро (В. скл.)	11. Дом в двадцати километрах от железной дороги, остановка в трехстах метрах от метро (Р. п.)
12. Знаходзіцца ў суседстве (М. скл.)	12. Находиться по соседству (П. п.)
13. Падобны да маці, да брата (Р. скл.)	13. Похожий на мать, на брата (В. п.)
14. Чытаць самому сабе (Д. скл.)	14. Читать про себя (В. п.)
15. Пах ідзе з ветрам (Т. скл.)	15. Запах идет по ветру (П. п.)
16. Не зрабіць праз ляноту (В. скл.)	16. Не сделать из-за лени (Р. п.)
17. Тлумачэнне памылак (Р. скл.)	17. Работа над ошибками (Т. п.)
18. Праспяваць на поўны голас (В. скл.)	18. Пропеть во весь голос (В. п.)
19. Загадчык аддзела (Р. скл.)	19. Заведующий отделом (Т. п.)
20. Догляд хворага (Р. скл.)	20. Уход за больным (Т. п.)
21. Сказаць, зрабіць пад сакрэтам (Т. скл.)	21. Сказать, сделать по секрету (П. п.)

Практычныя заданні – у наступным нумары.

Святлана ЦЫБУЛЬСКАЯ

ТЫДЗЕНЬ (ДЭКАДА) БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ Ё ШКОЛЕ

АСАБЛІВАСЦІ АРГАНІЗАЦЫІ І ПРАВЯДЗЕННЯ

Метадычная работа ўстанова адукацыі пра-дугледжае сістэматычную калектыўную і інды-відуальную дзейнасць педагогаў, накіраваную на павышэнне іх навукова-тэарэтычнага, агуль-накультурнага ўзроўню, псіхолога-педагагічнай падрыхтоўкі і прафесійнага майстэрства.

Для паўнаўнаважнай працы сучаснай школы характэрны разнастайныя формы інтэграцыі вучэбнай і пазавучэбнай дзейнасці. Адна з такіх формаў – прадметны тыдзень (дэкада). На працягу пэўнага перыяду (звычайна тыдня, радзей – дэкады) ва ўстанове адукацыі праводзіцца шэраг мерапрыемстваў па пэўным прадмеце. Асноўнымі задачамі правядзення тыдня (дэкады) з’яўляюцца:

- павышэнне цікавасці вучняў да прадмета (беларускай мовы і літаратуры), развіццё іх творчых здольнасцей, спрыянне самарэалізацыі асобы;
- развіццё і павышэнне творчага патэнцыялу педагагічнага калектыву агульнаадукацыйнай установы;
- стымуляванне дзейнасці педагагічных калектываў па развіцці здольнасцей адораных вучняў.

Тэматычныя прадметныя тыдні сталі традыцыйнымі ў многіх агульнаадукацыйных устано-вах. У іх правядзенні задзейнічаны вучні розных узроставак груп; работа арганізуецца ў розных формах: калектыўнай, групавой, індывідуальнай.

Ход тыдня вызначаецца на пасяджэнні метадычнага аб’яднання настаўнікаў-прадметнікаў і ўзгад-няецца з адміністрацыяй навучальнай установы. У плане арганізацыі і правядзення тыдня (дэкады) павінны быць прадугледжаны: **мета правядзення, падрыхтоўчы этап, парадак правядзення (урачыстае адкрыццё, падрыхтаваныя мерапрыемствы, закрыццё тыдня), аналітычны этап.**

На падрыхтоўчым этапе неабходна вызначыць спіс мерапрыемстваў і прызначыць адказных на-стаўнікаў і вучняў за арганізацыю і правядзенне таго ці іншага мерапрыемства. Настаўніцка-вуч-нёўскі калектыў павінен наладзіць сваю працу такім чынам, каб яго правядзенне насіла творчы характар і не было аднастайным. У план правя-дзення тыдня, як правіла, уключаюцца:

- адкрытыя ўрокі (калейдаскоп урокаў, панара-ма ўрокаў і інш.), адкрытыя заняткі факультатываў і курсаў на выбар;
- творчыя справаздачи прадметных гурткоў, факультатываў і курсаў на выбар;
- дні адчыненых дзвярэй у кабінце беларус-кай мовы і літаратуры;

- інтэлектуальныя гульні (часцей яны ства-раюцца на ўзор тэлевізійных: “Што? Дзе? Калі?”, “Свая гульня”, “Шчаслівы выпадак”, “Клуб вясё-лых і знаходлівых” і інш.);

- дыспуты, чытацкія канферэнцыі (на такія су-стрэчы варта запрасіць вучоных, аўтараў падруч-нікаў і вучэбных дапаможнікаў, пісьменнікаў);

- конкурсы творчых работ (вучнёўскіх сачы-ненняў, вершаў, праязічных і драматычных тво-раў, праектаў);

- навукова-практычныя канферэнцыі;
- інтэлектуальныя марафоны;
- творчыя майстэрні;
- падарожжы ў прадмет;
- тэатралізаваныя прадстаўленні, ранішнікі, інсцэніроўкі мастацкіх твораў і народных свят, літаратурны бал, падарожжа ў краіну казак, гасцёўні і інш.;

- турніры (кемлівых, эрудытаў, цікаўных, юных вучоных і інш.);

- экскурсіі (вочныя, завочныя, віртуальныя);
- алімпіяда па беларускай мове і літаратуры;
- метадычная панарама і інш.

Да тыдня беларускай мовы і літаратуры можна прымеркаваць адкрыццё школьнага музея, кабінета беларускай мовы і літаратуры, літаратурнага клуба, web-старонкі на сайце ўстановы адукацыі і інш.

У метадычнай літаратуры называюцца і ін-шыя формы правядзення мерапрыемстваў у ме-жах прадметнага тыдня, напрыклад: прадметны аўкцыён, гутаркі па прадмеце, персанальныя вы-ставы вучняў і настаўнікаў, дыдактычныя казкі і тэатры, агляд навукова-папулярных часопісаў, па-дарожжа ў краіну неразгаданых таямніц падруч-ніка, прадметныя рынгі, тэматычныя святы [1]. У спецыяльных выданнях (газетах, часопісах) на-стаўнік знойдзе распрацоўкі мерапрыемстваў, на ўзор якіх можна правесці свае. Так, цікавымі для настаўнікаў будуць наступныя формы арганізацыі працы ў межах прадметнага тыдня:

- адкрытыя ўрокі, у тым ліку і інтэграваныя;
- метадычны рынг, круглы стол па актуальных пытаннях метадыкі выкладання прадметаў;
- канферэнцыі па тэмах самаадукацыі;
- абарона педагагічнага, метадычнага пра-екта;
- праблемны семінар (на яго можна запрасіць вучоных, метадыстаў);
- метадычны капуснік;
- творчая прэзентацыя або справаздача;

Святлана Іванавна Цыбульская – метадыст вучэбнага аддзела ДУА “Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы”. Закончыла Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. М. Горкага (1992), аспірантуру Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы Акадэміі навук Рэспублікі Беларусь (1997). Настаўнічала ў г. Мінску. Аўтар вучэбных і метадычных дапаможнікаў для настаўнікаў і вучняў: “Беларуская мова: інтэнсіўны курс падрыхтоўкі да тэсціравання і экзамену” (2004), “Даведнік па беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (2005), “Вопыт выкарыстання сучасных адукацыйных тэхналогій на ўроках беларускай мовы і літаратуры” (2005), “Факультатывы і курсы на выбар па беларускай мове. Патрабаванні да складання аўтарскіх праграм” (2006), “Настольная кніга настаўніка беларускай мовы і літаратуры” (2007), “Школьны курс беларускай мовы ў табліцах і тэстах” у 2 ч. (2008) і інш.

- майстар-клас і інш.

Гэтыя і іншыя формы правядзення мерапрыемства з педагогамі дазваляюць раскрыць патэнцыял настаўніка, садзейнічаюць развіццю яго прафесійнай культуры.

Часам мэтазгодна арганізоўваць прадметныя дэкады або нават месячнікі. Такія мерапрыемствы праводзяцца ў некалькі этапаў. Напрыклад, дэкаду беларускай мовы і літаратуры можна арганізаваць па наступнай схеме:

1-ы тыдзень.

1. Урачыстае адкрыццё.
2. Правядзенне адкрытых урокаў (калейдаскоп урокаў, панарама ўрокаў і інш.), іх абмеркаванне і аналіз.
3. Алімпіяда па беларускай мове і літаратуры.

2-і тыдзень.

1. Пазакласныя і пазашкольныя мерапрыемствы (факультатыўныя заняткі, курсы на выбар, гурткі; пасяджэнне клуба, Савета музея, навуковага таварыства вучняў і інш.; экскурсіі, творчыя сустрэчы і інш.).

2. Падвядзенне вынікаў і ўзнагароджанне пераможцаў розных конкурсаў.

Падчас падрыхтоўкі і правядзення прадметнага тыдня (дэкады) варта ўлічваць наступныя аспекты:

- максімальнае далучэнне вучняў да актыўнай дэманстрацыі сваіх дасягненняў па беларускай мове і літаратуры;

- выкарыстанне актыўных формаў дэманстрацыі ведаў, уменняў і навыкаў вучняў;

- абавязковае заахвочванне вучняў за поспехі пры вывучэнні беларускай мовы і літаратуры;

- далучэнне бацькоў да ўдзелу ў мерапрыемствах тыдня (дэкады);

- дэманстрацыя дасягненняў метадычнага аб’яднання настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры;

- параўнальны аналіз дасягнутага з ранейшымі вынікамі працы вучняў і настаўнікаў [2].

Падрыхтоўка да правядзення прадметнага тыдня (дэкады) павінна садзейнічаць таму, каб як мага большая колькасць вучняў захацела прыняць удзел у ім, праявіць сябе, паспрабаваць свае сілы ў разнастайных творчых і інтэлектуальных мерапрыемствах. Гэта будзе спрыяць фарміраванню ў школьнікаў станоўчай матывацыі да вывучэння беларускай мовы і літаратуры.

Часцей тыдзень беларускай мовы і літаратуры накіраваны на тое, каб прадэманстраваць магчымасці вучняў, а то і пазабаўляць іх, зацікавіць незвычайным. Аднак важна, каб тыдзень (дэкада) і настаўнікам даў магчымасць паказаць свае дасягненні, рост прафесійнага майстэрства. У межах тыдня на суд калег можна вынесці вынікі сваёй працы, падзяліцца метадычным вопытам. Любыя формы правядзення мерапрыемства з педагогамі дазваляюць раскрыць творчы патэнцыял настаўніка, садзейнічаюць развіццю яго прафесійнай культуры.

Прыкладны план правядзення тыдня беларускай мовы і літаратуры

1. Тэрмін правядзення.
2. Мэта.
3. Задачы.
4. Праграма правядзення.

Дзень 1-ы. Адкрыццё тыдня.

Мерапрыемства	Тэма	Катэгорыя ўдзельнікаў	Госці	Адказныя	Час і месца правядзення
Адкрыццё тыдня беларускай мовы і літаратуры	Творчая справаздача настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры		Адміністрацыя школы, педагогі	Кіраўнік МА, настаўнікі беларускай мовы і літаратуры	
Фестываль мастацтваў		Вучні 5 – 11-х класаў	Бацькі, адміністрацыя, прадстаўнікі РУА	Кіраўнік МА, настаўнікі беларускай мовы і літаратуры	

Дзень 2-і. Адкрытыя ўрокі настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры.

Прозвішча, ініцыялы настаўніка	Клас	Тэма ўрока	Кабінет	Час

Дзень 3-і. Алімпіяда па беларускай мове і літаратуры.

Класы	Прозвішча, ініцыялы настаўніка	Час	Кабінет	Адказныя

Дні 4 – 5-ы. Пазакласныя мерапрыемствы настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры.

Прозвішча, ініцыялы настаўніка	Дата	Клас	Тэма і форма мерапрыемства	Час і месца правядзення	Госці

Дзень 6-ы. Урачыстае закрыццё. Падвядзенне вынікаў.

Мерапрыемства	Тэма	Катэгорыя ўдзельнікаў	Адказныя	Час і месца правядзення
Закрыццё тыдня беларускай мовы і літаратуры	Справаздача настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры	Адміністрацыя школы, настаўнікі беларускай мовы і літаратуры	Кіраўнік МА, настаўнікі беларускай мовы і літаратуры	

Спіс літаратуры

1. Дереклеева, Н. И. Справочник завуча : Учебно-методическая работа. Воспитательная работа. 5 – 11 классы / Н. И. Дереклеева. – М., 2006.
2. Кульнеревич, С. В. Современный урок / С. В. Кульнеревич. – Ростов-на-Дону, 2005. – Ч. 2.

АЛЕНА АНАТОЛЬЕЎНА ВІНТЭРМАН

Настаўніца беларускай мовы і літаратуры САШ № 27 г. Бабруйска. Закончыла філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1997). Член творчай групы настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры г. Бабруйска. Мае вышэйшую кваліфікацыйную катэгорыю.

Сучасны настаўнік – гэта настаўнік, які апантаны працай, які абуджае думку, удала арганізоўвае творчую працу вучняў, валодае разнастайнымі прыёмамі і метадамі сучасных адукацыйных тэхналогій. Алена Анатолюеўна ВІНТЭРМАН – менавіта такі педагог.

Урокі Алены Анатолюеўны выходзяць любоў да роднай мовы, літаратуры, культуры, развіваюць розум і абуджаюць найлепшыя пачуцці, фарміруюць умненне ўспрымаць, аналізаваць, рабіць вывады. Алена Анатолюеўна ўважліва ставіцца як да планавання сваёй дзейнасці, так і да працы ўсіх вучняў. Яна імкнецца абудзіць свядомасць кожнага з іх, стварае атмасферу ўзаемаразумення, дае магчымасць выказаць сваю пазіцыю і не баяцца крытыкі з боку настаўніка і аднакласнікаў. Урокі Алены Анатолюеўны цікавыя, змястоўныя, эмацыянальныя, яна заўсёды ўлічвае індывідуальныя асаблівасці кожнага з выхаванцаў і добра валодае метадамі ўздзеяння на іх.

Настаўніца выкарыстоўвае на ўроках прыёмы і стратэгіі тэхналогіі развіцця крытычнага мыслення, дзеліцца вопытам арганізацыі падобных урокаў з калегамі, удзельнічае ў правядзенні майстар-класа для педагогаў іншых школ горада, рэгулярна выступае на гарадскіх нарадах, пасяджэннях настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры.

Як вядома, плёнам працы настаўніка з’яўляюцца яго вучні. Сярод вучняў Алены Анатолюеўны ёсць пераможцы гарадскіх конкурсаў творчых работ, прызёры прадметнай алімпіяды.

“З дзяцінства я марыла стаць настаўніцай, лялькі былі маімі першымі вучнямі, якім я ў заведзены мной журнал выстаўляла адзнакі за адказы”, – гаворыць Алена Анатолюеўна. Дзіцячая мара здзейснілася, яна стала сапраўдным педагогам – клапатлівым, шчырым, натхнёным, патрабавальным і адданым сваёй нялёгкай працы.

Наталля ВІНАКУР,

намеснік дырэктара па вучэбнай рабоце САШ № 27 г. Бабруйска.

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Меркаванне навукоўцы

“ПСАЛТЫР” ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ – НЕ ПЕРШАЯ ДРУКАВАНАЯ БЕЛАРУСКАЯ КНИГА?

Пісьменнік Уладзімір Караткевіч яшчэ ў 1973 г., будучы ў Празе, напісаў эсэ пра пражскі перыяд у жыцці Францыска Скарыны пад назвай “Вера ў сілу дабрыні, або Сын Беларусі, сын Прагі”, і толькі ў 1977 г. надрукаваў яго ў “ЛіМе” (11 сакавіка). У самым канцы выснова: “Прага стала яго магілай. Пражскага праху, пражскай зямлі стала крыху болей. <...> А значыць, у жылах гэтага вялікага горада цячэ кропка і беларускай крыві. І мы, беларусы, ганарымся гэтым” [5, с. 303]. Аднак найбольш у публіцыстычным творы У. Караткевіча нас зацікавілі радкі, дзе ён імкнецца перадаць думкі і пачуцці вялікага першадрукара: «На Скарынавы далоні лёг першы, вільготны і ліпкі ліст <...> Нейкая горкая іронія ёсць у тым, што ён пачаў выдаваць Біблію з “Кнігі Іава” (вылучана намі. – А. Л.). Нібы прадбачыў свой нялёгка і шлях. Нібы ён, вялікі вучоны, вялікі мастак і пісьменнік, загадзя ведаў свой лёс <...> Скарына быццам адчуваў, што ён, як чалавек з “зямлі Уі, імя якому было Іаў”, усё жыццё будзе рызыкаваць сваім жыццём <...> Ён – Іаў. І, самае страшнае, ён нідзе не можа цяпер выдаваць кнігі» [5, с. 298, 301].

Цяпер кожны школьнік ведае, што “Псалтыр” – першая друкаваная кніга ўсходніх славян. Але ж Караткевіч – цудоўны пісьменнік-даследчык, гісторык – не мог памыліцца. Ён піша пра “розум Чалавечы”, згадвае Славянскую бібліятэку: “Тры з паловай мільёны тамоў. Практычна ўсё, што можна ведаць аб нашым з вамі свеце. І сярод іх – пятнаццаць тысяч беларускіх назваў <...> І сярод гэтых назваў першая наша друкаваная кніга. Кніга Скарыны. Маці тых мільёнаў, што выдаюцца ў нас зараз” [5, с. 302 – 303].

Першай была ўсё-такі кніга святога Іова, якая выйшла, як вядома, 10 верасня 1517 г. (па сведчанні Скарыны), а “Псалтыр” (6 жніўня) з’явіўся амаль праз 11 месяцаў (гэта не ўсе ведаюць) і быў ужо чацвёртай кнігай. Непаразуменне тлумачыцца проста. Новы год тады пачынаўся 1 верасня, г. зн., што жнівень быў апошнім месяцам года. А цяпер патлумачым.

Многія лічаць, што каляндар – гэта нешта вельмі дакладнае і строгае, узгодненае з астранамічнымі арыенцірамі. Так і не так. У свой час амерыканскі

даследчык хрэналогіі Э. Бікерман афарыстычна зазначыў: “Каляндар – гэта такая рэч, якую не ў сілах растлумачыць ні логіка, ні астраномія” [3, с. 37].

Ужо здаўна людзі ведалі: час сутачнага звароту Зямлі не кратны часу яе гадовага звароту вакол Сонца. Пазней выявілася, што астранамічны год складае 365 сутак 5 гадзін 48 хвілін 46 секунд, астранамічны месяц – 29 сутак 12 гадзін 44 хвіліны 3 секунды, з-за чаго немагчыма ідэальна выразіць даўжыню месяца і года ў сутках і – года ў месяцах. Месяцавы год карцейшы за сонечны амаль на 11 сутак. Але каб гэта зразумець, патрэбна знайсці ў кругаваароце дзён сталую кропку адліку, якую мы цяпер называем Новым годам, і стварыць сістэму колькасці дзён у 12 (ці 13) месяцах. Каб прыйсці да грыгарыянскага календара з пачаткам адліку дзён ад 1 студзеня, які ўжо цяпер лічыцца навукоўцамі не ідэальным, чалавецтву давялося апрабаваць дзесяткі варыянтаў летазлічэння. Праблема ўскладнялася яшчэ і тым, што ў адной і той жа краіне, не гаворачы пра ўвесь свет, карысталіся рознымі каляндарнымі стылямі. Цяпер пра іх мала ведаюць нават гісторыкі. Грунтоўных даследаванняў па гэтым пытанні не хапае, а таму і ўзнікаюць часам дыскусіі і непаразуменні.

Усім вядома, што існуе стары стыль летазлічэння, які звязаны з юліянскай рэформай календара (уведзены ў 46 г. да н. э. у Старажытным Рыме) і якога дагэтуль прытрымліваецца праваслаўная царква, і новы стыль (грыгарыянскі, вядомы ў асобных еўрапейскіх краінах з 1582 г.). Цяпер яны адрозніваюцца на 13 сутак. Стыль летазлічэння вызначае і пачатак года. Еўрапейскія народы ў розныя перыяды выкарыстоўвалі 6 каляндарных стыляў. Гэта значыць, што адлік дзён у годзе пачыналі з 25 снежня, 1 студзеня, 1 сакавіка, 25 сакавіка (свята Дабравешчаня), першага дня Пасхі, 1 верасня [6, с. 395]. Адпаведна і стылі называліся “раждзественскі”, “студзеньскі”, “сакавіцкі”, “дабравешчанскі”, “пасхальны”, “вераснёўскі”. Цяпер усе жывуць па студзеньскім (грыгарыянскім) календары (праўда, некаторыя народы па-ранейшаму прытрымліваюцца сваіх нацыянальных летазлічэнняў).

Як вядома, вераснёўскі стыль выкарыстоўваўся некаторымі краінамі з візантыйскіх часоў. Так, напрыклад, старажытныя рымляне “септэмбер” (верасень) прысвячалі Вулкану, богу агню, і святкавалі Вулканаліі, забіваючы ў ахвяру парася і цяля. Афійцына вераснёўскі стыль быў уведзены ў 321 г. імператарам Канстанцінам і пачынаў год з 23 верасня, дня нараджэння першага рымскага імператара Актавіяна Аўгуста. У 462 г. пача-

так новага года перанеслі на 1 верасня. Старажытныя германцы пад уплывам рымскай культуры адлічвалі год з позняй восені і дзялілі яго на дзве палавіны, зважаючы на раўнадзенства / раўнаночча. Александрыйскі каляндар (26 г. да н. э.) пачынаў год 1 Тота – 30 жніўня (12 верасня н. ст.). Гэтае стабільнае егіпецкае летазлічэнне ў першых вяках нашай эры было ўведзена ў старажытнай Грузіі, дзе першапачаткова Новы год адзначалі 6 жніўня па юліянскім календары. На медалі, які быў выпушчаны ў гонар увядзення рэспубліканскага календара Французскай рэвалюцыі, зроблены надпіс “Пачатак французскай эры з восеньскага раўнадзенства 22 верасня 1792 г.”. Гэтае цікавае летазлічэнне праіснавала да падзення камуны – 28 мая 1871 г. [9, с. 78]. Яўрэі і цяпер адзначаюць Новы год па сонечна-месяцавым календары ад першага дня месяца Тышры, які пачынаецца ў маладзік, перад восеньскім раўнадзенствам, таму асноўнае свята можа адбывацца ў межах ад 6 верасня да 6 кастрычніка. Згодна з вучэннем рабінаў, у першы дзень Бог стварыў першага чалавека Адама, які судзіць у гэты дзень людзей за іх грахі ў мінулым годзе.

З 1493 да 1770 г. вераснёўскі стыль з’яўляўся афіцыйным у Расіі, Руская праваслаўная царква дагэтуль лічыць яго пачаткам індыкта, што пацвердзіць любы праваслаўны каляндар. Усходнеславянскае пісьменства карысталася візантыйскім (вераснёўскім) стылем з канца XV ст. Побач з рымскім (студзеньскім) ён таксама ўжываўся ў справаходстве Вялікага княства Літоўскага. Згодна са сведчаннем В. Тумаша, «ад XII стагоддзья побач з’яўляецца, а каля палавіны XV стагоддзья і канчаткова замацоўваецца ў Беларусі візантыйскае асенняе навагодзьдзе ад 1 верасня. У часе Скарыны ў Вялікім Княстве Літоўскім у дзяржаўна-адміністрацыйным і царкоўным ужытку тарнаваўся скрозь ужо вераснёўвы пачатак каляндарнага году. Ад 1550-га прыблізна году канцылярыя Вялікага Княства Літоўскага вераснёўвае навагодзьдзе, аднак, адкідае ды пераходзіць на навагодзьдзе ад 1 студзеня. У царкоўным-жа праваслаўным ужытку, а пасьля і ўжытку вуніяцкае царквы, заставалася і далей навагодзьдзе асенняе, вераснёўвае. Што ў першай палове XVI стагоддзья пачатак каляндарнага году на землях Беларусі лічыўся яшчэ ад 1 верасня, відаць гэта ў па “Святыцах” Скарынавага календара – пачынаюцца яны 1 вераснем, а канчаюцца 31 жніўня словамі: “Конець вократце святыцем»» [8, с. 100 – 101].

Пераважна такога ж стаўлення да разглядаемага стылю прытрымліваюцца і замежныя даследчыкі. Брытанскія гісторыкі пішуць: “Першы пераклад Новага Завету на рускую мову быў апублікаваны сумесна з царкоўнаславянскай версіяй у 1821 г. Але яшчэ раней некаторыя кнігі Бібліі ўжо былі надрукаваны па-беларуску, пачынаючы з кнігі Іава...” [11, с. 586]. Аляксандр Надсан, прадстаўляючы капенгагенскую знаходку “Малой падарожнай кніжкі”, таксама сцвярджае, што Скарына карыстаўся стылем, “наводле якога новы год пачынаецца не 1 студзеня, а

1 верасня” [7, с. 155]. «Українская гістарычная школа, як і англійская, – заўважае Уладзімір Агіевіч, – не грашыла супраць каляндарных стыляў. Напрыклад, П. Папоў у 1924 г. пісаў, што Скарына выдаў перш за ўсё кнігі Бібліі філасофскага зместу – Іава, Саламонавы прыавесці, Сіраха, г. зн., зусім слушна першым вызначае выданне пачатку 1517 г. “Книги Светого Иова” (10 верасня), а не “Псалтыра” 6 жніўня – месяца, які быў апошнім у каляндарным годзе» [2, с. 60].

Непараўнальна значны ўнёсак зрабілі ў Скарыніну беларускія даследчыкі. Філософ і апантаны скарыназнаўца Уладзімір Агіевіч прапанаваў грунтоўныя праўкі да храналогіі выданняў Францыска Скарыны і па-новаму ацаніў духоўную спадчыну вядомага палачаніна ў сусветнай культуры. Дарогу манаграфіі навукоўцы “Імя і справа Скарыны: У чых руках спадчына” далі аўтарытэтных даследчыкі акадэмік Іван Навуменка і прафесар Уладзімір Конан. Аднак выданне, на нашу думку, аказалася незаслужана абыдзеным увагай шырокай грамадскасці, магчыма, таму, што прымушала перагледзець некаторыя ўсталяваныя меркаванні, выпрацаваныя стэрэатыпы, з-за чаго давялося б перапісваць падручнікі, у якіх гаворыцца, напрыклад, што першае скарынаўскае выданне – “Псалтыр”, а цяпер атрымліваецца, што яно па ліку недзе чацвёртае-пятае.

Не будзем адказваць за ўсю манаграфію У. Агіевіча (а ў ёй таксама знаходзяцца асобныя памылкі, і не толькі граматычныя), але тое, што датычыць абгрунтавання фактаў, звязаных з разуменнем вераснёўскага стылю, заслугоўвае самай слушнай увагі. Не хочацца стамляць чытача раскрыццём усёй тэхналогіі спасціжэння аўтарскіх доказаў, але дзеля пераканання ў галоўным спынімся на некаторых вузлавых момантах. Вось, напрыклад, разуменне паняцця “кніжнага” года, месяца, што згадваецца ў выданнях першадрукара. Уладзімір Агіевіч даводзіць, што «жнівень, калі выдаваўся “Псалтыр”, быў 12-м месяцам кніжнага года. Гэту ідэю Скарына запісаў у падзагалюк да “Саборніка”: “Последование церковного соборания вселетняго от месеца септєврия до месеца августа по вѣставу Ерусалимское церкви”. “Кніжнае” вызначэнне месяцаў знайшло адлюстраванне ў пасляслоўі перакладчыка да кнігі “Суддзю”: “Выдана и выложена По летехъ нарочения нашего спасителя Тысеца Пятистехъ и девятинадесяти Месеца Книжънаго Декаврия Дня пятого да десять...” [2, с. 56 – 57, тут і далей графічныя друкарскія знакі апускаем па тэхнічных прычынах. – А. Л.]. Як відаць, Скарына спасылаецца на пастанову Маскоўскага Сабора 1492 г., згодна з якім праваслаўныя прынялі з наступнага года летазлічэнне “ад месяца верасня да месяца жніўня”, якім і карыстаецца паслушны вернік-першадрукар.

Аўтары энцыклапедычнага выдання “Францыск Скарына і яго час”, як і іншыя скарыназнаўцы,

прызнаюць (бо гэта відавочна), што «ў скарынінскім календары “Малой падарожнай кніжкі” новы год пачынаецца з верасня» [10, с. 352], але ўсё роўна пры вызначэнні храналогіі выданняў і некаторых летапісных дакументаў карыстаюцца сучасным летапісчэннем, а шматлікія нестыкоўкі, што ўзнікаюць пры гэтым, адносяць да памылак друкара ці звязваюць з nelaгiчнымі (надуманымі) “асаблівасцямі вылічэння астранамічных сутак у той час” [10, с. 249].

Добрым пацвярджэннем выкарыстання вераснёўскага стылю ў выданнях Скарыны з’яўляецца знаходка беларускага лінгвіста Сяргея Шупы. У 1997 г. яму пашчасціла выйграць лот лонданскага аўкцыёну (уладальнік невядомы) – канвалют першадрукара, які складаўся з пяці першых пражскіх кніжак. Канвалют (лац. *convolutus* – ‘скручаны, сплечены’) – збор, што складзены з раней самастойных выданняў твораў, пераплеченых у адзін том. Калі гэта на самай справе “канвалют першадрукара”, як піша У. Агіевіч, то, улічваючы наяўныя фактары, і пытанні ў не павінна быць. «У канвалют уваходзяць першыя Скарынавы палеатыпы за выключэннем “Песні песняў” (9 студзеня 1518). Гэта – першая пражская кніга “Іов” (10 верасня 1517 г.), другая – “Притчи Соломона царя” (6 красавіка 1517 г.), трэцяя – “Исуса Сирахова” (5 снежня 1517 г.), чацвёртая – “Еклезіастэв” (2 студзеня 1518 г.), шостая – “Премудрость божия” (19 студзеня 1518 г.), пятая быў “Псалтыр” (8 жніўня (8.12) 1517 г.)» [2, с. 72]. Абвясчаючы гэтыя звесткі, Уладзімір Агіевіч і сам зрабіў некалькі значных памылак (гл. падкрэсленні, зробленыя намі. – А. Л.). Мы прапанавалі б наступны шэраг: першая пражская кніга “Іоў” [10 верасня (10.01) 1516 г.], другая – “Притчи Саламона” [6 кастрычніка (6.02) 1516 г.], трэцяя – “Исус Сирахаў” [5 снежня (5.04) 1516 г.], чацвёртая – “Псалтыр” [6 жніўня (6.12) 1517 г.], пятая – “Еклезіаст” [2 студзеня (2.05) 1518 г.], шостая – “Песня песняў” [9 студзеня (9.05) 1518 г.], сёмая – “Прамудрасць божа” [19 студзеня (19.05) 1518 г.]. Іншыя памылкі, што больш падобныя на просты недагляд, істотна не ўплываюць на агульную канцэпцыю выкарыстання вераснёўскага стылю.

Пазней У. Агіевіч зрабіў важную праўку, супастаўляючы прыведзены Скарынам прагноз зацьменняў у “Паскаліі” (вераснёўскі стыль) з асобнымі нестыкоўкамі з табліцай “Канону зацьменняў” (1887 г.) Т. Апольцара (студзеньскі стыль): «Зацьменне Месяца 16 кастрычніка 1530 года, якое папярэднічала зацьменню Сонца 28 сакавіка таго самага года, не асэнсоўваецца прафесійна логіка-гістарычна як 16.02.1530 і “выпраўляецца” на “16.10.1529”, каб адпавядаць дадзеным табліцы “Канону зацьменняў” Т. Апольцара, складзенай праз два з паловай стагоддзі наводле студзеньскага стылю календара, дзе знакаміты венскі астраном вызначыў элементы 8000 сонечных і 5200 месяцавых зацьменняў пачынаючы з 1207 г. да н. э. і скан-

чаючы 2163 г. н. э. “Выпраўленне” хавае той факт, што Скарына ў кнігах для “браціі свайей русі” прытрымліваўся яе вераснёўскага стылю...» [1, с.106].

Трэба заўважыць, што сучасная астранамічная навука карыстаецца новымі выверанымі звесткамі і пацвярджае вывады, да якіх прыйшоў Уладзімір Агіевіч. У прыватнасці, пра вызначэнне “вераснёўскага года” ў суадносінах да “студзеньскага” даследчык Клімішын піша: “Калі падзея прыходзіцца на перыяд часу з верасня па снежань (абодва гэтыя месяцы таксама ўваходзяць у перыяд), то з ліку года візантыйскай эры N адымаем 5509 гадоў ($R = N - 5509$), калі ж падзея прыходзіцца на студзень – жнівень, то адымаем 5508 гадоў ($R = N - 5508$)” [6, с. 880]. Няцяжка зразумець, што перыяд з верасня па снежань астраномы адносяць на год раней у пераліку на сённяшняе летапісчэнне.

Такім чынам, першай друкаванай кнігай беларусаў і ўсходніх славян з’яўляецца не “Псалтыр”, а “Кніга святога Іова”, якая была выдадзена 10 верасня 1517 г. па тагачасным вераснёўскім стылі, што адпавядае 10 верасня 1516 г. сучаснага студзеньскага летапісчэння.

Як вядома, Францыск Скарына рыхтаваў Біблію для ўсходніх славян, што карысталіся вераснёўскім каляндарным стылем (канцылярыя ВКЛ толькі ў 1550, а справаводства ў Расіі ў 1700 г. прайдуць на студзеньскі), таму лагічна, што ён абраў адпаведныя сродкі летапісчэння. Штучнае ж прывязванне сучаснага календара да той пары толькі скажае гісторыю. Вялікае імя Першадрукара абавязвае нас не спыняцца на месцы, глыбей даследаваць яго спадчыну і быць гэтымі да прыняцця новага.

Спіс літаратуры

1. Агіевіч, У. Да пытання аб пачатку беларускага кнігадруку / У. Агіевіч // Роднае слова. – 2006. – № 9. – С. 105 – 107.
2. Агіевіч, У. У. Імя і справа Скарыны: У чьіх руках спадчына / У. У. Агіевіч. – Мінск: Бел. навука, 2002. – 319 с.
3. Бикерман, Э. Хронология Древнего мира: Ближний Восток и античность / Э. Бикерман. – М.: Наука, 1975. – 336 с.
4. Календарь в культуре народов мира: сб. ст. – М.: Восточная литература, 1993. – 272 с.
5. Караткевіч, У. Збор твораў: у 8 т. / У. Караткевіч. – Мінск: Маст. літ., 1991. – Т. 8, кн. 2: 3 жыццяпісу, нарысы, эсэ, публіцыстыка, постаці, крытычныя творы, інтэрв’ю, летапіс жыцця і творчасці. – 495 с.
6. Климишин, И. А. Календарь и хронология / И. А. Климишин. – М.: Наука, 1990. – 477 с.
7. Надсан, А. Кніга Скарыны ў Капэнгагене / А. Надсан // Запісы БІНіМ. – New York – Miensk, 2006. – С. 153 – 155.
8. Тумаш, В. Скарынаў каляндар і каляндарная сістэма Беларусі яго пары / В. Тумаш // Запісы БІНіМ. – New York, 1988. – № 18.
9. Хренов, Л. С. Время и календарь / Л. С. Хренов, И. Я. Голуб. – М.: Наука, 1989. – 128 с.
10. Францыск Скарына і яго час: энцыкл. давед. / рэдкал. І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелСЭ, 1988. – 608 с.
11. Bible // Encyclopaedia Britannica. – Chicago, etc: Encyclopaedia Britannica, Inc., 1969. – V. 3.

Алесь ЛОЗКА,
кандыдат філалагічных навук,
дацэнт БДПУ імя Максіма Танка.

“ВАЛЯНЦІНЧЫК” – ЦІ ГЭТА ПА-БЕЛАРУСКУ?

У Беларусі за апошнія дзесяцігоддзе з’явіўся шэраг новых святаў, якія былі або запазычаныя (як Дзень святога Валянціна, Дзень маці), або развіліся са святаў, што існавалі раней (Дзень Рэспублікі). Такія святы прыцягнулі ўвагу грамадскасці, у выніку чаго набылі разнастайныя характарыстыкі на старонках СМІ.

Новае для нас свята, Дзень святога Валянціна, “з’явілася” на Беларусі ў сярэдзіне 1990-х гг. Газета “Звязда” пачынае змяшчаць артыкулы, прысвечаныя гэтай падзеі. Так новая для нацыянальнай культурнай прасторы рэалія адаптуецца да беларускай рэчаіснасці, чаму спрыяюць аўтарскія характарыстыкамі і другасныя найменні.

Дзень святога Валянціна, што святкуецца 14 лютага, бярэ свой пачатак з луперкалій Старажытнага Рыма і ў Заходняй Еўропе адзначаецца з XIII ст.

У першыя гады пасля з’яўлення згадак пра Дзень святога Валянціна на старонках газеты “Звязда” свята яшчэ не мела фэстоніма, а называлася *цудоўны дзень, гэты дзень**. Відаць, гэта было звязана з навізнай самой падзеі і, адпаведна, нявызначанасцю таго, як яе называць: па аналогіі з традыцыяй Заходняй Еўропы ці неяк па-свойму.

Пачынаючы з 1997 г. свята ўжо намінуецца, але існуе некалькі варыянтаў назвы: *Дзень Святога Валянціна, Дзень св. Валянціна* (аналагічна англійскаму *St. Valentine’s Day*), *Дзень Валянціна* (скарочаны варыянт ад першапачатковага трохчленнага).

Акрамя зыходнага фэстоніма, з’яўляецца шэраг канструкцый аднатыпнай або ўскладненай структуры.

1. Першасная намінацыя выконвае функцыю называння асоб, якім прысвечана падзея (*закаханых*) – *Свята закаханых*. Маштабнасць, усеахопнасць святочнай падзеі можа падкрэслівацца дадатковымі азначэннямі (*Дзень усіх закаханых / свята ўсіх закаханых, сусветны дзень усіх закаханых*). З уключэннем у склад першаснай намінацыі яшчэ аднаго дапаўнення ўзнікае дадатковае да першага (*закаханых*) сэнсавае ядро – *свята каханья і закаханых*.

2. Другасная намінацыя прэзентуецца праз метанімічны перанос асобы (*Валянцін*) на назву свята, перабудову зыходнай канструкцыі (*Валянцінаў дзень*), экспрэсіўнае (жартаўлівае) афармленне назвы (“*прафесійнае свята*” *закаханых*).

Намінуецца свята і праз перыфразы (*дзень, калі можна думаць пра каханне; дзень, калі можна пры-*

знацца ў каханні; свята, якога чакаюць), што складаюцца з аднатыпнай асновы *дзень (свята)* і даданай азначальнай канструкцыі, якая з’яўляецца характарыстыкай самой рэаліі. Такого кшталту перыфразы носяць прадпісальны характар: рэкамендуюць, якім чынам варта адзначаць новае для нас свята. Праз дзяслоўны, які змяшчае кожны фэстонім-перыфраз, выбудоўваецца ланцужок святочных “абрадаў”.

чакаць (свята) —————→ *думаць (пра каханне)*
прызнацца (у каханні) ←—————
адкрыць сэрца каханаму(ай) ↙—————

Праз СМІ, як вядома, актыўна фарміруюцца адносіны грамадства да пэўнага свята (у нашым выпадку – Дня святога Валянціна). Спрыяе гэтаму і ўжыванне азначальных канструкцый-характарыстык: *цудоўны дзень; нязвычайнае свята; неафіцыйнае свята*.

Азначальныя характарыстыкі нешматлікія (часцей ужываецца нейтральнае спалучэнне *гэта свята*), аўтары газетных публікацый не злоўжываюць канструкцыямі ацэнкі. Аднак нават на падставе прааналізаванага матэрыялу можна зрабіць выснову, што Дзень святога Валянціна – новае для беларусаў свята, якое не мае статусу дзяржаўнага, але з’яўляецца падзеяй чаканай (перадусім для моладзі).

Асноўныя сімвалы гэтага святочнага дня (і лексіка, якая ім адпавядае) запазычаныя намі ў еўрапейцаў, аднак некаторыя з іх “не прыжываюцца” ў беларускай культуры і мове. Разам з тым у беларускай мове ўзнікла новая намінацыя – *валянцінчык* (м. р.), за якой замацоўваецца не столькі значэнне ‘спецыяльная святочная паштоўка’, колькі ‘святочны падарунак, сувенір’ да гэтага дня.

Такім чынам, Дзень святога Валянціна, новае для беларусаў свята, якое, пачаўшы сваё пашырэнне з прэсы, паступова набывае сталае месца ў беларускай культуры не толькі праз новыя намінацыі (у тым ліку другасныя), але і з дапамогай сімвалаў, што не толькі згадваюцца ў газеце “Звязда”, але і ўсё шырэй з’яўляюцца ў продажы. Акрамя таго, у выданні вызначаецца статус свята і яго перспектывы, а гэта сведчыць пра завяршэнне працэсу адаптацыі дадзенай з’явы да беларускай культурнай прасторы.

Наталля АВАРЧУК.

Распавед пра ўжыванне на старонках газеты “Звязда” фэстонімаў (назваў святаў) Наталля Аварчук вядзе з 2007 г. Былі надрукаваны артыкулы пра найменні калядных святаў (2007, № 12), 23 лютага і 8 сакавіка (2008, № 12), велікоднага свята (2008, № 4), Дня маці (2008, № 9).

* Тут і далей ілюстрацыйны матэрыял падаецца з газеты “Звязда” за часавы праемежак з 1995 да 2008 г.

Наталля ШАРАНГОВІЧ

МАСТАЦТВА, ЗНІТАВАНАЕ З РОДНАЙ ЗЯМЛЁЙ*

Згадваюцца і іншыя серыі Уладзіміра Басалыгі. Адною з найбольш вядомых стала серыя літаграфій “Помнікі дойлідства Беларусі”, якая шмат разоў выстаўлялася, друкавалася на паштоўках, плакатах, у кнігах і школьных падручніках. Гэтыя работы вызначылі і асаблівасці творчага стылю мастака, сталі адзнакаю яго прыхільнасці да нацыянальнай тэматыкі. І хоць перад тым і пасля было шмат аформленых кніг, былі серыі літаграфій, прывесчаных рыцарскай тэматыцы (“Радзіма мая дарагая”), афорты (“Пакутніцы духоўнага Чарнобыля”) – менавіта выявы архітэктурных помнікаў Уладзімір Басалыга лічыць сваім галоўным мастацкім плёнам. Па праве ганарыцца мастак і выратаванай спадчынай Алены Кіш, зямлячкі са Случчыны, чые маляваныя дываны – сапраўдны нацыянальны скарб. Дзесяць адшуканых дываноў ён падарыў Заслаўскаму гісторыка-культурнаму музею-запаведніку, і сёння яны ўпрыгожваюць экспазіцыйныя залы.

Цікавасць да народнай спадчыны з’явілася ў маленстве. Калі скончылася вайна, Уладзіміру Басалыгу было ўсяго пяць гадоў. Але памятае ён і маміны слёзы па бацьку, які прапаў без вестак. Памятае і вёску, куды яго маці адвозіла на лета, дзед, працавітага, прыроднага самародка, вялікага аптыміста па жыцці, шчодрара на трапны і неабразлівы сялянскі гумар. “Пятрок? – казаў дзед. – Хіба ў яго рубель пазычыш? Ён жа такі сквапны, што жабу па шпалах у Берлін дубцом загоніць”. Нешта ад дзедавага характару дасталося і ўнуку.

Жыццё ў тыя гады было складаным. Сапраўдную галечу зведала маці, якая засталася адна з траімі дзецьмі ў Слуцку, дзе і працу людскую знайшлі ў тыя часы было немагчыма. Згадваецца Уладзіміру Самойлавічу і сялянская ежа – тая жоўценькая бульбачка, агурочкі, яблыкі, што і сёння адгукуюцца асаблівым смакам дзяцінства. Дзед жывіць амаль натуральнай гаспадаркаю, таму хлопцу пашчасціла дакрануцца да апошніх слядоў сялянскай прамысловай культуры і занатаваць яе ў сваіх малюнках.

Што такое пасляваенны Слуцк? Безбацькоўства на вуліцах, адзіная беларуская школа знаходзілася далекавата, хадзілі ў рускую. Маці марыла, каб малыя сталі дактарамі. Але ўсё змянілася, калі Уладзімір убачыў, як нейкі вайсковец – кватарант у хаце – трошкі па-дылетанцку, але так прывабна маляваў. Гэта быў цуд.

Ахінула сваім крылом і народнае мастацтва. У дзедавай хаце “жылі” вышываныя ручнікі, абразы. Некаторыя з іх былі аддрукаваныя на паперы – вельмі яркі царкоўны шырспажыў. Але былі і сапраўдныя высокамастацкія творы. Праблягаючы па хаце, хлопец міжволі спыняў на іх позірк. Запаміналіся вобразны лад, абрысы твараў, колеры, рытміка, арнаментыка. А вось калі гасцяваў у цёткі, на вочы траплялі незвычайныя поцілкі з вялікімі прыгожымі вазонамі, паміж якімі хадзілі фантастычныя мажныя каты з дзівоснымі журавамі, львамі і русалкамі, з ракой, дзе плыву човен з закаханымі. Гэта было першае знаёмства з творамі Алены Кіш. У хаце з земляной падлогай і саламянай страхой яны зіхацелі, як сонейка, яркімі фарбамі – блакітам, белізной, чырванню. А ў суседзяў аднойчы ўбачыў ілюстраваную Біблію. Уладзіміра не столькі зацікавілі сюжэты малюнкаў, колькі тое, як праўдападобна і прыгожа можна намаляваць рукі, ногі, галаву чалавека...

І вось тады Уладзімір Басалыга засеў за маляванне па-сапраўднаму. Фарбаў не было, з цяжкасцю знаходзіў аловак. Калі быў ужо ў шостым класе, у горадзе адчыніўся мастацкі гурток у драўляным доме, гучна названым Палацам піанераў. Кіраўніком стаў Уладзімір Сцяпанавіч Садзін (нядаўна яму споўнілася восемдзесят). У той час ён толькі вярнуўся з вайны, ажаніўся, асеў у Слуцку. Адукацыі прафесійнай не меў, але трохі ведаў малюнак з натуры. Садзін уладкаваўся ў Парк культуры маляваць афішы і адначасова вёў гурток. Ён сам вельмі хацеў акунуцца ў вір мастацтва. Шукаў вучняў. Спачатку да яго прыйшоў Мікалай Карзоў, потым Уладзімір Басалыга з братам Міхаілам, Георгій Скрыпнічэнка, Валодзя Федаровіч, яшчэ пару чалавек. Гуртку адвялі клас, у якім яны пісалі нацюрморты. Пазней з’явіліся гіпсавыя галовы, конусы, кубы і шары. Звычайныя хлапчукоўскія гульні зніклі, усе выхадныя дні праводзілі за маляваннем. Настаўнік вазіў дзяцей у Мінск, вадзіў па выставах і майстэрнях, ладзіў пленэры на Бярэзіне, пазнаёміў з Трацякоўскай галерэяй і Пушкінскім музеем у Маскве.

У 1957-м навучэнцы вырашылі напісаць лісты знакамітым мастакам, папрасіць у іх парады ў вучобе і аўтарскія работы, якія бачылі толькі на кепскай якасці рэпрадукцыях. Уладзімір Сцяпанавіч знайшоў даведнік з адрасамі – і паперкі, напісаныя дзіцячымі почыркамі, разляцеліся ў

* Пачатак змешчаны на чацвёртай старонцы вокладкі часопіса.

Звесткі пра аўтара змешчаны ў № 1.

Маскву, Палтаву, Калугу... Напісалі і Фаворскаму*. Частка мастакоў адгукнулася, даслалі, праўда, свае другарадныя творы. Але і яны былі акеңдам у свет мастацтва. Бывае, што эцюд з натуры больш свежы і шчыры, чым напісаная з яго пазней праца. А вось ад Фаворскага, якому даслалі разам з лістом свае работы, прыйшоў грунтоўны адказ. Мастак не толькі прыслаў аўтарскія адбіткі да “Слова пра паход Ігараў”, аддрукаваныя на рысавай паперы лыжачкай уручную, але і разабраў накіды гурткоўцаў, патлумачыў памылкі і пахваліў лепшых навучэнцаў. Мабыць, з таго часу графіка стала для Уладзіміра Басалыгі галоўнай. Нават калі паступіў у Мінскае мастацкае вучылішча, дзе асноўным прадметам навучання быў жывапіс, самастойна маляваў менавіта графічныя працы. А вось пры паступленні ў Беларускі дзяржаўны тэатральна-мастацкі інстытут без ваганняў выбраў аддзяленне графікі.

Яшчэ са студэнцкіх гадоў Уладзімір Басалыга афармляў кнігі, у асноўным паэзію, Ларысы Геніюш, Зоські Верас, Сяргея Грахоўскага, які ў той час толькі вярнуўся з высылкі. Ад такіх кніжак адмаўляліся сталыя мастакі, бо ведалі – тут не будзе значных ганарараў, вялікай пашаны ад улад. А для Басалыгі гэта былі не студэнцкія “практыкаванні”, а хутчэй прыступка да галоўнай справы жыцця – занатавання нацыянальнай спадчыны.

«Гэта быў пачатак маёй творчасці. А я шукаў сваю адметную тэму, у якой мог бы выказацца поўнасьцю. Натхняльнікам маёй першай – відаць, лепшай – вялікай серыі быў Уладзімір Караткевіч. Я ілюстраваў яго першую кнігу “Мая Іліяда”, па яго просьбе рабіў экслібрысы з выяваў Каліноўскага для “мураўёўскіх” выданняў. Дарэчы, яго паэзію пры жыцці больш ніхто так і не праілюстраваў, толькі Пятро Драчоў аформіў раман “Каласы пад сярпом тваім”. Менавіта Караткевіч скіраваў мяне да вывучэння помнікаў даўніны. Яго жонка працавала ў Акадэміі навук і якраз у той час займалася зборам помнікаў дойлідства Беларусі. Я аднойчы пабачыў здымкі да будучай энцыклапедыі. Гэта сталася для мяне шокам. Мы прызвычаліся, што ў Мінску нічога няма, у маім Слуцку таксама ўсё было вынішчана. Аказалася – варта праехаць колькі кіламетраў, каб пабачыць іншую Беларусь...

Маці вадзіла да споведзі ў царкву. Памятаю, як увайшоў у памяшканне, дзе было мноства народу, стаяла чарга на споведзь, я, зусім

яшчэ малы, мог бачыць толькі блакітную столь, якую брат Алены Кіш распісаў анёламі. Калі мы выходзілі на вуліцу, спынялі позірк прыгожыя надмагільныя помнікі. Царква была невялічкая, драўляная, потым яе спалілі як цэнтр рэлігійнай культуры – пад выглядам кароткага замыкання. Але адчуванне святасці, якое жыло ў тым памяшканні з іконамі і роспісамі, засталася».

У 1980-х пры Саюзе мастакоў было створана некалькі шэфскіх камісій – па вёсцы, прамысловасці, арміі. Басалыга ўзначальваў камісію па народным мастацтве як галоўны мастак Мастацкага фонду. Гуртам бралі машыну і ехалі адшукваць агенчыкі народнай творчасці. Адну з такіх экспедыцый наладзілі ў пошуках твораў Алены Кіш. Уладзімір ніяк не мог забыцца пра тых фантастычных істот, што радавалі яго ў дзяцінстве. Камісія сабрала дванаццаць дываноў. Цікава, што Кіш ніколі не малявала па трафарэце. Кожны раз па-новаму. На падлозе раскладала льняную тканіну, апырсквала вадой і хімічным алоўкам абводзіла абрысы, пасля замалёўвала іх фарбамі. Калі наладзілі выставу, адбылося сапраўднае адкрыццё новага імя. Пазней гэтакім жа чынам было “адкрыта” імя Язэпа Драздовіча.

Наступным крокам у творчасці У. Басалыгі стала серыя “Помнікі дойлідства Беларусі”. Вяявы Мірскага замка, Ішкальдскай царквы, касцёла ў Маламажэйкаве, Кальвінскага збору ў Смаргоні, вежы замка ў Любчы, Спаса-Праабражэнскай царквы ў Смалянах, Дома-крэпасці ў Гайцюнішках, касцёла ў Гнезне, калодзежа ў Браславе, замка ў Нясвіжы радуець вока і сёння. «Мне паішчасціла, што трапіў у майстэрню Малаткова на Мінскім мастацка-прамысловым камбінаце і там выразаў на трыццаці камянях даўно задуманую серыю “Помнікі дойлідства Беларусі”. Міністэрства культуры заключыла са мной доўгатэрміновую дамову на гэтую серыю, такая практыка толькі распачыналася. Да кожнай выставы рабіў па тры лісты. Працягваў ілюстраваць кніжкі. Мяне не хвалявала вонкавая эпітажнасць, навізна вырашэння. Я хацеў выказацца глыбока, кранальна і выразна. Бо маё жыццё вельмі моцна знітавана з лёсам роднай зямлі.

Калі мяне пытаюцца, чаму маё пакаленне сканцэнтравалася ў асноўным на гісторыі, я адказваю: у той час гэта быў самы магутны прабел у выхаванні нашага грамадства. Не скажу, што мастакі да нас не пісалі работы на гістарычныя тэмы. Але мы адкрывалі тое, пра што не было яшчэ сказана... Мы выяўлялі постаці ваяроў і князёў, малявалі помнікі архітэктуры і слаўтыя бітвы мінулых стагоддзяў. Мы пусцілі ў жыццё гэтую жыватворную хвалю, яна закранула і маладзейшых за нас. А яны ўжо нацыянальную тэматыку і сімваліку ўводзілі ў кантэкст сучасных форм мастацтва».

* Фаворскі Уладзімір Андрэевіч (1886 – 1964) – расійскі графік і жывапісец. Народны мастак СССР (1963). Працаваў у галіне кніжнай і станковай графікі, манументальнага і тэатральна-дэкарацыйнага жывапісу. Яго працы паўплывалі на развіццё ксілаграфіі і ўсталяванне мастацкіх прынцыпаў кнігаафармлення. Сярод найбольш вядомых твораў ілюстрацыі да “Слова пра паход Ігараў”, “Барыса Гадунова” і “Маленькіх трагедый” А. Пушкіна, санетаў У. Шэкспіра і інш. – *Заўвага рэд.*

АПОШНЯЕ КАХАННЕ

Словы Н. Гальпяровіча

Музыка С. Бельцюкова

Andante

*Апошняе каханне, бы восеньскі туман –
Здаецца, прыйдзе дзень, і вось яно расстане...
Апошняе каханне – спакуслівы падман
Перад сівой зімою, перад глухім расстаннем.*

*Прыпеў.
Апошняе каханне – салодкае, як мёд,
Пяшчотнае, як свет, спакуснае да згубы,
Балючае, як рана, танюткае, бы лёд,
І горкае да слёз, як ціхі выгук “любый”.*

*Апошняе каханне – апошняя віна,
Апошняе віно, апошняя надзея.
Апошняе каханне – апошняе для нас,
Калі світальны золак на небе заірдзе.*

Прыпеў.

Установа «Рэдакцыя часопіса “Роднае слова”». Заснавальнік – Міністэрства адукацыі. Рэгістрацыйны нумар часопіса 346. 220035, г. Мінск, пр. Пераможцаў, 47, кор. 1, пад’езд 2 (уваход з вул. Гвардзейскай, код на ўваходзе: 43 + званок). Р/р № 3015702170012 у аддзяленні № 527 ААТ “Белінвестбанк” г. Мінска, код 739, УНН 190241571, ОКПО 37551965.

Тэлефоны: галоўнага рэдактара (017) 203-35-17, намесніка галоўнага рэдактара і рэдактараў (017) 203-34-79, загадчыка рэдакцыі (017) 203-24-69, галоўнага бухгалтара (017) 203-07-40, факс (017) 203-07-40.
E-mail: rodnaje_slova@tut.by

Падп. да друку 04.02.2009. Фармат 60x84 1/8. Папера афсетная. Гарнітура “Minion Pro”. Афсетны друк. Ум.-друк. арк. 13,02. Ум.-фарб. адбіт. 14,07. Ул.-выд. арк. 15,2. Тыраж 3364 экз. Зак. 223.
Надрукавана ў Рэспубліканскім унітарным прадпрыемстве «Выдавецтва “Беларускі Дом друку”». 220013, Мінск, пр. Незалежнасці, 79. ЛП 02330/0131528 ад 30.04.2004.